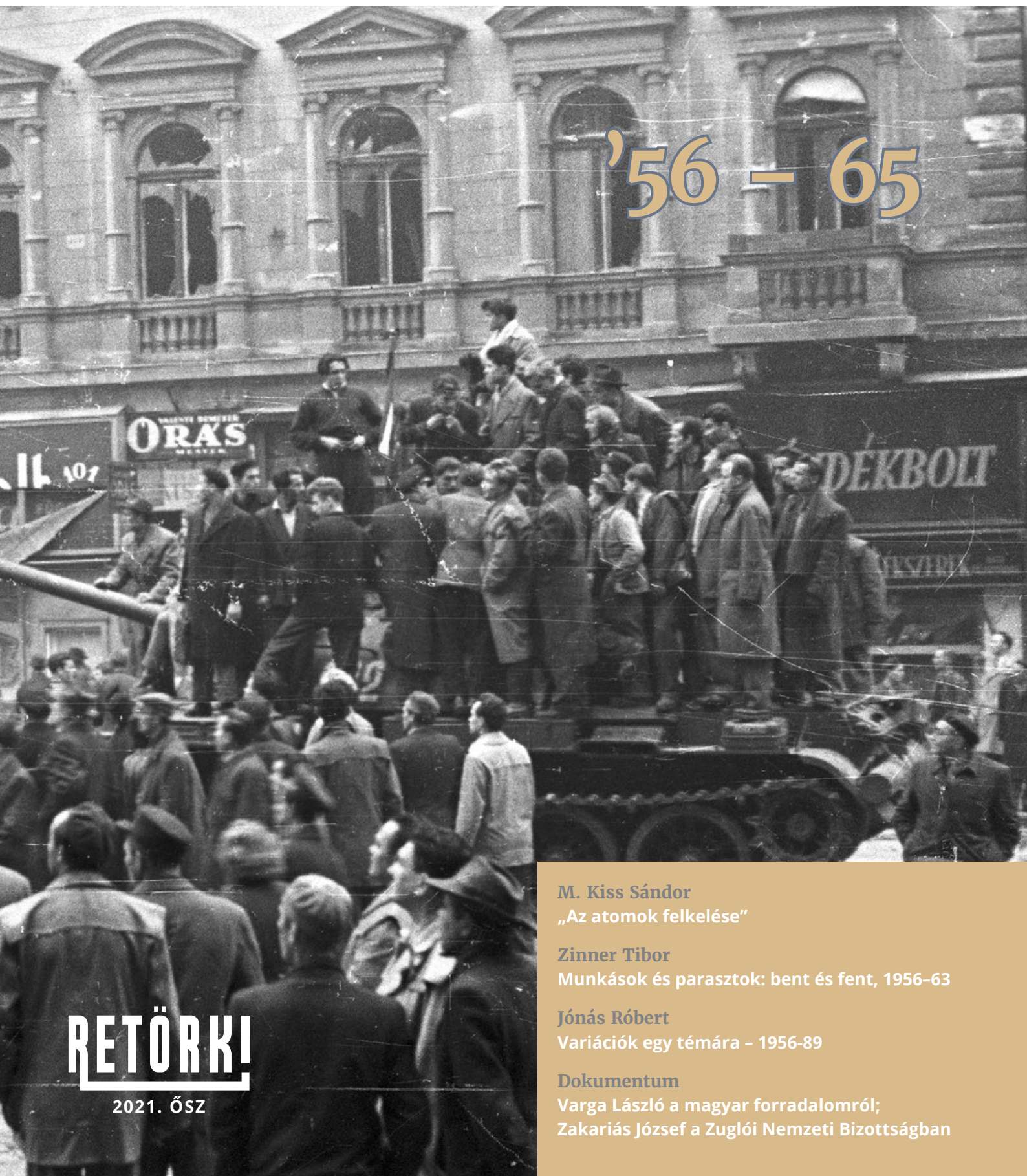

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

A RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNETÉT KUTATÓ INTÉZET ÉS ARCHÍVUM FOLYÓIRATA

VI. évfolyam | 3. szám

'56 – 65

RETÖRK!

2021. ŐSZ

M. Kiss Sándor

„Az atomok felkelése”

Zinner Tibor

Munkások és parasztok: bent és fent, 1956–63

Jónás Róbert

Variációk egy témára – 1956-89

Dokumentum

Varga László a magyar forradalomról;

Zakariás József a Zuglói Nemzeti Bizottságban

Tartalomjegyzék

MŰHELY

M. Kiss Sándor: „Az atomok felkelése”. 1956–2021 – 65	2
ZINNER TIBOR: Munkások és parasztok: bent és fent, 1956–1963. Adalékok a kegyelmi intézkedésekhez	8
MARSCHAL ADRIENN: A POFOSZ szervezése a börtönökben 1956 után	27
JÓNÁS RÓBERT: Variációk egy témára. Forradalom-értékelés 1956-ban és 1989-ben	39
SÁRHEGYI TAMÁS FELICIÁN: A nemzeti emlékezet tere. Jegyzetek a Szabadság téri emlékművek változásairól	58

A 20. SZÁZAD (H)ARCAI

JUHÁSZ-PINTÉR PÁL: „A vérem örmény, de a szívem magyar...” Pongrácz Gergely, a Corvin köz egykori főparancsnoka	65
---	----

DOKUMENTUM

GULYÁS MARTIN: „a forradalommal lett mindenki egyenrangú polgár”	71
SZABÓ RÓBERT: Az Aranycsapatból a forradalomba. Egy korai dokumentum a zuglói nemzeti bizottság 1956-os megalakításáról	91

PORTRÉ

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN – RIBA ANDRÁS LÁSZLÓ: Az igazságtétel nyomában. Kahler Frigyes egy folyamat három „lábáról”, egy „ellenszélben” működő bizottságról és a jogi-politikai-erkölcsi felelősség kérdéseiről	95
---	----

RECENZÍÓ

ENDRÉDI TAMÁS: Az árnyékos oldalon.	102
-------------------------------------	-----

AKTUÁLIS

A RETÖRKI új kiadványai: Emlékezés Regéczy-Nagy Lászlóra; Elhunyt Tóth Károly; SZER-évforduló Münchenben	104
Szerzőink	106

A borítón látható fénykép forrása: Fortepan / Nagy Gyula adományozó, 40073.

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

Lektorált folyóirat.

Kiadó:
**Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Archívum Nonprofit Kft.**

Felelős kiadó:
Nyári Gábor

Kiadó székhelye:
6065 Lakitelek, Felsőalpár 3.

Főszerkesztő:
Nagymihály Zoltán

Felelős szerkesztő:
Házi Balázs

Főmunkatárs:
Jónás Róbert

Szerkesztőség tagjai:
**Juhász-Pintér Pál,
Pálincás Barnabás, Rapali Vivien**

Szerkesztőbizottság elnöke:

M. Kiss Sándor

Szerkesztőbizottság tagjai:

**Bódi Ferenc, Fricz Tamás, Kávássy János Előd,
Kiss Gy. Csaba, Marschal Adrienn, Nyári Gábor,
Riba András László, Simon János, Strausz Péter,
Szekér Nóra, Ujváry Gábor, Vizi László Tamás**

Nyelvi lektor:

Kipke Tamás

Szerkesztőség elérhetősége: 1062 Budapest,
Andrássy út 100., 1. emelet
szerkesztoseg@retorki.hu

Ingyenes kiadvány. Megjelenik negyedévenként.

HU ISSN 2732-379X

A folyóirat megjelenését a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatja.

**Petőfi
Kulturális
Ügynökség**

Nyomdai munka: Design CD Bt.
A RETÖRKI Rendszerváltó Szemle című műve
Creative Commons
Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0
Nemzetközi Licenc alatt van.

ÖTVENHAT – HATVANÖT

Számmisztikusok tollára (is) való összefüggés: jelent-e valamit ez a fordított számpáros a mai Magyarországon? Jelenthet-e fordulatot a 2021-es emlékezés? Az idő folyásával egyre kevesebben vannak azok, akik tevékeny résztvevői voltak a 20. századi magyar történelem e mélységeibe taszító ám mégis felemelő, csodálatos eseménysorának. Azok, akik egy kitüntetett pillanatban fegyvert fogtak hazájuk szabadságáért; akik részt vettek valamely munkástanács, nemzeti bizottság vagy a nemzetőrség tevékenységében; akik nem adták fel a harcot a második szovjet bevonulás után sem. Azok, akiknek – ahogy a közülünk most eltávozott Regéczy-Nagy László sokszor emlegette – a „kis börtön” (fizikai fogság) vagy a „nagy börtön” (a megszállt haza bármely pontja), esetleg az emigráció kenyeré jutott. És egyre kevesebben vannak azok is, akik a Kádár-korszak véres, majd borongós, mindent relativizáló világában is megőrizték Magyarország valós, '56-ban meglátott arcát, hogy azt a rendszerváltástól egyre szélesebb körben bemutathassák.

Az 1956 és 2021 közötti időszak felezőpontján 1988–89-et találjuk. Azokat az éveket, amikor a forradalom emléke és helyenként szelleme kiszabadult az illegalitásból. Amikor – ahogy folyóiratunkban közölt tanulmányában Jónás Róbert fogalmaz – „1956 narratívái – az egymást kizáró tisztán ellenforradalom és forradalom – párhuzamosan léteztek egymás mellett”. Bár a több mint három évtizedig kötelező megjelenés, az „ellenforradalom” eltűnt a hivatalos narratívák közül, a forradalom megítélése azóta sem egységes. A különböző történelemképek egymás mellett élése demokráciában persze természetes – Göncz Árpád egykori '56-os elítélt, későbbi köztársasági elnök megfogalmazása, miszerint „'56 annyiféle volt, ahány résztvevője, sőt, ahány ellenfele...”, túlzásnak tekinthető. 1956 alapvonalai – a nemzeti szuverenitásért, Magyarország függetlenségéért, a szovjet gyarmatosítás és kommunista helytartóik zsarnoksága ellen folyó harc – tisztán állnak előttünk.

Jelen számunkkal – ahogy a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum (RETÖRKI) egyéb, hatvanötödik évfordulójára készült kiadványaival – elsősorban tisztelni kíván azok előtt, akik egy kitüntetett pillanatban a barikád jó oldalán álltak. Egyben a magunk szerény eszközeivel szeretnénk hozzájárulni ahhoz a folyamathoz, melynek végén 1956 ősze elfoglalja helyét a magyar történelem magaslatán.

Budapest, 2021. október 23.

M. Kiss Sándor

„Az atomok felkelése” 1956–2021 – 65

„Ősz van!... Az évek szele csöndesen hordja a sírokra a feledést...”
(Szabó Lőrinc: Pannón ősz)

„Az ő legnagyobb nehézsége [a szerző Nagy Imrére utalt – M. K. S.] épp az volt – ami e forradalom legnagyobb szépsége –, s a forradalmak történetében tán megkülönböztető jegye is lesz: hogy ezt igazán a nép csinálta. Nem bizonyos csoportok, amelyek a népet is mozgósítják, hanem a népet kitevő atomok. Az atomok felkelése! Igen, ez a pontos szó arra, ami október 23-án s azóta történt. Ha a forradalomnak feje vagy fejei lettek volna – azok tán »belátják«, meg lehet győzni őket, hogy az adott helyzetben mi az elérhető. A társadalmi atom azonban tíz év alatt megalkotta véleményét, s amikor alkalma nyílt, hogy követeléssé formálja, mondja ki: akkor nem volt hajlandó mást mondani, mint amit a baj fejének érzett – s bár a harcban nem kis taktikai érzékről – néha bölcsességről – tett tanúságot, ebben az egyetlen kérdésben nem volt hajlandó engedni, s a mézszárlások után még kevésbé. »Ruszkik haza«,

hangzott el a jelszó már az első éjszaka, s ez a képtelen, de jogos követelés volt az – ami a mozgalomnak akkora erőt adott, s szinte világtörténelmi jelentőséget adott.”¹ Németh László 1956 novemberében – november közepe és december eleje között – egy máriaremetei nyaralóban meghúzódnak – írta meg tizenhárom fejezetre tervezett tanulmányát (esszéjét) a magyar forradalomról. Az írás kéziratban maradt. Más írásokkal együtt Görömbei András pontos és értő bevezető tanulmányával, Németh Judit – Németh László lánya – megjegyzéseivel 2011-ben jelent meg könyvalakban.

Ma már – 65 évvel a történelem után – a magyar forradalomnak és szabadságharcnak, különböző felfogású szerzők tollából, könyvtárnyi irodalma van. Ennek tükrében még inkább különleges jelentőséget kap – ha az évek szele nem hordja csöndesen a sírokra a feledést – egy olyan,

az októberi–novemberi eseményeket egészében láttatni kívánó írás, amely egyidős vele.

Ismételjük meg – a súlykolás érdekében –: a jelzett írás 1956 novemberében született, címe: *A magyar forradalomról*. Az esszé/tanulmány tizenegy fejezetre oszlik: 1. *Váratlan tünemény*, 2. *Visszanyomott nemzet*, 3. *Akaratlan nevelők*, 4. *Kortyok a szabadságból*, 5. *Felrobbant nemzet*, 6. *Nagy Imre próbája*, 7. *Volt-e ellenforradalom*, 8. *Az orosz beavatkozás*, 10. *A világ szeme*, 11. *A magyar ellenállás*. Mint a fenti felsorolásból kitűnik, hiányzik a 9. fejezet, amely Kádár Jánosról szólt, ezt azonban Németh László törölte, s helyette írta a pótfjezetet, *A Kádár-kormány* címen.²

Egy alapos és körültekintő elemzés természetesen – az azóta megismert iratanyag birtokában is – találhat tévedéseket Németh László elemzésében. Nem elhanyagolható az a tény

¹ Németh László: *A magyar forradalomról*. [Szerk. Németh Judit – Görömbei András]. Budapest, Nap, 2011, 98–99. Első megjelenése: *Hítel*, 2011/4, 15.

² Németh Judit jegyzetéből tudjuk, hogy amikor Németh László rájött, hogy az írás bővítésre szorul, a jelzett íráshoz írt még egy vázlatot is, amely az elvégzendő munka folytatását jelezte. A munka sajnos nem készült el. Németh Judit azt is jelezte, hogy a szerző az eredetileg megírt *A Kádár-kormány* című részt megsemmisítette és két-három héten belül írt egy új fejezetet, amit a kötet tartalmaz. Németh Judit azt is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy Németh László a kéziratot soha nem javította ki, tehát mi az eredeti szöveggel találkozhatunk.

sem, hogy az elmúlt hatvanöt év során – esetenként sorozatos manipulációk következtében – miként változott meg, akár a közbeszédben is egy-egy fogalom tartalma. Tegyük ehhez azt is hozzá, hogy a Németh László-i fogalomhasználat is sok esetben, már korabeli használata idején is, egyedi volt. Példa erre a szocializmus, amely mást jelentett Németh László és mást a korabeli szocialisták és kommunisták szótárában.

Eltekintve tehát a hivatkozott tanulmány részletes ismertetésétől és elemzésétől, jelen írásban Németh László legfontosabb megállapításaira koncentrálnunk, annak tudatában, hogy ezek figyelembevételével nélkül az '56-os forradalomról és szabadságharcról megalkotott véleményünk még hiányosabb lehet. A forradalom okairól szólva – a szovjet hódoltság országai történeti rendszerébe helyezve – a szerző megállapítja: „Ha a kellőképp ismert forradalmak történetét valaki végigelemezne, én úgy hiszem, az derülne ki, hogy a forradalmak nem annyira a legelnyomottabb, hanem a legvisszanyomottabb népek válasza volt a zsarnokságra. Nem ott következett be, ahol az élet egyszerűen elviselhetetlenné vált, hisz az emberek számmilliói éltek mindig állati nyomorban, hanem ahol a lehetőségei tudatára ébredt nemzet belső erő- és méltóságérzete s külső körülményei, államrendje közt az eltérés kiáltóvá vált.”³

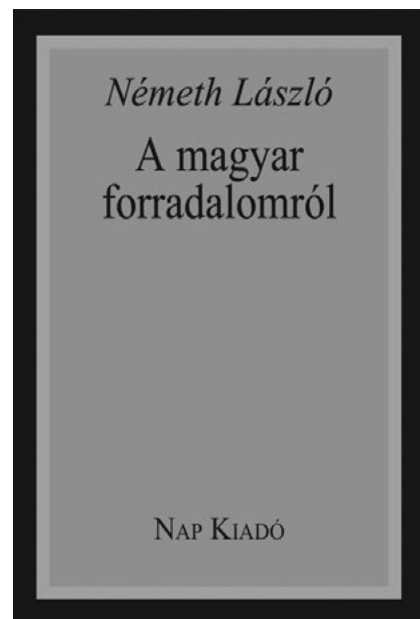
Elnyomott – visszanyomott! A fogalompár háttértartományát a

nemzettudat értelmezése adja. Németh László a nemzettudat tartamát elemezve említi meg, hogy a megnőtt öntudat és a visszanyomott lehetőség közötti különbözőség már a Dózsa-felkelésben is megmutatkozott: a Dózsa-felkelésben is első helyen állt „a viszonylagos szabadságba belekóstolt paraszt mezővárosok jogfosztottsága”.

Ugyanezt látja 1848–49 esetében is. „A magyar forradalomnak is egyik fő feltétele volt: a magyar nemzet rohamos emelkedése – s még gyorsabb erőszakos visszaszorítása, összenyomása.” A magyar társadalom nemzettudatának 1848–49 utáni – vagyis a forradalom és szabadságharc leverését követő – évtizedek állapotáról Németh László fontos megállapításokat tett. Ezek szerint a 48-as forradalom utáni két évtizedben „életereje kulminációs pontját érte el”.⁴

Ezt az elitet, amely a reformkort is végigharcolta, egy „szedett-vedett” elit követte, amely kiszolgált az Osztrák–Magyar Monarchia magyar felét, amely Németh László szerint jórészt idegen eredetű középosztály volt, s a nép, amely a „környező népekkel szemben a zsandár szerepébe kényszerült – tulajdon országában gyarmati sorsba kényszerült. A Magyar Állam csak egy homlokzat volt, amely mögött a pusztulás lakott.”⁵

Feltételezve a szakirodalom egymással is vitatkozó munkáinak ismeretét, s ennek alapján mellőzve a különböző feldolgozásokra történő hivatkozásokat,

Németh László magyar forradalomról írott tanulmányát 2011-ben adta ki a Nap Kiadó

csupán jelezni kívánom, hogy saját munkáimat tekintve is eljuttattam a Németh László-i felismerésig, miszerint '56 történetét és okait, ha legalább a kiegyezésig visszamenően nem értelmezzük, a magyar történelem folyását egészében megérteni nem tudjuk.⁶ Felfogásunk szerint a Ferenc József-i birodalom az európai csatatereken elszenvedett vereségek hatására rádöbrent arra, hogy a birodalom erőforrásait – így Magyarországot is – gazdaságosabban és jobban ki kell használnia. Ennek egyik feltétele „valamiféle” kiegyezés, illetve kiegyenlítődés a tartományokkal, a másik pedig a mezőgazdaság korszerűsítése, illetve a tökehiány eliminálása volt. Ez a felismerés öltött testet a kiegyezésben. Pontosabban szólva birodalmi érdekből megnyílt az út a külföldi tőkebehozatal, s ezzel egy időben az európai szellemi áramlatok magyarországi térhódítása előtt. Ekkor kezdett

³ Németh *i. m.* 2011, 72.

⁴ Itt kívánom jelezni, hogy ugyanez a probléma ebben az írásban is visszatér az '56-ot követő időperiódust tekintve is.

⁵ Németh *i. m.* 2011, 71–72.

⁶ Legújabbán lásd: M. Kiss Sándor: Értékek mentén. Utak '56-hoz és [...] után. In: *Sorsok és horizontok. Tanulmányok a magyar forradalom hatvanötödik évfordulóján*. Szerk. M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán. Budapest, RETÖRKI Könyvek 46., 2021, 13–32.

felerősödni Magyarországon a Nyugat-Európában virágzó és elvi, ideológiai alapon virulens polgári liberális és radikális, illetve a szociáldemokrata eszmé-áramlat, emellett kezdetleges formájában a marxizmus, majd az orosz események hatására a leninizmus, illetve a marxista kommunizmus leninizált formája, a bolsevizmus. Ezeket követte a Szabó Dezső nevével fémjelezhető népiség létrejötte. Más összefüggésben – a tőke megjelenésével – kiéleződött az ún. *agrár–merkantil ellentét* is.⁷

Felfogásunk szerint tehát az 1848-49-es forradalmat és szabadságharcot követő megtorlás (!) évei után a birodalom érdekeinek megfelelően következtek a gazdasági, és sajátos formában a szellemi konszolidáció évtizedei. Németh Lászlónak abban kétségtől igaza volt, hogy ennek a konszolidációnak mind gazdasági, mind szellemi értelemben oszlopos összetevője volt az „idegen eredetű” középosztály, amely egyben „hidat” jelentett – tegyük mi hozzá – Kelet és Nyugat között. S Némethnek abban is igaza volt, hogy ez az új elit birodalmi érdeket képviselt.

A kiegyezés és a századforduló közötti három évtizedet Németh László a pusztulás időszakaként értelmezte, amely a „századfordulón megállt”. Az adott időszak elemzésének sarkalatos pontjához érkeztünk. Németh László ugyanis azt állítja, hogy az Ady Endre és Bartók Béla nevével fémjelzett félévszázados emelkedés kezdeténél tartunk,

„amely fokról fokra az egész nemzetet magával ragadta. Ennek az emelkedésnek az erejét semmi sem bizonyítja jobban, minthogy a külső politikai szerencsétlenségek: a világháború elvesztése, az ország feldarabolása, a szerencsétlen forradalomnak [Németh László itt csupán egy forradalomról beszél! – M. K. S.] a következménye s a császár nélküli Habsburg-restauráció sem tartóztathatta föl.”

Németh László gondolatmenete akkor válik világossá, ha a folytatáson is elgondolkodunk. „Az a viszonylagos szabadság – írja –, amelyet a magyar szellem a Horthy-időkből élvezett, elég volt hozzá, hogy a politikai magyar irodalom, zene, művészet, tudomány eddig leggazdagabb korszaka is legyen.”⁸

S mindehhez hozzáteszi: ez azzal is együtt járt, hogy „Magyarország a minőségi termelés kertjévé kezdjen válni”. Hangsúlyozva írjuk le: Németh László – mint ez a folytatásból kiderül – a századforduló és a második világháború alatti időszakról szól, vagyis ebben jelentősen benne foglaltatik a Horthy-rendszer negyedszázada is.

E sorok szerzője egyetemi éveitől számítva Németh László egyre bővülő kiadású műveinek rendszeres olvasója és tisztelője volt, s maradt is. Figyelembe kell azt is venni, hogy az itt idézett munka közvetlenül az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése után született, vagyis – bizonyos művelődéstörténeti

összefüggésekre helyezve a hangsúlyt – a Horthy- és a Rákosi-korszak történetének egybevetéséről, összehasonlításáról szól. S megállapításai sok tekintetben ma is aligha vitathatók.

Létezik azonban számtalan más – különböző megközelítésű, vitatható és kevésbé vitatható – elemzés is az adott időszakról. Az alábbiakban egy lehetséges megközelítési módszert idézek fel, amely – reményeim szerint – bizonyos összefüggésekben bővíti, de mondandóját tekintve lényegileg nem vitatja a Németh László-i megközelítési módszert.

„Három olyan tényezőről szeretnék beszélni, amely [...] túl a konkrét történéseken alkalmas arra, hogy ráépülve a 20. századi magyar történelem elvi vázát adjuk. Ezek az elemek a következők: „1. a hatalomhoz való viszony; 2. egy adott eszmei áramlattal való tudatos vagy ösztönös közösségvállalás; 3. a kifejtett tevékenység megnyilvánulási területe – másként: a tevékenységi szféra.”⁹

A hatalomhoz való viszony szempontjából létezik a belülről egyáltalán nem homogén hatalom – amelyen belül megtalálható a hatalmat közvetlenül gyakorlók köre, illetve a hatalmat gyakorlók hatalmon belüli ellenzéke. E csoporton belül: „A pillanatnyi érdekek közötti ütközés egyfajta játéklehetőséget ad a társadalom számára, esetenként a valós társadalmi mozgás helyett ezzel az imitációval találkozunk – de a két csoportot egységbe rendezi a közös érdek, vagyis az

⁷ A téma egyik korai felvetését lásd: M. Kiss Sándor – Vitányi Iván: *A magyar diákok szabadságfrontja*. Budapest, Antifasiszta Emlékmű Szervezőbizottsága, 1983.

⁸ Németh i. m. 2011, 73.

⁹ M. Kiss Sándor: *Struktúra és identitás*. Előadás a hollandiai Mikes Kelemen Kör által szervezett Tanulmányi Napokon, 1984. szeptember; *Progresszió, ellenállás, nemzeti tudat*. Előadás a londoni Szepsi Csombor Körben, 1985. december. In: *Uő: A szárszói beszéd és a népi mozgalom néhány összefüggése*. New York, Püski, 1987, 41–57., 57–78.

a felismerés, hogy a pillanatnyi munkamegosztástól függetlenül a társadalmi-politikai kérdésekben közös gyökérzetű érdekei addig érvényesülnek, amíg a hatalomból közvetlenül részesülnek.”

A hatalmat közvetlenül gyakorlók köre mellett létezik az azt támogatók tábora, továbbá a semlegeseké, illetve politikai színezettől függetlenül létezik ellenzék. A hatalmat közvetlenül gyakorlók köré csoportosuló támogatók érdekeit a hatalom közvetve vagy közvetlenül képviseli.

Békeidőben a társadalom derékhadát az érdek-igazítók adják. „E csoportosulás érdeke a hatalom érdekével nem találkozik. Azonban az érvényesülés vagy éppen a pusztaság fenntartása érdekében alapérdekeiket feladják, s egy más értékhez, más értékrendhez igazodnak. Ezt a közeledést a hatalom szívesen fogadja, sőt lehetőségeihez képest honorálja is.”

A következő csoportosulás a semlegeseké. A társadalmi struktúrában elfoglalt helyük súlyát az adja, hogy „mind az ellenzék, mind a hatalom mennyiségileg innen kívánja kiegészíteni, illetve biztosítani a bázisát”.

A következő csoportosulás az ellenzéké. Nagy általánosságban az ellenzék úgynevezett jobb- és baloldaltól áll, e jelzők azonban viszonylagosak. A tartalom összemosisodhat, esetenként a célnak megfelelően tartalmat „cserélhet”, s csak a megkülönböztető jelzőt tartja meg. A történeti időnek megfelelően létezhet a hatalmon kívüli,

de rendszeren belüli, illetve a hatalmon és rendszeren kívüli ellenzék. Elvileg tehát létezhet egy adott pillanatban: 1. A hatalmat gyakorlók hatalmon belüli ellenzéke. 2. A hatalmon kívüli, de rendszeren belüli ellenzék. 3. A hatalmon és rendszeren kívüli ellenzék. „Mindhárom ellenzéknek van jobb- és baloldala. A jobb- és baloldal az első kategória esetében természetesen mást jelent, mint a második vagy a harmadik esetben. Az a tény viszont rendkívül figyelemre-méltó, és részben magyarázza a társadalmon belüli mozgást, hogy a hatalmon belüli ellenzéknek a hatalom megszerzése érdekében nemcsak és nem is elsősorban a semlegesek támogatására van szüksége, hanem létrejöhet a különböző típusú ellenzékiek között, különböző érdekek alapján egy ideológiai szempontból természetellenes szövetség, a hatalmon kívüli erőviszonyok megváltoztatása érdekében. Legalább annyira fontos az is, hogy a hatalmon belüli ellenzék a másik két ellenzék és a hatalom között közvetítő szerepet tölthet be saját helyzete megerősítése érdekében. Ezek az összefüggések, ha a történeti időnek megfelelően más-más összefüggésben és megnyilvánulási formában, de létező viszonyok a 20. századi Magyarországon.”¹⁰

Ha a szaktudomány eredményeit is figyelembe vesszük, okkal állíthatjuk, hogy igazolódik Németh László állítása, miszerint a 20. század első négy és fél évtizedében virágzott a szellemi élet Magyarországon. (A magam véleménye szerint ez a folyamat a kiegyezéssel kezdődött.) „Az a viszonylagos szabadság, amelyet

a magyar szellem a Horthy-időkből élvezett, elég volt hozzá, hogy a politikai magyar irodalom, zene, művészet, tudomány eddigi leggazdagabb korszaka is legyen. Az állam adószedő közönye a gazdasági élet mélyebb folyamata iránt elég volt, hogy a magyar kisemberek gazdasági tudása megsokszorozódjék – Magyarország a minőségi termelés kertjévé kezdjen válni. Ha volt a 20. század második évtizedében nemzet, amely – az érezhetővé váló általános európai hanyatlással, sőt tulajdon sorsával szemben is – feltörőben volt: a magyar az volt. A nemzet szellemi frissessége, megcsillanó gazdasági lehetőségei, s az elmaradt kormányzat, amely alatt élt: a nemzeti újjászületés szép modelljét érlelték meg benne, amely nemcsak neki szólt, de a Duna-népeknek, Európának is.”¹¹

A politika nyelvére lefordítva ez az összefüggésrendszer mutatkozott meg az 1939. májusi választások eredményében is. Ekkor a Magyar Élet Pártja 183, a Nyilaskeresztes Párt 31, a Független Kisgazdapárt 14, a Polgári Szabadságpárt 5, a Szociáldemokrata Párt 5, az Egyesült Keresztény Párt 4, a Keresztény Nemzeti Szocialista Front 3, a Magyar Nemzeti Szocialista Párt 3, a Nemzeti Front 3, a Pártonkívüli Fajvédő Párt 3, a pártonkívüli jobboldal 3, a Magyar Nemzeti Szocialista Földműves és Munkáspárt 2, a Népakarat Pártja 1 parlamenti helyet szerzett. A jelzett eredmények világosan bizonyítják, hogy a fennálló rendszert legális eszközökkel megdönteni nem lehetett, ugyanakkor a politikai nézetek

¹⁰ Uo. 42–43.

¹¹ Németh i. m. 2011, 74.

közötti különbségek világosan megmutatkoztak.¹²

Németh László kétségkívül nem volt politikus, ahogy társai – Veres Péter, Illyés Gyula, Féja Géza vagy éppen Fenyő Miksa, Szerb Antal és Déry Tibor – sem. Németh László, a szellem embere '56-ból visszatekintve így zárta le a nemzet feltöréséről szóló gondolatmenetét: „Ezt az aranykorát érlelő nemzetet szolgáltatták ki Jaltában a sztálini szocializmusnak.”¹³

Lehet ezt a szemléletet naivnak, korlátoznak tekinteni. Mit is mondott 1942-ben Veres Péter a lillafüredi író- és katonakonferencián, amikor Szombathelyi Ferenc vezérezredes-vezérkari főnök az írókat a kormány támogatására szólította fel? „A mi feladatunk hát független a vereségtől és a győzelemtől: a mi feladatunk örök feladat. Ez a feladat akkor is elvégezhető, ha egy ablaktalan Európa borulna ránk. [...] Itt a világos példa arra, mi a mi szerepünk. Nem a múltó napi szempontok szolgálata – ez az újságíró dolga, és végezze ki hogyan tudja hanem az, hogy hatoljunk be műveinkkel és emberi valónkkal is a közösség mélyébe, le a legmélybe, húzódjunk be, ha kell, ősi ösztöneinkbe, és itt erősítsük a magyarságot, mert itt van a legnagyobb veszélyben.”¹⁴

Illyés Gyula 1942-ben egyik írásában attól óvott, hogy külső erőktől várjuk a megváltást, Németh László pedig 1943-ban Balatonszárszón szintén a kívülről jött megváltók veszélyéről szólt. Az írók e hatások ellen azt tehetik, amihez vannak eszközeik – s ezt meg is tették.

Németh László 1956 novemberében még a forradalom és szabadságharc idején három napvilágot látott írásában – *Emelkedő nemzet, Nemzet és író, Pártok és egység* – csak azt fogalmazta újra, amit 1943 nyarán Szárszón mondott. Feltehetően emlékezett Erdei Ferenc válaszára is, aki szerint az ilyen típusú írónak, ha hasznát vehetjük, használjuk, ha nem, akkor visszaszorítjuk, de ez a követőire nem vonatkozik. 1956-ra Németh azt is megtapasztalhatta, hogy ez a felfogás némileg módosult: van, akit elhallgattattak, van, akit a helyére szorítottak, s van, akit eltávolítottak az élők soraiból. Betűit annak tudatában vetette papírra, hogy azt, hogy kivel mi történik, a hatalom dönti el, külső kontroll nélkül.

Mi történt tehát 1945 és 1956 között Németh László szerint Magyarországon? „Itt ez történt: a magyarság zömének lesüllyesztése a sémák kedvéért, amelynek értelmében, a brosúrák szerint a szocializmust építeni kell.

Különféle címen szinte mindenki bekerült a bűnösök valamelyik kategóriájába: ki kulák volt, ki értelmiségi, ki szociáldemokrata. S kegyetlen börtönök gondoskodtak róla, hogy ezeknek az embereknek a százezrei – nem álmodott bűnük tudatával összeszokjanak... S a belső okokból le nem vezethető hanyatlásunk adta a kompressziós nyomását annak a robbanásnak, amely október 23-án a rendszert szétvetette. A magyarság minden rétege úgy érezte, hogyha engedik, boldog, gazdag hazát tud teremteni magának, s ebben csak a kívülről rajta tartott rendszer akadályozza meg. Ez az érzés – s a lehajtás vágya – volt az, ami a tüntetés résztvevőit egy fölkelt nemzetté dagasztotta.”¹⁵

A Németh László-i elemzés egyik legizgalmasabb kérdéséhez érkezünk! Hogyan lesz – vagy lett – egy évtized alatt egy tüntetés részeséből a fölkelt nemzet egy tagja?

„Azt mindenki látta – utalt Németh László a kommunisták hipokrita szerepére –, hogy amit csinálunk, csak visszaélés azzal, amit hirdetünk. De az, amit hirdettek – mint *igény, követelmény* [Kiemelés általam – M. K. S.] – olyan emberek százezreibe szívárgott be észrevétlen, akik különben nem is gondoltak volna ilyesmire. »A szocializmus

¹² Egy kis töredéket leszámítva – társadalmi méreteken is – egység mutatkozott például Trianon megítélésének kérdésében. A világpolitikában zajló események mellett jelzésként írjuk le, hogy például a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1938 októberében azzal a kéréssel fordult a Szocialista Munkásinternacionáléhoz tartozó Munkáspártokhoz, hogy támogassák a magyar törekvéseket a csehszlovák-magyar határrevíziós vitában. Ugyanebből a célból utazott Buchinger Manó Brüsszelbe, Peyer Károly Londonba, Kertész Miklós pedig Párizsba. A vita a miként körül zajlott: fegyveres vagy tárgyalásos úton következzen be a revízió, illetve etnikai vagy területi alapon történjen az igazságtétel. Komoly viták folytak ugyanakkor a hatalom és ellenzéke között gazdasági és belpolitikai kérdésekben, hozzáátve ehhez, hogy a módokat tekintve nemcsak a hatalom és ellenzéke, de az ellenzék egyes vonulatai között sem volt egységes álláspont. Ugyanez a típusú megosztottság mutatkozott meg a háborúba való belépés, majd később a kiugrás módjait tekintve, továbbá az 1944. március 19-e utáni fegyveres ellenállás kérdésében is.

¹³ Németh i. m. 2011, 74.

¹⁴ *A lillafüredi írói értekezlet, 1942. december. Jegyzőkönyv.* Szerk. Kristó Nagy István. Budapest, Z-Könyvek, 1994.

¹⁵ Németh i. m. 2011, 76.

építésének» a jelszava formailag mégiscsak egy nagy vállalkozáshoz hívta meg a nemzetet, s bár lassan a jóhiszemű meghívott is rájött, a valóságos vállalkozás másfelé visz, mint az eszményi – a legtöbben épp az eszmény felől támadták a hazugságot. A munkás nem azon nevetett, hogy a gyár az övé – hanem azon, hogy mennyire nem az övé. Nem abból faragott viccet, hogy a legfőbb érték az ember, hanem, hogy hogyan bánnak az emberrel ennek az elvnek a vallói. [...] A demokratizmus minden megtagyott szertartása cinikus játék volt, minden választás, kinevezés – amely a népet nem megőrzött, hanem elvesztett jogaira emlékeztette. De ha a politikai demokráciát ez a rendszer el is nyomta – a társadalmat akaratlanul is elősegítette.”¹⁶

Németh László egyik legizgalmasabb megállapításával állunk szemben. Hirdess meg egy ideálképet, s ennek szerkezetéről, megvalósíthatóságáról adj viszonylag pontos képet. Vázd fel az oda vezető lehetőleg járhatónak tűnő utat.

Ehhez szükségeltetett egy új – a régi helyébe lépő – értelmiség felnevelése, amelynek nagy részét a munkásság és a parasztság gyerekeiből válogatták ki. Ez a helyzetéből fakadóan eleinte kevély fiatal értelmiség éppen a valóságot megismerve döbbsen rá, hogy folyamatosan becsapják. „S éppen, mert »népiek« voltak, a lassabban felfedezett hazugság jobban megdöbbsentette őket – éppen, mert hívőként indultak, hevesebb lett a csalódásuk, s éppen mert jó káderek, azaz biztosabb lábon álltak – bátrabban is adhattak hangot neki.”¹⁷

A Németh László vázolta helyzetkép – történeti tényekkel dúsítva – egyszerű, világos, és annak számára, aki akarja, könnyen átlátható. 1946 végétől – a Magyar Testvéri Közösség ellen indult boszorkányhadjárat kezdetétől – a vetélytársaktól és kollaboránsoktól megszabadult Magyar Kommunista Párt elkezdhetette felépíteni a „proletárdiktatúrát”. Meghirdette a boldog jövőt, amely felépítésének garanciája a Szovjetunió támogatása és – nem utolsósorban – fizikai jelenléte. Ehhez az ideológiai háttérrel a „népből jött”, elvileg a pártnak lekötöztetett új, fiatal értelmiségnek kellett adnia, amely ezt a munkát el is kezdte a párt által felvázolt ideálkép jegyében. A kommunista propaganda és a reális kép közötti különbözősége azonban – éppen háttérre való tekintettel – ez a csoport is hamar rádöbbsent. S mert a nép fia, egyben a párt kegyeltje volt, kevés veszélyeztetéssel felvértezve éppen az eszme jegyében kezdte el kritizálni a mindennapi megélt valóságot. A valóság internálótáborok, perek, B-listázások képében jött szembe, és maguk is veszélyeztetetté vált. A társadalom és a hatalom közötti konfliktushelyzet egyre határozottabb képet öltött: sokakban tudatosodott, hogy a boldog jövő érdekében változtatni kellene. A csírázó ellenzékiesség, a bontakozó lázadás tehát nem a tanult szocialista jövő, nem a megvalósítani kívánt szocializmus, hanem a reálisan megvalósult szocializmus és annak reprezentánsai ellen irányult. S ne feledjük – erről is tanulmányok sora szól –, hogy ekkor már uralkodott a szocialista nyelv, a meghamisított, tartalmát vesztett fogalmi rendszer. Más

híján a törekvéseket is ezen a nyelven kellett megfogalmaznia.

A nagy robbanás küszöbére érkeztünk, s ennek a robbanásnak – a gyökeres változásnak – a lényegét a hivatalban lévő nyelv fogalmi rendszerén belül kellett megfogalmazni, méghozzá úgy, hogy az ehhez a nyelvhez szokott társadalom mégis megértse, mi is a változás igazi lényege.

Az utak szétválásának kezdetén tartunk. S hogy jelezzük a szimbólummá vált időpontot is: 1953. március 5. Ezen a napon halt meg a „világbéke őre”: Joszif Visszarionovics Sztálin.

(Az írás folytatását a következő számunkban közöljük.)

¹⁶ Uo. 79–80.

¹⁷ Uo. 84.

Zinner Tibor

Munkások és parasztok: bent és fent, 1956–1963¹

Adalékok a kegyelmi intézkedésekhez

Nem volt olyan, büntetés-végrehajtási intézet cellájában őrzött, jogerős bírósági ítélettel elmarasztalt ember, aki a szocializmus világában – függetlenül a szabadságvesztés büntetésének mértékétől – ne várta volna a soron következő, nem a hitélethez köthető ünnepnapot. Április 4-e – netán annak valamelyik jelesebb, ötödik, tizedik stb. évfordulója –, május 1-je, augusztus 20-a vagy november 7-e, avagy kerek, ötven- vagy százszázadik nemzeti ünnep (mint 1848. március 15-e centenáriuma) közeledtével mindenki abban bízott, hogy a mindenkorai politikai vezetés kegyelmet gyakorol, és számára is megnyílhat a börtönrezsimhez képest szabadabb világba való visszatérés lehetősége.

A KEGYELMEZÉSI POLITIKA ÉS STÁCIÓI

Az 1944 szeptemberét követő időszakban, a hadműveletek nyomán, külső erőhatalmi tényezők közreműködésével létrejött Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. február 15-én elfogadott 285/1945. M. E.² számú rendelete „a volt tanácsköztársaság alatti magatartás és az azóta baloldali (kommunista, szociáldemokrata, antifasiszta) meggyőződés és tevékenység miatt elítéltek, illetve hátránnyal sújtottak rehabilitálásáról”³ volt az egyetlen az 1945 és 1970 közötti negyedszázad kegyelmi intézkedései közül, amely nem függött össze az újonnan létrehozott politikai berendezkedés jogi, politikai és erkölcsi hátrányokat okozó, társadalmi rétegeket

meghurcoló büntetőpolitikájával.⁴ Az '56 őszén történetekig eltelt időszakban a kegyelmi intézkedések 1948. január 29-én és február 1-jén „az 1948. évi VI. törvénycikk (te.) a Magyar Köztársaság megalapításának és az 1848–49. évi szabadságharc és forradalom emlékére engedélyezendő közkegyelemről” (és a végrehajtási utasításokról) alkotott jogszabályokkal kezdődtek.⁵ Folytatódott 1950. március 25-én, amikor ismertté vált az „1950. évi 9. sz. törvényerejű rendelet (tvr.) a felszabadulás ötödik évfordulója alkalmából közkegyelem gyakorlása tárgyában”.⁶ Az „1953. évi 11. sz. tvr. közkegyelem gyakorlásáról” a korábbi esztendőben folytatott büntetőpolitika következménye lett 1953. július 26-án.⁷ Még két esztendő sem telt el,

¹ E sorok szerzőjét 1989 tavaszán nevezte ki a kormány a Történeti Tényfeltáró Albizottság elnökének. Munkatársaimmal és a jogász albizottság tagjaival arra kaptunk megbízást, hogy tárjuk fel az 1945–1963 közötti törvénysértő büntetőperek hátterét. Olyan szakanyagokat készítsünk a törvényhozás számára, amelyek alapján semmissé nyilváníthatja a korábbi évtizedek százezreket sújtó ítéleteit. Munkánkat az iratőrök mellett azok is támogatták, akiknek erről az időszakról iratmásolatok álltak rendelkezésükre. Közéjük tartozott új munkahelyem, a Legfelsőbb Bíróság elnöke, dr. Szilbereky Jenő is. 1962-től az igazságügyminiszter első helyettese, majd államtitkár volt. 1963-ban ő felügyelte a tárcánál a közkegyelem lebonyolítását, másolatait nyugállományba vonulásakor átadta. Az ő segítségével nyertem bebocsátást a helybéli titkos ügykezelésbe, valamint korábbi munkahelye, a Legfőbb Ügyészség irattárába is. A közölt dokumentumok innen származnak.

² M. E. = miniszterelnöki

³ Az ideiglenes nemzeti kormány 285/1945. M. E. sz. rendelete a volt tanácsköztársaság alatti magatartás és az azóta baloldali (kommunista, szociáldemokrata, antifasiszta) meggyőződés és tevékenység miatt elítéltek, illetve hátránnyal sújtottak rehabilitálásáról. (Elfogadva: 1945. 02. 15.). *Magyar Közlöny*, 1945. 02. 27. 1–2.

⁴ Zinner Tibor: Büntetőjog és hatalom. *Múltunk*, 1998/2, [183–205.] 184. 6. jegyzet.

⁵ *Az 1948. év hatályos jogszabályai I–II.* (k.). Budapest, Grill, 1949, 941–951.

⁶ *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye (Trhgy.)* 1950. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó (KJK), 1951, 51–53.

⁷ *Trhgy.* 1953. Budapest, KJK, 1954, 14–15.

amikor nyilvánosságot kapott 1955. április 3-án „az Elnöki Tanács 1955. évi 8. sz. határozata hazánk felszabadulásának tizedik évfordulója alkalmából kegyelem gyakorlásáról”.⁸ Ezek mellett – eltekintve a büntetőbírószak törvényességi óvások, perújítások során kihirdetett, gyakorta újabb törvénysértéseket is tartalmazó felmentő ítéleteitől – folyamatosan létezett az egyéni kegyelem gyakorlásának lehetősége is: egyfelől eljárási, másfelől végrehajtási kegyelem formájában.

ELŐZMÉNYEK – ADATOK

1945 utolsó negyedének kezdetére a letartóztatott, politikai és háborús bűntettek elkövetésével gyanúsítottak száma közelített a harmincezerhez (29 878 őrizetes). Közülük bűncselekmény hiányában szabadult 7 850 fő (19,5%), azaz minden ötödik embert ártatlanul fogtak el. A népügyészségeknek minden hetedik letartóztatottat adták át, minden másodikat internálták. A korabeli statisztika szóhasználata szerint 17 587 nyilaskezes, 3 352 imrédysta, 4 732 háborús bűntett elkövetésével gyanúsított veszítette el szabadságát. 1946 áprilisában csak a budapesti titkosrendőrség által letartóztatottak száma megközelítette a 38 ezret. Az 1945. évi VII. tc. által törvényerőre emelt négy miniszterelnöki rendelet alapján a háborús és népellenes bűntettek elkövetőit a 24 működő népbírószak elé állították. Amikor végül Szegeden az első-, valamint a Népbírószak Országos Tanácsánál a másodfokú népbíráskodás 1950. április 1-jén

lezárult, a megyei bíróságok, illetve a Legfelsőbb Bíróság vették át ezeknek a büntetőeljárásoknak lefolytatását. A statisztikai adatok szerint 90 551 személyt állítottak a népügyészségek elé, közülük 87 417 büntetőügye 1950. április 1-jéig lezárult. Azokon kívül, akiket megvádoltak, a többiekkel szemben különbözőképpen megszüntették a büntetőeljárásokat. Minden második gyanúsítottat – 42 066 személyt – vád alá helyeztek, azonban úgy, hogy 23 939 főnél pótnyomozásra volt szükség, ezután határoztak sorsukról. A népbírószakok elé végül 59 429 személyt állítottak, akik közül 27 999, a népügyészségeknek átadott személyek közel harmada elmarasztaló ítéletet kapott. Az elmarasztaltak 53,5%-a munkás vagy (25 holdnál kisebb területen gazdálkodó vagy föld nélküli) paraszt volt. A demokratikus államrend és a köztársaság védelmére alkotott „hóhértörvény”, az 1946. évi VII. tc. alapján 1950 elejéig 5861 személyt ítélték el, de 1956 őszéig közel 38 ezerrel nőtt a politikai elítéltek száma, és (noha a katonai bíróságok adatai hiányosak) tíz esztendő alatt 42 679 személyt ítélték el. Közel kétharmaduk (64,19%), míg a gazdasági jellegű cselekmények miatt meghurcoltak 59,81%-a munkás vagy paraszt volt. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) II. kongresszusával összefüggő „jogpolitika” azt eredményezte, hogy az 1950-es 5 268-ról 1951-re 12 245-re nőtt a büntetés-végrehajtási intézetek celláiba zárt vagy külső munkahelyekre vezényelt „tőkések, kulákok” száma. Amíg a „dolgozó paraszt” kategóriánál a növekedés 95,8%-os, addig

a „tőkések, kulákok” esetében 132,4%-os volt.

Az 1950 áprilisától 1956 októberéig eltelt 78 hónapból az „új szakasz” alig 21 hónapot jelentett. A Rákosi Mátyás és Gerő Ernő nevével fémjelzett vezetés 57 hónapja során naponta 578 személyt sújtottak különböző mértékű ítéletekkel. Ebben az időszakban „a büntető igazságszolgáltatás középpontjába az államhatalmi és államigazgatási szervek igazgatási és termelési feladatainak büntetőeszközökkel való megvalósítása került. Visszaesett a nyomozási munka színvonala, az alaptalan büntetőeljárások és bírói ítéletek az állampolgárok olyan széles tömegét érintették, amely a dolgozók körében növelte a bizalmatlanságot az állammal szemben.”⁹ Az „új szakasz” idején naponta 302 személyt marasztaltak el eltérő mértékű ítéletekkel. Ez idő tájt a büntetőpolitika csak arra szorítkozhatott, hogy próbált a helyzeten (már amennyire módja volt rá) enyhíteni. Az új irányelveket 1954. május 12-én fogadta el az MDP Politikai Bizottsága (PB). Középpontjába „a társadalmi tulajdon határozottabb védelmét, a termelés zavartalanságának és [a] szabad piac forgalmának biztosítását, a dolgozók ellátásáról való gondoskodást és az állampolgárok alkotmányos jogainak védelmét” helyezték.¹⁰ A Rákosi–Gerő tandem és számos kiszolgálója azonban éles támadást intézett már Nagy Imre bukása előtt a fegyveres testületek ítélkezésében megnyilvánuló „liberalizmus” ellen. A katasztrófa politika visszatérését

⁸ Uo. 96–97.

⁹ Zinner Tibor – Balogh Margit – Habuda Miklós – Markó György – Svéd László – Szakács Sándor – Szomszéd Imre: *Törvénytelen szocializmus. A (Németh-kormány által kinevezett Történeti) Tényfeltáró Bizottság jelentése* (Szerk. Révai Valéria.). Budapest, Zrínyi – Új Magyarország, 1991, 196.

¹⁰ Uo. 197.

Andrej Januarjevics Visinszkij, a Szovjetunió hírhedt főügyésze. A kommunista „igazságszolgáltatás” mindenütt az ő narratíváját követte: „minden bírósági ügy az osztályharc egyik epizódja.” Fotó: Grigorij Mikhajlovics Vajl / RIA Novosti archive

jelezte dr. Molnár Erik, régi-új igazságügyi tárcavezető 1955. márciusi beszéde, aki az országos igazságügyi apparátusi értekezleten leszögezte, hogy „a bíró köteles ítéleteivel a kizsákmányolókat ellen és az épülő szocializmusért harcolni”.¹¹

1949. január 1. és 1956. október 1. között 709 273 személyt marasztaltak el, döntő többségüket gazdasági bűncselekmények elkövetésével gyanúsítva, majd vádolva. Az igazságügyi terrort érzékelteti, hogy 1953. április 1-jén 41 639 közül 36 743 személyt katonai vagy polgári elítéltként, a többit internáltként őrizték. Június 1-jén 2 320 katonai és 31 811 polgári elmarasztalt volt, pár héttel később 7 093 politikai és 24 498 köztörvényes elítélt adata ismert. Az internáltak közül 574 már 1946–1949 között elvesztette szabadságát, míg 4 462 személyt 1950-től, akkor, a honi

„táborvilág” kiteljesedésekor 1 218-at internáltak.

Történt mindez Andrej Januarjevics Visinszkij, a Szovjetunió 1935–1940 közötti főügyészt követve, aki szerint „minden bírósági ügy az osztályharc egyik epizódja”. Az erőszakszervekre, mindenekelőtt az Államvédelmi Hatóságra (ÁVH), és az igazságszolgáltatásban dicstelen szerepet vállalt ügyészekre, valamint ülnökökkel ítélkező büntető- és hadbírósi tanácsokra alapozott rendszer minden második-harmadik családot valamiképp meghurcolt, megnyomorított. A közismert, különböző pártállású politikussokkal vagy pártonkívüliekkel, hívő emberekkel és egyházi vezetőikkel szemben indított büntetőeljárások, valamint a politikai jellegű tömeges eljárások, amelyek egyszerű emberek százazreit érintették, elválaszthatatlanok a Szovjetunióban megvalósított és ezért Rákosi és köre által Magyarországon is érvényesített gyakorlattól.¹² Az elítéltek egy százalékát sem érte el a munkáspártok ismertebb tagjainak száma.

Az MDP PB 1955. november 3-án hozott újabb határozata az őrzetesekek létszámának alakulásával is foglalkozott. Mutatja, hogy a „bal-jobb, bal-jobb” időszakából visszatért a „bal”, szeptember 1-jén 35 783 – 7 638 politikai és 28 145 köztörvényes vádakkal – elmarasztalt töltötte büntetését, mellettük félbeszakítással vagy halasztással „börtönbehívóra” várt 12 307 jogerősen elítélt, és a folyamatban lévő büntetőpekről szerzett ismeretek alapján további kb. 12 ezer szabadságvesztést kimondó elmarasztalás.

December 31-ig kb. 5 500 személy szabadulása volt várható. Ha lett volna hely – de nem volt, mert a börtönök és rabmunkahelyek 21 865 személyt tudtak befogadni –, akkor 1955/1956 fordulóján 54 és félezer elítélt töltötte volna meg a büntetés-végrehajtási intézetek celláit. A dr. Pócze Tibor belügyminiszter-helyettes által szeptember 10-én jóváhagyott jelentés nem tagadhatta, hogy „a börtönökben lévők száma meghaladja Magyarországon bármikor a börtönökben lévők számát”. Egy későbbi, 35 051 személyre vonatkozó adat szerint kétkezi munkás (munkás, mezőgazdasági munkás, termelőlőszövetkezeti tag, kis- és középparaszt) volt 85,7%, azaz tíz büntetését töltő személyből majdnem kilenc. November 1-jén már 37 ezer elítélt volt őrizetben. A következmények részben ismertek: november 20. és december 15. között 15 ezer elítélt büntetőügyét felülvizsgálták, feltételeken minden másodikat szabadlábra lehetett volna helyezni, ez azonban végül 4 315, 1956. február 15-ig 11 139 felülvizsgált büntetőügyből pedig 7 432 személyt érintett, miközben március 1-ig be kellett volna fejezni a tényfeltáró munkát. A kegyelmi előterjesztések határideje 1956. május 15-e lett, de a párthatározat az osztálypolitika jegyében leszögezte, hogy „minden kedvezményből ki kell zárni az osztályidegen és visszaeső elemeket”.

¹¹ Uo. 248–253.

¹² Zinner Tibor: 20. századi politikai perek. A magyarországi eljárások vázlata, 1944/1945–1992. Budapest, Rejtjel, 1999, 13–41.

<i>Elítéltek és előzetes letartóztatásban lévők létszámának alakulása 1941–1955 között</i>			
1941	10475	1950	18359
1942	13507	1951	21214
1943	13597	1952	35039
1944	12720	1953	34368
1945	8247	1954	23276
1946	10682	1955. július	32923
1947	12641	1955. augusztus	34108
1948	12722	1955. szeptember	35108
1949	15802	1955. november 1.	37000

<i>1955. július 1-jén börtönökben volt elítéltek büntetés-időtartama szerinti megoszlása személyben és százalékban</i>		
1 éven aluli	9215	31,5%
1–3 évig tartó	6287	21,5%
3–5 évig tartó	4503	15,4%
5–10 évig tartó	4445	15,2%
10 évtől életfogytig tartó	3363	11,5%

A BÖRTÖNÖKBEN ÉS BÜNTETÉS-VÉGREHAJTÁSI MUNKA-HELYEKEN FOGVATARTOTT SZEMÉLYEK

A budapesti pártaktíván, 1956. május 18-án elmondott magyarországi „hattyúdala” tervezetében Rákosi beleírta, hogy 1955 novemberében is volt „amnesztia”, és több mint tízezer ember szabadult. Az MDP Központi Vezetősége (KV) Adminisztratív Osztályának 1956. július 7-i feljegyzése már azt is tartalmazta, hogy az előző év

november elején hozott párthatározat alapján „felülvizsgálták a börtönre ítélték egyes kategóriáit, s a felülvizsgálat során mintegy 22 ezer ember mentesült a kiszabott büntetés végrehajtása alól”. Melyik szám felel meg a tényeknek?

Az 1955. november 1-jén raboskodó 37 ezer mellé 7 933 újabb elítéltet fogadtak be december 1-jétől, és 1956. április 1-én „börtönbehívóra” várt 6 272 jogerősen elmarasztalt személy. Ezzel a kb. 51 ezres létszámmal

szemben 16 133 büntetését töltő személy ügyét vizsgálták felül, közülük ugyan 8 914 szabadult, de ebből feltételelesen 8 564, míg kegyelmi előterjesztés révén 368. A 12 807 jogerős, de meg nem kezdett börtönbüntetésből 1 409 személynél (11%) rendelték el a végrehajtást, míg a további 11 398-nál (89%) eltérő előterjesztések készültek: a büntetés kegyelemből elengedésére, illetve pénzbüntetésre, felfüggesztett börtönbüntetésre, vagy javító-nevelő munkára való átváltoztatásra. A kegyelem ekképp

20 312 személyt érintett.¹³ A perújítási tárgyalásokon felmentettek mellett – miként arról az MDP PB 1956. május 22-én határozott –, elhagyva a perújítást, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa (NET) kapta feladatként azt, hogy további ötven, „jobboldali” szociáldemokratáról határozzon – a vonatkozó kegyelmi előterjesztést elfogadva – 1956. szeptember 1-jén.¹⁴

Dr. Non György legfőbb ügyésszel egyetértve Piros László belügyminiszter javaslatot készített 1956. május 23-án az MDP PB másnapi ülésére. Ebben papírra vetette, hogy a már felülvizsgált, ekképp le is zárt büntetőügyeken túl az 1945 eleje és 1955. január 1. között politikai okokból egyéni vagy csoportos büntetőeljárásokban törvénysértő módon elmarasztaltak esetében is szükséges a felülvizsgálat. Közülük sokan a büntetés-végrehajtás rendszerében szabadságvesztés büntetésük jelentős részét már letöltötték, a termelőmunkában dolgoznak, csökkent a társadalmi veszélyességük. Azok szabadulhatnának, akiknek további fogva tartása már nem indokolt. Az 1955 előtti kegyelmi intézkedések a politikai elítéltekre nem vonatkoztak, az 1955-ös pedig csak néhány kategóriájukra. Tájékoztattott arról, hogy ezek felülvizsgálatát háromtagú bizottságok végzik, a Legfőbb Ügyészség, valamint a belügyi s az igazságügyi tárca

által delegált személyekből. Meghallgatnak egyes elítélteket, tanulmányozzák az iratokat, utána készítik el a javaslatokat, ez vonatkozhat egyéni kegyelemre, feltételes szabadságra bocsátásra, a büntetőügy felülvizsgálatára (perújítás vagy törvényességi óvás), valamint a büntetés további letöltésére. A szabadítás folyamatosan történik.¹⁵ A PB tudomásul vette Piros és dr. Non javaslatát.

Ezek után a Legfőbb Ügyészségen tartotta ülését a politikai elítéltek felülvizsgálatára alakult bizottság, 1956. június 15-én.¹⁶ Jelen volt a belügyminiszter, Piros államvédelmi altábornagy és első helyettese, Gábri Mihály, a Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztályának főosztályvezetője, Szalma József államvédelmi őrnagy, dr. Molnár Erik igazságügyi tárcavezető, dr. Non legfőbb ügyész, valamint Bakos Pál, a Legfőbb Ügyészség Különleges Ügyek Osztályának főosztályvezető ügyésze. Utóbbi tájékoztattott arról, hogy kb. hétezer személy felülvizsgálata várható, négyezerrel már beszéltek, 300 személy esetében elkészültek a javaslatok is. Márianosztra után a különböző megyei börtönökben és rabmunkahelyeken,¹⁷ a Budapesti Országos Börtönben („a Gyűjtőben”), Vácott, Tatabányán, Várpalotán és Csolnokon¹⁸ dolgoztak a bizottságok. A megvizsgáltak kb. fele szabadulni fog. Mindenkiről

javaslat készül, de csak a hűtlenségi, szervezkedési, s egyéb komoly ügyeket hozzák a főbizottság elé, a tiltott határátlépési, statáriális és kisebb jelentőségű ügyekben albizottságok döntenek. Piros szerint azoknak az ügyét kell a főbizottság elé hozni, akikkel szemben súlyos törvénysértések történtek, a kémkedési és a szervezkedési büntetőügyekből azokat, akiknek szabadulását javasolják. Dr. Non összegzésében kitért arra, hogy azoknál, akiknek peres iratai elvesztek, jelezni kell ennek tényét, továbbá hogy miként kell megítélni a jehovistákat. Közülük a fanatikusok – ahogy azt Piros javasolta – ne szabadulhassanak, a többiek, ha nagyobb részét (a katonaidő dupláját) letöltötték büntetésüknek, feltételesen szabadulhatnak. Az életfogytig tartó büntetéseket a NET változtassa meg kegyelemből, és azokkal ne terheljék a bíróságokat. Akik nem szabadulnak, azokról nem kell javaslatot készíteni. Felállítanak egy albizottságot: Bakos, Szalma és az Igazságügyminisztériumból Nádas András főosztályvezető, a Titkárság vezetője részvételével, akik döntenek az alábbi büntettek elkövetőiről: határsértés, fegyverrejtegetés, izgatás, feljelentési kötelezettség elmulasztása, erőszakos bűncselekmények, háborús és népellenes büntettek a vezetők kivételével (pártszolgálatosok, keretlegények stb.), egyszerű jehovisták.¹⁹

¹³ Zinner et. al. i. m. 1991, 277–281.

¹⁴ Uo. 292–293.

¹⁵ IL/b. A belügyminiszter és a legfőbb ügyész javaslata az MDP PB 1956. május 24-i ülésére a még letartóztatásban lévőkre vonatkozó eljárásról, 1956. május 23. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) OL (Országos Levéltár) M-KS 276. f. 53. csoport (cs.) 288. őrzési egység (ő. e.) 26–27.

¹⁶ Jegyzőkönyv a Legfőbb Ügyészségen, a politikai elítéltek felülvizsgálatára alakult bizottság üléséről (1956. 06. 15.) Legfőbb Ügyészség Büntetőügyek Irodája, 004283/1956.

¹⁷ Jelentés a politikai elítéltek 1956. július 31. után tartott felülvizsgálatáról a megyei börtönökben és a rabmunkahelyeken (1956. 09. 03.). Uo.

¹⁸ A Szénbányászati Minisztérium minisztere első helyettesének, Kocsis Lajosnak levele dr. Non György legfőbb ügyészhez a csolnoki bányauzemetről és a rabfelszabadításokról (1956. 09. 11.). Legfőbb Ügyészség Büntetőügyek Irodája, 004273/1956.

¹⁹ Jegyzőkönyv a Legfőbb Ügyészségen..., 1956.

Folyamatosan készültek az albizottsági ülésekről a jelentések: 1956. június 23-án,²⁰ június 29-én²¹ és július 6-án.²² A Belügyminisztérium Katonai Elhárító Főosztálya összegző jelentést állított össze az 1950. februártól 1956. szeptember 15-ig terjedő időszakról, amelynek során 1 859 személylyel szemben folytattak vizsgálatot, 103 esetében terveztek javaslatot tenni, az albizottság 73 esetben intézkedett, ezért a további 30 személy esetében hozandó döntéshez szolgáltatott újabb adalékokat.²³ A Legfőbb Ügyészségen a börtönviszonyokról szóló jelentésekhez 1956. október 5-én irányelveket állítottak össze.²⁴

A felülvizsgálat javában tartott, amikor – Sipos Levente szerint – október 1-jén hatályba lépett a NET 16. tvr.-e a kegyelmi jogkör gyakorlásáról (hatályos volt 1961. február 11-ig).²⁵ Ezzel szemben a *Magyar Közlönyben* 1956. július 24-én közzétett 16. tvr. a

szabálysértések megállapításának rendjéről és egyes büntettek szabálysértéssé minősítéséről rendelkezett.²⁶ Sajnálatos módon a szerző nem tett különbséget a NET által alkotott tvr., valamint a NET határozat között. A testület jelen esetben pedig nem tvr.-t, hanem 1956. szeptember 15-én határozatot fogadott el (miként erről utóbb állást foglalt).²⁷ Eljárási kegyelmet a legfőbb ügyész, a végrehajtási kegyelmet ugyancsak ő, valamint az igazságügyi tárca vezetője terjeszthetett elő.

A hamu alatt izzadó parázs ekkor lobbant fel, kitört a forradalom – félbeszakítva a felülvizsgálatot, az azzal kapcsolatos kegyelmi intézkedéseket. Mi történt ezekben a napokban? Az utóbb titkosított, Dobi István és Kristóf István (a NET titkára 1956 februárja és 1961 októbere között) által hitelesített, 1956. október 26-i időponttal ellátott NET 1956. évi XXX. sz. tvr. szerint „az 1956. október 23. napjától kezdődően folyó fegyveres harc minden

résztevője amnesztiában részesül azzal a feltétellel, hogy a fegyvert legkésőbb 1956. október 26-án este 22 óráig leteszi”.²⁸ Az események elsodorták hatályát, miként nem az elmarasztalt személyeket érintette két-két további tvr. az ’56 ősze előtti s utáni időszakból. Ezek a jogelzenesen külföldön tartózkodó magyar állampolgárok büntetlenségét helyezték kilátásba hazatértük esetére.²⁹

S noha a megtorlás kezdetét vette, ezzel párhuzamosan még folyt az 1945–1955 között politikai okból elmarasztaltak egyenkénti felülvizsgálata. A Legfőbb Ügyészség Politikai Főosztályának főosztályvezetője, dr. Rákos Ferenc levéllel fordult az 1956. december 20-án felmentett Garasin Rudolf országos parancsnok utódához, az egyidejűleg kinevezett Kovács Gyula ezredeshez, a Belügyminisztérium Országos Büntetésvégrehajtási Parancsnokságának első embe-
réhez.³⁰ Kérte, hogy azoknál

²⁰ *Jelentés a politikai elítéltek felülvizsgálatára alakult bizottság [albizottság] 1956. június 23-án tartott üléséről* (1956. 06. 30.). Legfőbb Ügyészség Büntetőügyek Irodája, 004283/1956.

²¹ *Jelentés a politikai elítéltek felülvizsgálatára alakult bizottság [albizottság] 1956. június 29-én tartott üléséről* (1956. 07. 02.). Uo.

²² *Jelentés a politikai elítéltek felülvizsgálatára alakult bizottság [albizottság] 1956. július 6-án tartott üléséről* (1957. 07. 09.). Uo.

²³ *A Belügyminisztérium Katonai Elhárító Főosztályának jelentése a Vizsgálati Osztályán 1950. februártól 1956. szeptemberig tartott nem tárgyalagos vizsgálatok felülvizsgálatáról* (1956. 09. 15.). Uo.

²⁴ *A Legfőbb Ügyészség irányelvei a felülvizsgáló bizottságok börtönviszonyokról szóló jelentéseinek összeállításához* (1956. 10. 05.). Uo.

²⁵ Sipos Levente: Az 1963-as közkegyelem. *Múltunk*, 2012/2, [150–190.] 172. (A szerző írása folytatása a két korábbi kegyelmi intézkedésről írott feldolgozásának. Lásd: Uő: Részleges közkegyelem 1959-ben és 1960-ban. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Győr–Budapest, MOL – Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára, 2012, 821–835.). Hivatkozása: MNL OL XVIII-2-a. A NET határozatai, 19. doboz, 001-2/32/1956. Szemben a szerző véleményével, hatályában nem tarthatták fenn 1961-ben a NET 1958. évi 39. tvr. 23. §-át, mert a vonatkozó, mindössze két paragrafust tartalmazó tvr. „az ügyvédi kamarai szervek tisztségeinek és tisztviselői létszámának megállapításáról” rendelkezett. Az eljárási kegyelmekhez semmi köze nem volt. Lásd: *Magyar Közlöny*, 1958. 12. 20. 817.

²⁶ A szabálysértések megállapításának rendjéről és egyes büntettek szabálysértéssé minősítéséről. *Magyar Közlöny*, 1956. 07. 24. 387–388.

²⁷ A NET megválasztotta a kegyelmezési bizottság tagjának Kristóf Istvánt, Barcsot és Gosztanyi Jánost. *A NET 16. sz. határozata* (Barcs Sándor példánya). MNL OL XVIII-2-ar-001-2-31,32,33.

²⁸ A NET elnöke és titkára a saját aláírásával hitelesítette a titkosított tvr.-t. *A NET rendeletei és határozatai*. 1956. IV. negyedév. A Köztársaság Elnöki Hivatal Irattára.

²⁹ Az 1955. évi 11. tvr. (1955. 04. 03.) és az 1956. évi 7. tvr. (1956. 04. 04.), valamint az 1956. évi 27. tvr. (1956. 12. 01.) és az 1957. évi 24. sz. tvr. (1957. 04. 01.).

³⁰ *Belügyminisztérium Büntetés-végrehajtás Parancsnokság 1. sz. heti parancsa*, 1957. február 1. 13-3-H-I. 2. Felmentés, megbízás. MNL OL XIX-B-I-az-13-3-H-I/1957BMBv. 1148.

a felülvizsgált személyeknél, akik ennek nyomán büntetés-félbeszakítással már szabadultak, annak idejét egységesen 1958. január 1-jéig hosszabbítsák meg.³¹ A parancsnok május 30-án intézkedett.³² Az idő kevésnek bizonyult, a Legfőbb Ügyészség ezért 1957. december 4-én újabb, ezúttal 1958. március 31-ig történő hosszabbítást kezdeményezett.³³ Nem ment azonban minden gördülékenyen, fennakadások mutatkoztak. Ezt tette szavá – közel ötszáz személy névsorát tartalmazó – melléklettel ellátott levelében egy csoportügyész dr. Rákos főosztályvezetőnél, a Legfőbb Ügyészség berkeiben, 1957. december 22-én.³⁴ A folyamatos felülvizsgálat lezárult, a cellák újabb és újabb, immár a kádári megtorlás során elmarasztaltak sokaságával teltek meg.

Az 1958. évi 16. tvr. az egyéni kegyelmezési mozzanatok közül kiiktatta a legfőbb ügyészt a végrehajtási kegyelmi mozzanatokból,

mert az eljárás megszüntetésére – hivatalból vagy kérelemre – a legfőbb ügyész, a büntetés elengedésére – hivatalból vagy kérelemre – az igazságügyi tárcavezető tett előterjesztést a NET testületéhez.³⁵ A benyújtott kérelmek száma évente 12–14 ezer körüli volt, 1958-ban is majdnem elérte a 10 ezret (9 717), de a miniszter 6 265 esetben azokat nem támogatta.³⁶

Az 1959–1963 között végrehajtott három kegyelmi aktusból³⁷ kettőt (1960-ban és 1963-ban) az ország belső politikai helyzetének alakulása mellett nem kis mértékben a nemzetközi közvélemény Szovjetunióra (és így birodalmára) gyakorolt nyomásának hatására hirdettek ki. A politikai jellegű büntetőügyekben újonnan elmarasztaltak száma ezzel összefüggésben 1963-ban a „mélypontra” zuhant. Ám a megtorlást szenvedettek közül sokan továbbra is börtönben maradtak, és 1964-től egy újabb,

erőtéljes emelkedést mutató politikai ítélkezési folyamat vette kezdetét. „Csupán” 1964 januárja és 1966 decembere között 6 077 személyt ítéltek el politikai jellegű büntetőügyekben. 1961–1966 vége között 2 711 személy állam elleni, 7 819 fő politikai jellegű büntetőügyben kapott elmarasztalást. Adott a kérdés: a „belső reakció elleni harcban” a (szovjet) külpolitika igényei miatti *intermezzo* volt-e, vagy a megtorlás végének és a „konszolidáció” kezdetének tekinthető-e 1963? Van, aki az utóbbi mellett tör lándzsát.³⁸ Egy másik lehetséges válasz az, hogy 1963 nem a konszolidáció kezdete volt, hanem csak egy „állambiztonsági” mélypont, és az „alélt állapotot” hamarosan aktív, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) PB 1960 nyári határozatára épülő állambiztonsági szervek folytatta operatív tevékenység, majd büntetőbíráskodás követte, s a közkegyelem ezért csupán *intermezzo* volt. A másik (az előbbivel

³¹ A Legfőbb Ügyészség Politikai Főosztálya főosztályvezetőjének levele Kovács Gyula ezredeshez, a Belügyminisztérium Országos Büntetés-végrehajtási Parancsnokság parancsnokához a büntetésfélbeszakítással szabadított elítéltek büntetésfélbeszakítási idejének 1958. január 1-ig történő meghosszabbításáról (1957. 05. 01.). Legfőbb Ügyészség Büntetőügyek Irodája, 004283/1956.

³² Kovács Gyula ezredesnek, a Belügyminisztérium Büntetés-végrehajtási Országos Parancsnokság parancsnokságának utasítása valamennyi Országos, Megyei, Körzeti Börtön, Bv. Munkahely és Bv. Kórház parancsnokának a büntetésfélbeszakítással szabadított elítéltek büntetésfélbeszakítási idejének 1958. január 1-ig történő meghosszabbításáról (1957. 05. 30.). Uo.

³³ A Legfőbb Ügyészség Politikai Főosztálya főosztályvezetőjének levele Kovács Gyula ezredeshez, a Belügyminisztérium Büntetés-végrehajtási Országos Parancsnokság parancsnokához a büntetésfélbeszakítással szabadított elítéltek büntetésfélbeszakítási idejének 1956. január 1-ig történő meghosszabbításáról (1957. 12. 04.). Uo.

³⁴ Dr. Kovács Gyula csoportügyész feljegyzése a Legfőbb Ügyészség Politikai Főosztályának főosztályvezetője, dr. Rákos Ferenc részére a büntetésfélbeszakítással szabadított elítéltek büntetésfélbeszakítási idejével összefüggő panaszairól (1957. 12. 22.). Uo.

³⁵ A súlyosítási tilalom feloldásánál szükségessé vált – nem kismértékében a nyugati világ éles kritikája miatt –, hogy az ügyész a vádlott terhére fellebbezzon. NET 16. sz. tvr. a büntetőeljárás egyes rendelkezéseinek módosításáról, 23. § 1. bekezdés (bek.). Magyar Közlöny, 1958. 05. 25. [354–358.] 357.

³⁶ Sipos i. m. 2012, Az 1963-as..., 174.

³⁷ Az 1959. évi 12. sz. tvr. részleges közkegyelem gyakorlásáról. In: *Trhgy. 1959.* Budapest, Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkársága (MFMPKT), 1960, 117–118; 1960. évi 10. sz. tvr. részleges közkegyelem gyakorlásáról és a közbiztonsági őrizet megszüntetéséről (1960. 04. 01.). In: *Trhgy. 1960.* Budapest, KJK, 1961, 87–88.; 1963. évi 4. sz. tvr. a közkegyelem gyakorlásáról (1963. 03. 22.). In: *Trhgy. 1963.* Budapest, KJK, 1964, 25–26.

³⁸ Sipos i. m. 2012, Az 1963-as..., 180.

azonos jelzésértékű) választ a hatalom adta 1970-ben,³⁹ amikor újabb közkegyelmet hirdetett.⁴⁰

AZ 1959-ES RÉSZLEGES KÖZKEGYELEM

A tragikus következményekkel járó büntetőbírósi határozatok „végrehajtását” követően, az MSZMP PB 1959. március 17-én tartott zárt ülésén elfogadott határozata alapján,⁴¹ 1959. április 3-án jelent meg a napilapokban a hír, hogy a NET részleges közkegyelmet hirdetett.⁴² A testület a legismertebb per, a Nagy Imrével és társaival szemben indított büntetőeljárás során elítélt Tildy Zoltán egykori köztársasági elnök, utóbb államminiszter hátralévő büntetésének végrehajtását „megbánó magatartása és idős kora miatt” már 48 órával korábban, április 1-jén felfüggesztette. Sőt, az év elején, 1959. január 10-án egyéni kegyelemmel már elhagyta celláját a hadbírószak által 1953. december 24-én, majd 1954. január 15-én elítélt Péter Gábor, az ÁVH volt vezetője is. Hány ember szabadult ekkor?

Tildy Zoltán államminiszter a Nagy Imre-perben. 1959 áprilisában – „megbánó magatartása és idős kora miatt” – egyéni kegyelemmel szabadult.
Fotó: Fortepan, 139311 / Magyar Nemzeti Levéltár

Az adatokról az MSZMP PB számára 1959. április 23-án,⁴³ majd júliusban készültek korabeli jelentések. Előbbi szerint kegyelemben 3 330, közöttük 190 katonai bíróság által elmarasztalt személy részesült. A börtönbüntetés végrehajtása alól mentesült 2 731 személy, a börtönbüntetését 599 elítéltnak csökkentették felére. Kizáró ok folytán 2 014 elítélt, közöttük 109 katonai bíróság által elítélt nem részesült kegyelemben.

A kegyelemben részesült elítéltek megoszlása az elítélést képező bűncselekmények alapján: a) Politikai bűncselekmények. Államrend elleni szervezkedés: 876 személy; Izgatás: 336; Fegyverrejtegetés: 83; Tiltott határátlépés: 88; Egyéb, a Népköztársaság elleni bűntettek: 5. Összesen: 1 388. b) Köztörvényes bűncselekmények: 1 942. a) és b) összesen: 3 330 személy.⁴⁴

³⁹ Zinner i. m. 1998, 204. 1970. évi 7. sz. tvr. a közkegyelem gyakorlásáról, 1970. március 25. In: *Trhgy.* 1970. Budapest, KJK, 1971, 57–58. (A csatlakozó végrehajtási utasítások nélkül.)

⁴⁰ Összesen 34 998 személyt érintett, végrehajtási kegyelmet 10 064 személy kapott, közülük a büntetésvégrehajtási intézetek celláiból 1878 szabadult, csökkentették büntetését 717 elítéltnak, akiket utóbb folyamatosan helyeztek szabadlábra. Miként oszlott meg a 10 064 végrehajtási kegyelemben részesített személy? A szabadságvesztésre ítélték száma 4030, a javító-nevelő munkára ítélték száma 4260, míg a pénzbüntetésre ítélték száma 2566 volt. Eljárási kegyelemben 24 470 személy részesült (ebben a rendőrség 1788, az ügyészség 9034, a bíróság 13 648 személyt részesített). Az 1970. március 25-én hatályba lépett tvr. végrehajtásáról készített ügyészégi jelentés nem részletezte azt, hogy a szabadult személyeket korábban milyen vádak alapján marasztalták el. Az ügyészségek vezetői részére tartott országos értekezleten is csupán annyi hangzott el a bevezetőben, hogy „most azonnal 1600–1800 fő fog szabadulni, folyamatosan pedig további 1000. A rehabilitáció viszont kb. 100–110 000 személyt érint”. Ez a kegyelmi intézkedés nem csupán a büntetőbíráskodás által érintettekre vonatkozhatott. A Legfőbb Ügyészség összefoglaló jelentése az 1970. 7. sz. törvényerejű rendelet végrehajtásáról (1970. 08. 05.). In: *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez I. Kúriai teljes ülések. ÁVH-s kihallgatások. „Párt” ítéletek. Rehabilitációk. Az ’56-os megtorlás iratai.* Szerk. Horváth Ibolya – Solt Pál – Szabó Győző – Zánthy János – Zinner Tibor. Budapest, KJK, 1992. 745–754.

⁴¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/122. ő. e.; Sipos i. m. 2012, Részleges közkegyelem..., 826–831.

⁴² Az Elnöki Tanács rendelete részleges közkegyelemről. Az Igazságügyminisztérium közleménye. *Népszabadság*, 1959. 04. 03. 3.

⁴³ Az Igazságügyminisztérium jelentése a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának az 1959. évi 12. számú törvényerejű rendelet végrehajtásáról (1959. 04. 23.). MNL OL M-KS 288. f. 30/1959/1. ő. e.

⁴⁴ Uo.

Ezt követően azonban még két újabb, egy összefoglaló és egy kiegészítő jelentés is elkészült az igazságügyi tárcánál. Az egyik 1959. július 21-én,⁴⁵ a másik három nappal később, július 24-én.⁴⁶ Ezek az április 3-án kiadott rendelet végrehajtásának elhúzódtát azzal magyarázták, hogy „akiknél az osztályhelyzet, vagy az előélet tisztázása végett iratbeszerzés vált szükségessé”, azoknál nem volt lehetőség azonnali intézkedésre. Május 31-ig 4 428, ebből 223 katonai bíróság által elítélt személy részesült kegyelemben. Közülük a börtönbüntetés végrehajtása alól 3 693 mentesült, míg 735 elítélt börtönbüntetésére a felére csökkent. Nyomban szabadult a börtönből a 4 428 elítélt közül 2 557, szabadlábon volt 968.

A kegyelemben részesült elítéltek megoszlása az elítélést képező bűncselekmények alapján: a) Politikai bűncselekmények. Államrend elleni szervezkedés: 1017 személy; Izgatás: 380; Fegyverrejtegetés: 98; Tiltott határátlépés: 106; Egyéb, a Népköztársaság elleni bűntettek: 9. Összesen: 1 610. b) Köztörvényi bűncselekmények: 2 818. a) és b) összesen: 4 428 személy.

A dr. Nezvál Ferenc igazságügy-miniszter által aláírt jelentés végül azt is tartalmazta, hogy a

különböző bírósági fórumok által négy évet meghaladó tartamú szabadságvesztés büntetésre ítélt 126 arra érdemes személy esetében kegyelmi javaslatot terjesztett a NET elé, 97 esetben a hátralévő büntetés teljes elengedését, a további 29-nél annak mérséklését javasolta, azzal, hogy utóbbiak egy éven belül szabadulnak.⁴⁷ Ezt a jelentést egészítette ki napokon belül a miniszter első helyettese, dr. Récsei László azzal, hogy 36 politikai és 1 köztörvényes további börtönbüntetésének elengedését, továbbá 24 politikai jellegű cselekményt elkövetett börtönbüntetésének mérséklését javasolta, összesen 61 elítélt személy további sorsának eldöntését szorgalmazta.⁴⁸ Az '56 miatt elmarasztaltak közül 1 610 személy szabadulhatott.⁴⁹

A rendelet lényeges eleme volt, hogy tartalmazta az egyéni kegyelemgyakorlás lehetőségét. Az igazságügyminiszter, a belügyminiszter és a legfőbb ügyész 0042/1959. I. M. TÚK sz. együttes utasításában rögzítette a részleges közkegyelem gyakorlásáról szóló tvr. végrehajtását.⁵⁰ A részleges kegyelem a szabadlábon lévő, jogerősen elítéltek meghatározott körére, a börtönben büntetésüket töltő jogerősen elítéltekre vonatkozott, de közülük nem terjedt ki

a „megdöntött fasiszta rendszer vezetőire és a volt kizsákmányolókra”, tételes magyarázatát adva egyúttal annak, hogy kiket is sorolnak közéjük. A Legfelsőbb Bíróság iránymutató állásfoglalással segítette a tvr. alkalmazása során felmerült vitás kérdések tisztázását.⁵¹

A legsúlyosabb büntetőügyekben a Legfelsőbb Bíróság ítélezett elsőfokú eljárásban. Ott a „proletárdiktatúra osztálypolitikájának maradéktalan érvényesítése érdekében” bizottságokat állítottak fel. Ezek feladatuk kapták, hogy – a tételesen meghatározott társadalmi-foglalkozási csoportok kegyelemben nem részesíthető tagjain kívül – egyéni kegyelemre terjesszék fel a NET testületéhez az arra érdemeseket. A Legfelsőbb Bíróság elnöke kijelölte a büntető kollégium mellett megalakult bizottság elnökének dr. Vida Ferenc tanácsvezetőt, a tagok dr. Béres Miklós osztályvezető legfőbb ügyész-ségi ügyész és dr. Korom Mihály rendőr alezredes, a Politikai Nyomozó Főosztály vezetője voltak. A katonai kollégium bizottságát a fenti tagok mellett dr. Sömjén György hadbíró őrnagy vezette. A két bizottság első jelentését 1959. május 8-án készítette el, ebben tizenkét, aláhúzott nevű személy esetében lát „esetleg méltánylandó személyi”

⁴⁵ Az Igazságügyminisztérium jelentése a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának az 1959. évi 12. számú törvényerejű rendelet végrehajtásáról (1959. 07. 21.). Uo.

⁴⁶ Az 1959. évi 12. számú törvényerejű rendelet végrehajtásáról a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságára részére készült 1959. július 21-i IM-jelentés kiegészítése (1959. 07. 24.). Uo.

⁴⁷ Az Igazságügyminisztérium jelentése a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának az 1959. évi 12. számú törvényerejű rendelet végrehajtásáról... (1959. 07. 21.).

⁴⁸ Az 1959. évi 12. számú törvényerejű rendelet végrehajtásáról...

⁴⁹ Sipos i. m. 2012, Az 1963-as..., 175.

⁵⁰ Az igazságügyminiszter, a belügyminiszter és a legfőbb ügyész 0042/1959. IM TÚK számú együttes utasítása a részleges közkegyelem gyakorlásáról szóló törvényerejű rendelet végrehajtásáról (1959. 04. 03–08. között). Legfelsőbb Bíróság Titkos Ügykezelés 1959. El. XVI. C. 36/1.

⁵¹ A Legfelsőbb Bíróság iránymutató állásfoglalása az 1959. évi 12. számú törvényerejű rendelet alátámasztása során felmerült vitás kérdésekben (1959. 06. 15.). Legfelsőbb Bíróság Titkos Ügykezelés (Nem iktatott).

körülményeket arra, hogy a tv. rájuk is vonatkozzon. Ki volt a tizenkét személy (zárójeltek között az esetleges méltánylandó okok)? A jegyzőkönyv sorrendjében: Déry Tibor (65 éves),⁵² Vásárhelyi Miklós (három kiskorú gyermek),⁵³ Pozsár István (munkás származású, egy gyermek, felderítő jellegű vallomás),⁵⁴ Bohó Róbert (megbánó, felderítő jellegű vallomás),⁵⁵ Sztivovszky Zoltán (vasesztergályos, két kiskorú gyermek), Herpai Sándor (öt év internálás, rehabilitált, súlyos beteg [tüdőbaj]),⁵⁶ Józsa Péter (a bíróság a törvényi minimumot, ötévi börtönbüntetést szabta ki elmarasztalásakor),⁵⁷ Haraszi

Sándor (halálraítél, majd rehabilitált, 62 éves),⁵⁸ Zimányi Tibor (munkás osztályhelyzetű, két kiskorú gyermek, a bíróság a törvényi minimumot, ötévi börtönbüntetést szabta ki elmarasztalásakor),⁵⁹ Sárközi Károly (bányász, a bíróság a törvényi minimumnál egy évvel többre, hat esztendőre marasztalta),⁶⁰ Virág János (lakatos, két gyermek) és Solymosi János (vasöntő, négy gyermek).⁶¹

A „tüzetes vizsgálat” hosszabb ideig tartott, mert annak összegző, második üléséről, három nappal a kijelölt határidő után, május 18-án készült el a

bizottságok újabb feljegyzése. A tagok arra a megállapodásra jutottak, hogy „nevezetteket kegyelemre méltónak nem tartják”.⁶² Nem meglepő. Annál a tizenkét elítéltnél, akinél netán méltánylandó okokra utaltak, hónapokkal korábban dr. Vida ítélezett tanácsával Bohó, Déry, Haraszi, Herpai, Józsa, Pozsár és Vásárhelyi felett, dr. Ledényi Ferenc és tanácsa Solymosi és Virág, valamint dr. Borbély János és tanácsa Sztivovszky és Zimányi büntetőügyében, azaz dr. Vida hétnél (a már szabadult Tildyt is figyelembe véve nyolcnál), az esetek több mint a felénél hirdetett tehát ítéletet. Kecskére

⁵² Déry Tibor (1894–1977): író. 1918–19-ben a Kommunisták Magyarországi Pártja, majd 1945 után a Magyar Kommunista Párt tagja. 1956 júniusában a Petőfi Körben tartott felszólalása miatt kizárták a pártból. 1957-ben a „nagy íróper” elsőrendű vádlottjaként kilenc év börtönbüntetésre ítélték, 1961-ben amnesztiával szabadult.

⁵³ Vásárhelyi Miklós (1917–2001): újságíró. 1945 után a *Szabad Nép* munkatársa, a Magyar Kommunista Párt tagja. Az újságírói mozgolódásban való részvétele miatt 1955 decemberében kizárták a pártból. 1956. november 1-jétől a Nagy Imre-kormány sajtófőnöke. 1958 júniusában a Nagy Imre-per 8. rendű vádlottjaként öt év börtönbüntetésre ítélték, 1960-ban amnesztiával szabadult. 1988-ban a Történelmi Igazságtétel Bizottság (TIB) alapító tagja.

⁵⁴ Pozsár István (1931): villanyszerelő, közgazdász. 1955-ben végzett a Közgazdaságtudományi Egyetemen, majd az ELTE Politikai Gazdaságtan Tanszékén lett tanársegéd. 1956 októberében az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság elnöke, novemberben részt vett a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom megalakításában. 1958 júliusában tizenkét év börtönbüntetésre ítélték, 1961 áprilisában szabadult amnesztiával.

⁵⁵ Bohó Róbert (1928–2012): filozófus, filmrendező. 1956-ban a Petőfi Kör vezetőségi tagja. Az Ádám György és társaival szemben indított perben nyolc év börtönbüntetésre ítélték. 1961-ben szabadult.

⁵⁶ Herpai Sándor (1915–1998): tanár. 1945-től Szolnok megye rendőrfőkapitánya. 1950 és 1953 között internált Kistarcsán. 1956-ban a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának tagja, a Belügyminisztérium Forradalmi Bizottságának egyik vezetője. 1958-ban tizenkét év börtönbüntetésre ítélték, 1962-ben szabadult.

⁵⁷ Józsa Péter (1929–1979): fordító, szerkesztő. 1945-ben lépett be az MKP-ba. 1956-ban részt vett a Petőfi Kör vitáin. A forradalom idején a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságában és a Szikra Kiadó forradalmi bizottságában tevékenykedett. 1958 augusztusában a Kardos László és társai perben öt év börtönbüntetésre ítélték, 1960-ban amnesztiával szabadult.

⁵⁸ Haraszi Sándor (1897–1982): újságíró, politikus. 1948-tól az MDP KB Agitációs és Propaganda Osztályán dolgozott. 1950 novemberében letartóztatták, és 1951-ben halálra ítélték, az ítéletet életfogytiglanra módosították. 1954-es szabadulása után a Nagy Imre köré csoportosuló közé csatlakozott, 1955 végén kizárták a pártból. 1956. október 31-étől a *Népszabadság* főszerkesztője. 1958 augusztusában a Haraszi Sándor és társai perben hat év börtönbüntetésre ítélték, 1960-ban kapott amnesztiát.

⁵⁹ Zimányi Tibor (1922–2007): fordító, politikus. Részt vett az ellenállásban, 1945 után rendőrtisztként dolgozott. 1948-ban letartóztatták, Kistarcsára, majd Recskre internálták. 1956 októberében a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságában és Dudás József csoportjában tevékenykedett. 1958 augusztusában öt év börtönbüntetésre ítélték, 1960-ban amnesztiával szabadult. 1988-ban a TIB és a Recski Szövetség alapítója.

⁶⁰ A Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) tényfeltárása: Pálházi Ferenc és társai büntetőperében ítélték el, 1934-ben született, és szobafestő volt. In: *Perek '56. Adatbázis az 1956-os megtorlás során halálra ítélték pereiről*. Nemzeti Emlékezet Bizottsága. https://perek56.hu/ords/f?p=1051:2:15843185877269::NO:RP,2:P2_PER_ID,P2_SZEMELY_ID:81524,81962 (Utolsó letöltés: 2021. 09. 01.).

⁶¹ *A részleges közkegyelem gyakorlásáról alkotott 1959. évi 12. számú törvényerejű rendelet végrehajtására alakult bizottság első üléséről készült feljegyzés* (1959. 05. 08.). Legfelsőbb Bíróság Titkos Ügykezelés, T. 1959. El. XVI. C. 36/1.

⁶² *A részleges közkegyelem gyakorlásáról alkotott 1959. évi 12. számú törvényerejű rendelet végrehajtására alakult bizottság második üléséről készült feljegyzés* (1959. 05. 18.). Legfelsőbb Bíróság Titkos Ügykezelés, T. 1959. El. XVI. C. 36/2.

Donáth Ferenc az első, Maléter Pál a második, Jánosi Ferenc a harmadik sorban a Nagy Imre-per tárgyalásán. Donáth és Jánosi 1960-ban egyéni kegyelemmel szabadult. Fotó: Fortepan, 139316 / Magyar Nemzeti Levéltár

bízták a káposztát. Ha netán a többi bizottsági tag akarta is volna, ő mindenképp akadályt gördített a kegyelmi aktus elé, miután a maga vezette tanács ítéleteit kellett volna felülbírálnia. A dr. Vida és dr. Sömjén vezette két bizottság ezzel tevékenységét befejezte. Az 1959. július 22-én az igazságügyi tárcához felterjesztett iratok tanúsága szerint úgy döntöttek, hogy a megvizsgált 46 személy között „olyan elítelt, akinek kegyelemben részesítése iránt esetleg teendő javaslat előkészítése szükséges lenne – nincs”.⁶³

Egy utóbb, 1965 nyarán készült feljegyzés szerint az 1959-es, alapvetően belpolitikai tényezők motiválta⁶⁴

részleges közkegyelem során 3 950 személy különbözőképp részesült benne, az adat az egyéni kegyelmet kapott személyeket is tartalmazta.⁶⁵

AZ 1960-AS RÉSZLEGES KÖZKEGYELEM ÉS A VÁCI BÖRTÖNSZTRÁJK⁶⁶

A másodfokon halálra ítélték száma 1960. április 1-jén 187 fő volt. Ezen a napon vált ismertté az újabb részleges közkegyelmi intézkedés, a NET 1960. évi 10. sz. tvr.-e. A grémium ugyan a kormány előterjesztése alapján járt el, a döntést – a szokásoknak megfelelően és a hatalom tényleges központját is jelezve – az MSZMP KB hozta 1960. március 30-ai zárt ülésén.⁶⁷

A *Népszabadság* nem feltűnő helyen, a 8. oldalán, pontokba szedve tálalta a Magyar Távirati Iroda híreként a NET alkotta jogszabályt.⁶⁸

Kegyelemben részesültek az 1960. március 31. előtt javító-nevelő munkára ítélték; törölték a szabálysértési büntetéseket; megszüntették az internálást; az egy évet meg nem haladó büntetést kapott anyák – ha tízévesnél fiatalabb gyermekük volt – szabadulhattak; az 1952. december 31-e előtt elítélt háborús és népellenes bűnösök, amennyiben a büntetésük felét letöltötték, szintén szabadulhattak. A NET felfüggesztette azon elítéltek büntetésének végrehajtását, akiket a bíróság 1957. május 1. előtt elkövetett államellenes bűncselekmények miatt hat évet meg nem haladó börtönbüntetésre ítélt. Egyéni kegyelemmel – ítéletének felfüggesztésével, tehát nem törlésével – szabadult Déry, dr. Donáth Ferenc, dr. Jánosi Ferenc, Váradi Gyula, Vásárhelyi, illetve Farkas Mihály, valamint fia, Vladimir.⁶⁹

Az okok, amelyek a kegyelemhez vezettek, egészen 1959. október közepéig nyúltak vissza. Maga Kádár János is emlékeztetett arra, hogy öt hónapja foglalkozik vele az MSZMP PB. Ő akkor egy nem nevesített személyre hivatkozva vetette fel, hogy „valamiféle kis amnesztiát kellene adni

⁶³ Az ún. '56-os büntetőperekben elítélt legismertebb személyeket, valamint Farkas Mihályt nem javasolták egyéni kegyelemre.

⁶⁴ Sipos i. m. 2012, Az 1963-as..., 163. 28. jegyzet.

⁶⁵ Dr. Ságvári Magda osztályvezető feljegyzése (1965. 06. 18.). MNL OL XIX-E-I-z Igazságügyi Minisztérium, TŰK iratok. In: Mikó Zsuzsanna: *A terror hétköznapijai. A kádári megtorlás. 1956-1963.* Budapest, Libri – MNL, 2016, 144.

⁶⁶ Lásd bővebben: Zinner Tibor: *Most akkor „vérbírók” voltak, avagy nem 1956 ősze után?* (Kézirat. Készült a NEB megbízásából, 2021. Megjelenés alatt.)

⁶⁷ MNL OL M-KS 288. f. 4/31. ő. e.

⁶⁸ A Magyar Távirati Iroda közleménye az Elnöki Tanács részleges kegyelmi rendeletéről. *Népszabadság*, 1960. 04. 01. 8.

⁶⁹ Farkas Vladimir volt államvédelmi alezredest 1956. október 5-én tartóztatták le. A Legfelsőbb Bíróság 1957. április 13-án tizenkét évi börtönbüntetésre ítélte. 1960. április 1-jén egyéni kegyelemmel szabadult.

a kongresszus alkalmából”.⁷⁰ Miután az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) közgyűlése 1959. december 9-én az ún. magyarkérdésben elmarasztalta mind Magyarországot, mind a Szovjetuniót, a szovjet politikai vezetés pedig nagyszabású „békeoffenzívát” kívánt nyitni 1960-ban,⁷¹ az MSZMP VII. kongresszusára Magyarországra érkezett Nyikita Szergejevics Hruscsov ráhatása egyértelmű.⁷²

Az MSZMP KB vitáján elhangzottak lényege abban summázható, amit Kádár fogalmazott meg: „az, hogy az írók kegyelmi ügyét összekapcsoljuk a Farkas-üggyel, ez még a látszatát is kerüli annak, hogy az ellenség nyomására cselekedtünk”. „A látszatát” ugyan elkerülte, de azt sem hallgathatta el, hogy „a vitában felmerült, hogy a bíróságaink nem mindenkor ítéleztek megfelelően. Mi a bíróságaink ítéleteit nem áshatjuk alá, még ha abban van is bizonyos egyenetlenség.” Az előterjesztő, Biszku Béla belügyminiszter beszédének kulcsmondata így hangzott: „ez a lépésünk a mi és barátaink nemzetközi pozícióit javítja”.

Az érem egyik oldala ez volt. A másik a Farkas-ügy. Ennek háttere ma már közzismert: az idősebb Farkas „megmentette” Rákosit 1956 nyarán, őt viszont a szovjet ígéret ellenére előbb 1956 októberében lefoglalták, majd 1957 áprilisában jogerősen elítélték. 1960. március 31-én, a KB zárt ülésén a

Kádár János (ekkor belügyminiszter) és Farkas Mihály (ekkor honvédelmi miniszter) 1950-ben. 1960-ban előbbi a rendszer elsőszámú vezetője, utóbbi pedig éppen kegyelmet kapott. „Az, hogy az írók kegyelmi ügyét összekapcsoljuk a Farkas-üggyel, ez még a látszatát is kerüli annak, hogy az ellenség nyomására cselekedtünk.” Fotó: Fortepan, 67628 / Magyar Rendőr

hozzászólóknak a két Farkassal, az apával és fiával szemben kifejtett fulmináns támadásai célt tévesztettek. Vitatkoztak ugyan az előterjesztettekről, de utána egyhangú határozattal elfogadták a javaslatot. Kádár a legfontosabbról sem feledkezett meg: utolsó felszólalásában kíváncsún tartotta, hogy a kommüniké „ne tartalmazza, hogy a párt a közkegyelem kérdésével foglalkozott”. Felszólítása logikus volt, mert ha ezt tették az ítélezés „vonalának” elfogadásakor, most sem történhetett másképp.⁷³ Ő Hruscsovnál is többet tudott, mi több – tett. Farkas Mihállyal együtt.⁷⁴ Sőt, mielőtt a részleges közkegyelmi intézkedést megvitatták volna, Gerőnek és feleségének, Fazekas Erzsébetnek a Szovjetunióból történő idő előtti hazatéréséhez is hozzájárultak.⁷⁵

Az internáltak, bebörtönözöttek sorsának alakulásában – személyes oldalról – az 1960. áprilisi intézkedés a szabadulást jelentette. A kegyelmi intézkedés azonban összességében epizódjellegű volt, mert noha függött is a belső társadalmi folyamatoktól, a politikai s büntetőjogi megtorlás lanygulásától, alapvetően nemzetközi okok motiválták. A kádári idézettel szemben – „nem az ellenség”, hanem – „barátaink” nyomására következett be. A formálódó konszenzusnak részlegessége miatt tartós eleme nem lehetett. Nem ellensúlyozhatta az addig történeteket. S ha az „ellenforradalmárok” szabadlábra helyezése megkezdődött, akkor nem maradhattak bent a – kizárólag a munkásmozgalmi emberekkel szemben indított büntető- és internálási eljárások

⁷⁰ Jegyzőkönyv az MSZMP PB üléséről. Kádár János első hozzászólása a törvényi rehabilitáció kereteinek bővítéséről készült előterjesztés vitája során (1959. 10. 20.). MNL OL M-KS 288. f. 5/153. ő. e. 1959. október 20. 11.

⁷¹ Ennek állomásai: Hruscsov bejelentette a hadsereg létszámának csökkentését; látogatást tett Indiában, Burmában és Indonéziában, majd Franciaországban.

⁷² Vö. Sipos i. m. 2012, Az 1963-as..., 163. 28. j.

⁷³ Jegyzőkönyv az MSZMP KB zárt üléséről. 4. napirendi pont. Biszku belügyminiszter előterjesztése hazánk felszabadításának 15. évfordulója alkalmából részleges közkegyelemre s annak vitája (1960. 03. 31.). MNL OL M-KS 288. f. 4/33. ő. e. 7–12.

⁷⁴ Zinner Tibor: Egy részleges kegyelem hátteréhez. *História*, 1992/1, 22–24.

⁷⁵ Jegyzőkönyv az MSZMP KB zárt üléséről... (1960. 03. 31). 3. napirendi pont. 6.

miatt⁷⁶ – legfőbb bűnösöknek kikiáltott és elítélt törvénysértők sem. Azért, mert az annak idején velük együtt súlyos cselekményeket elkövetők komoly állami vagy pártpozíciókban voltak, felelősségre vonásuk elmaradt, illetve a belügyesek, igazságügyiék és pártvezetők igen szűk csoportját érte – később – az 1962. késő nyári „tisztogatás”.

Ha „az ellenforradalom” leverése tette lehetővé, majd szükségessé a „proletárdiktatúra” elnyomó funkcióinak előtérbe kerülését, és ezt a szovjet katonai intervenció alapozta meg, a kegyelem sem volt mentes a nemzetközi politikától. Csak itt más szempontok hatottak: a józan, nem „szocialista” politikai tényezők kényszerítették a szovjet és rajta keresztül a magyar vezetést arra, hogy a közbiztonsági őrizet megszűnjön, hogy a tömlöcök megnyíljanak. Ha 1959 nyarán az egyéni kegyelemre a bizottságok nem tartották alkalmasnak a legsúlyosabb ítéletek miatt szabadságvesztés büntetésüket töltő elítélteket, akkor olyan (miként 1957 nyarán Gáli Józsefnél és társánál, úgy most is tekintetbe vett határon túli) nyomós indokokra – mint az ENSZ Magyarországot elmarasztaló határozata, a szovjet „nagypolitika” érdekei stb. – volt szükség ahhoz, hogy más döntés születessen. A washingtoni ideiglenes magyar ügyvivő, Zádor Tibor is az amnesztiarendelethez

a kedvező tengerentúli fogadtatásától tájékoztatott.⁷⁷

1960. június 21-én ülésezett, és a szokásoknak megfelelő módon határozatokat is hozott az MSZMP PB. Ez alkalommal – mondhatni ismét, a szokásoknak megfelelően – „a belső reakció elleni harc néhány kérdéséről” is. Az ebben foglaltak egyfelől önmagukért beszélnek, másfelől azokról, akikért a harang szól. „Az ellenforradalom idején elkövetett bűncselekményekért a felelősségre vonás általában befejeződött. A *BM szervei a feladatot lényegében a párt politikája alapján hajtották végre* [saját kiemelés – Z. T.]. Felelősségre vonták az ellenforradalmi fegyveres csoportok, hatalmi szervek vezetőit, osztályidegen tagjait, a gyilkosságokat elkövetők többségét. Elősegítették az ellenforradalomban részt vett ellenséges elemek kiszorítását számos fontos helyről. Csapásokat mértek a visszavonuló, majd illegalitásban dolgozó ellenséges erőkre. [...] A bel- és külpolitikai fejlődés, s részben az adminisztratív intézkedések a belső reakciós erők között lényeges változásokat eredményeztek [...] a volt fegyveres ellenforradalmárokból álló csoportosulások száma az elmúlt évben nőtt. E csoportok egy része szervezetszerű ellenséges tevékenységet fejt ki.”

Nem érdektelen, hogy miképp látta mindezt a belügyi elhárítás. Miért élénkültek meg a megtorlás idején, mit tettek ezek a „szervezetszerű” erőfitogtatók? „Egy új világháború vagy ellenforradalom lehetőségében reménykednek, igyekeznek egymást segíteni, erőiket összetartani. Bátrabban tartanak egymással kapcsolatot, élénken reagálnak a kül- és belpolitikai hírekre, rémhíreket terjesztenek, csoportosan hallgatják a Szabad Európa Rádió adásait.” Csoda, hogy ezeknek az embereknek a levegővételt azért engedélyezték. Ráadásul „az ifjúság egy részében visszhangra találnak a nacionalista, egyes csoportoknál a fasiszta eszmék”. Ha ez igaz, akkor a magyar oktatásügy nagy dicsőségére vált. „Ezek szüleinek mintegy 40%-a horthysta tiszt, fasiszta párt tagja vagy ellenforradalmár volt.” A belügyi tárca előterjesztése egyetlen célt szolgált az 1945 előtti időszak és az „ellenforradalom” résztvevőinek tudatos összekeverésével, összegzésével: ismételten alátámasztani egyfelől az „1600 fasisztával” szemben kíméletlen szigort hangoztató Kádárt, másfelől a pártkiadványt író belügyminisztert, Biszku Bélát, aki nem véletlenül vetette papírra azt, hogy „fasiszta diktatúra” uralkodott volna el, ha győz „az ellenforradalom”. Miután a hatalom a „megtévedtekkel” szemben kezdetben még nem, de 1957 májusától, amikor szembesült a helyzettel, már másfajta mércét

⁷⁶ Őrizetbe vettek 881 személyt, akik közül 413 főt ítélték el. Az adat az 1949–1953 közötti időszakra vonatkozott. Torz, mert kimaradt belőle a többször is ártatlanul elítélt, évtizednél is többet cellákban töltő Demény Pál, továbbá Radó Zoltán és még sokan mások is. Radó Zoltán minisztériumi főosztályvezetőt, a Standard Villamossági Részvénytársaság munkatársaival szemben indított büntetőeljárások során, 1950. február 8-án tartóztatták le. 1950. február 21-én a Budapesti Büntetőtörvényszék, majd május 4-én a Legfelsőbb Bíróság halálra ítélte, a NET elutasította kegyelmi kérelmét, négy nap múlva kivégezték. A Legfelsőbb Bíróság 1989. november 20-án felmentette a vádak alól. Az MSZMP KB által kiküldött bizottság elnökének, Biszkunak a jelentése „a munkásmozgalmi emberek ellen” indított ügyekről, 1964. június 15. In: *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez... 1. i. m.* 1992, 735–740.

⁷⁷ 284/1960 Sz. T. Zádor Tibor ideiglenes ügyvivő feljegyzése a Külügyminisztériumhoz a magyar-amerikai viszony időszzerű kérdéseiről (Washington, 1960. 05. 25.). In: *Iratok a magyar-amerikai kapcsolatok történetéhez, 1957–1967. Dokumentumgyűjtemény.* Szerk. Borhi László. Budapest, Ister, 2002, 254.

alkalmazott, nem maradt más hátra, mint azon tétel megfogalmazása, hogy az „ellenforradalom” osztályidegenek, fasiszták műve volt, akikkel szemben mindenkor kíméletlen megtorlásnak van helye.

Ezzel szemben, talán érezve, hogy az előterjesztésben több a rémhír, mint amiről valójában tényekkel bír a belügyi tárca, a feladatok között már az szerepelt, hogy „a háborús és népellenes, valamint az ellenforradalmi bűncselekményekért a felelősségre vonást a párt határozatai és a törvényes előírások alapján egyértelműen befejezettnek kell tekinteni”. Ám azért nehogy munkanélkülivé váljon a mérhetetlenül felduzzasztott állomány, „a BM szerveinek továbbra is feladata – nem nyílt eszközökkel – dokumentálni minden főbenjáró bűncselekményt, az azt elkövetőket a legveszélyesebb kategóriába sorolni”. Ez pedig operatív eszközökkel: egyfelől technikával, másfelől ügynökökkel lehetséges. Sőt, további kikaput is kapott a Belügyminisztérium: „azokban az esetekben, amikor különösen súlyos ellenforradalmi bűncselekmények elkövetőit derítenek fel [sic!], velük szemben egyéni elbírálás alapján kell intézkedést foganatosítani”.⁷⁸ A belügyi tárca előterjesztésében 7 360, az 1956-os szerepe miatt elítéltet említett, akik közül még 279 volt elítéltként őrizetes 1960 júniusában.⁷⁹ A vitában felszólaló Kiss Károly szerint

ugyanakkor „köztudomású, hogy hazánkban a belső reakció az ellenforradalom után hatalmas csapásokat kapott”.⁸⁰ Az MSZMP KB Adminisztratív Osztályának osztályvezetője, Kaszás Ferenc és a belügyi tárcától Biszku első helyettese, Földes László által aláírt, Marosán György és Biszku által is támogatott jelentés ugyancsak élénk vitáján Kádár nem volt jelen. Szerencséje volt, mert a közölt adatok egy hazugsághalmazt takartak.

Mit mutattak az elítéltekre vonatkozó adatok a megtorlás kezdetétől az esztendő végéig? Szabadságvesztésre ítélték 16 195 személyt, közülük államrend elleni szervezkedésért 4 223, lázadás, hazaárulás és kémkedés elkövetéséért 32, izgatásért 4 750, termelőszövetkezetek elleni izgatásért 354, fegyverrejtegetésért 2 344, tiltott határátlépésért 4 504, háborús és népellenes büntetért 60, egyéb népköztársaság elleni bűncselekmény elkövetéséért 38 személyt. Éves bontásban 1957-ben 5 524, 1958-ban 7 053, 1959-ben 2 300, 1960-ban 1 318 személyt.⁸¹ Csupán a népköztársaság elleni büntettek elkövetéséért már felelősségre vontak 1958. október 1-jéig 16 798 személyt, a polgári bíróságok 14 248 főt rendes, 955 személyt gyorsított vagy népbírói eljárásban, a katonai bíróságok pedig 1 216 személyt rendes, 379 főt pedig rögtönbíráskodás során.⁸² Ezek tények, miként az is, hogy

a belügyi tárca vérlázító adatot tartalmazó jelentést terjesztett elő, fátylat borítva a múltra. Itt részleteiben ki sem térve arra, hogy a „megtévedt dolgozó” fogalom miként és miért vált hatályossá a büntetőeljárások során. Azért, mert az elítéltek társadalmi összetételének vizsgálata a napnál is világosabbá tette azt, hogy közöttük a munkások és parasztok óriási arányban vannak, ők voltak '56 motorjai, őket hurcolták meg, az „ellenforradalmár” címkét rájuk aggatva.

Ebben a történelmi keretben kell megérteni azt, hogy mi történt Vácott 1960. április 7-étől, érdemben kb. április 9-én délig. A szabadulási várakozások az elítéltek körében ez alkalommal főként az ország német nemzetiszocialistáktól és honi csatlósaiktól történt megszabadításának tizenötödik évfordulójához kötődtek, amit egynémelyek az őrszemélyzetközül is sugalmaztak az elítélteknek. Tudottak voltak körükben a korábbi gyakorlat alapján egyfelől az ismert okokkal magyarázható '53-as, valamint az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc századik, valamint a náciktól történt megszabadulás ötödik és tizedik évfordulója emlékére ismertté vált kegyelmi intézkedések. Másfelől azért is reménykedtek, mert az előző évben, a részleges közkegyelem során 1 610 '56-os, politikai jellegű büntett elkövetése miatt elmarasztalt ember szabadult. Ez alkalommal azonban számuk

⁷⁸ Az MSZMP PB határozata a „belső reakció elleni harc” néhány kérdéséről (1960. 06. 21.). MNL OL M-KS 288. f. 5/188. ő. e. 46–54.

⁷⁹ A Belügyminisztérium és az MSZMP KB Adminisztratív Osztály jelentése a Politikai Bizottságnak a belső reakció elleni harc néhány kérdéséről (1960. 06. 15.). Uo. 73.

⁸⁰ Kiss Károly: Felszólalás az MSZMP PB ülésének vitája során (1960. 06. 21.). Uo. 31.

⁸¹ Zinner Tibor: A kádári megtorlás rendszere. Budapest, Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, 2001, 438.; Kahler Frigyes: Joghatal Magyarországon, 1945–1989. Budapest, Zrínyi, 1993, 96–97.

⁸² Feljegyzés Marosán elvtárs részére az ellenforradalmi büntetőügyekről. (1958. 10. 09.). MNL OL M-KS 288. f. 30/1958. 11. ő. e. 113–119. In: Zinner i. m. 2001, 436.

Földes László, a belügyminiszter első helyettese a helyszínen irányította az 1960-as váci éhségsztrájk leverését.

Fotó: Wikimedia Commons

jóval kevesebb, mindössze 503 lett.⁸³ A Belügyminisztérium Büntetés-végrehajtási Parancsnokságának a kegyelmi intézkedés folyamatában készült korabeli jelentése, mely szerint 401 személy szabadult 1960. április 12-ig, május végéig pedig valamennyi internáltat szabadlára helyezték.⁸⁴ Az utóbb, már citált 1965. nyári jelentés szerint végül 593 börtönbüntetését töltő elítélt, míg a javító-nevelő munkára marasztaltak közül 2 301 szabadult.⁸⁵

Vácról – ahol az öt éven felüli szabadságvesztésüket töltő elítélteket őrizték – 193 elítéltet helyeztek szabadlára április 1-jén és 2-án, de ezek között nem csupán '56-osok, hanem az 1945. VII. törvény és egyéb jogszabályok alapján 1956. október 23-a előtt elítéltek is voltak.⁸⁶ Mi több, amíg a „kis idős” elítélteket őrző budapesti Gyűjtőfogház szinte kiürült, addig Vácott ez nem következett be. A „nagy idős” elítéltek 80%-a csatlakozott ezért az éhségsztrájkhoz, illetve a munkabeszüntetéshez.⁸⁷ A sztrájk április 9-i lezárulása után a leginkább elszánt elítéltek közel egy hétig még folytatták tiltakozásukat. A sztrájk leverését a belügyminiszter első helyettese, Földes László a helyszínen irányította, emlékei szerint az éhségsztrájk 36 óra alatt összeomlott.⁸⁸ A Belügyminisztérium büntetés-végrehajtásának országos parancsnoki értekezletén, május 10-én megvitatták a váci tanulságokat. A Vácott maradt '56-os elítélteket három hónappal később a budapesti Gyűjtőfogházba szállították át. A váci intézet politikai börtönként nem funkcionált tovább.

A különböző okokkal magyarázható váci sztrájk az '56-os forradalom lángjának utolsó fellobbanása volt, következménye azonban nem a kádári rendszer börtönrezsimjének enyhültét, épp ellenkezőleg, annak szigorúbbá válását eredményezte, egyúttal 1963. március végéig odázta el a továbbra is börtöncellákban maradt elítéltek szabadlára kerülését. És még akkor sem szabadulhatott minden elítélt '56-os. Így nem csupán a Vácott történetekben részt vett kb. nyolcszáz elmarasztalt, hanem a magyarországi büntetés-végrehajtási intézetben lévő valamennyi '56-os elítélt megsínylette a restaurált hatalommal szembeni pár napos ellenszegülést.⁸⁹

AZ 1963-AS ÁLTALÁNOS KÖZKEGYELEM

A szélesebb ívű konszolidáció igényként a honi társadalmi-politikai környezet változásával, a terror mérséklődésével a pártkongresszus táján jelentkezett. Az 1960. május 5-i kezdetektől, majd az 1961. augusztus

⁸³ A törvénysértő pereket felülvizsgáló Tényfeltáró Kormánybizottság Történész Albizottságának elnöke, Zinner Tibor számára a Belügyminisztérium Állambiztonsági Operatív Nyilvántartója által közölt 1990 tavaszi adat. Sipos Levente szerint „körülbelül 500 1956-os politikai fogoly részesült kegyelemben”. Sipos i. m. 2012, Az 1963-as..., 175.

⁸⁴ Sipos i. m. 2012, Részleges közkegyelem..., [832–835.] 833–834. Az 1960. április 12-i jelentést utóbb újabbak követték, amelyek több mint 60, folyamatban lévő kegyelmi eljárásról tájékoztattak. Ez az együttes, félezerhez közelítő adat az 1989-es belügyi tájékoztatásban közölt számot nem kérdőjelezi meg. Az 1953 nyári megszüntetés után újból bevezetett internálás során, 1957–1960 között 12 479 személy volt eltérő ideig őrizetben Tökölön vagy Kistarcsán.

⁸⁵ Mikó i. m. 2016, 144.; Dr. Ságvári Magda osztályvezető feljegyzése (1965. 06. 18.). MNL OL XIX-E-I-z Igazságügyi Minisztérium, TÜK iratok; Sipos i. m. 2012, Részleges közkegyelem... 834. Az itt közölt 2759 javító-nevelő munkára ítélt kegyelmet kapott adata eltér az 1965. nyáritól, ami szerint kevesebb, 2301 személyt helyeztek szabadlára, noha ez a feljegyzés később keletkezett.

⁸⁶ Kertész Dezső – Litván György: Váci börtönsztrájk, 1960. Visszaemlékezések és dokumentumok. In: *Évkönyv 4.*, 1995. Szerk. Hegedüs B. András – Kende Péter – Litván György – Rainer M. János – S. Varga Katalin. Budapest, 1956-os Intézet, 1995, [163–232.] 230.

⁸⁷ Uo. 198. A Vácott őrzött elítéltek száma a kegyelmi intézkedések végrehajtása után 1039 volt 1960. április 11-én. (Uo. 166.) Litván túlzó adatai szerint a létszám Vácott „másfél ezres” volt. Ha közel kettőszáz elítélt személy szabadult, akkor nem lehettek 1039-en. (Uo. 198.) Mi több, ha a rabok 80%-a, azaz kb. nyolcszáz személy sztrájkolt, akkor a létszám 1960. március végén eleve nem lehetett több 1200–1300 elítéltnél. Közülük a kegyelmi intézkedéssel közel kettőszáz elmarasztalt távozhatott a büntetés-végrehajtási intézetből.

⁸⁸ Földes László: *A második vonalban*. Budapest, Kossuth, 1984, 278–279.

⁸⁹ Zinner Tibor: *A kádári kegyelmezési politika és a váci sztrájk*. (Kézirat. Budapest, 2020. Készült a NEB megbízásából. Megjelenés alatt).

és 1962. szeptember 7-e⁹⁰ közötti időszakban, s utána az esztendő vége között folyt titkos magyar–amerikai tárgyalások után – amelyeken az amerikai tárgyalófél, főként Harold J. Vedeler,⁹¹ támaszkodhatott Mindszenty József érseknek, a budapesti követségen félrabságban, menedékben élő hercegprímásnak az amerikai vezetőkhez írott, a kádári megtorlásról tájékoztató s az azzal szembeni hathatós fellépést szorgalmazó számtalan levelének tartalmára –,⁹² továbbá a nemzetközi karanténból történő kitörés, az ENSZ főtitkárának tervezett budapesti látogatása érdekében immár nem csupán részleges közkegyelmet hirdettek Budapesten. Az ítéletek döntő hányadát azonban csak 1989. október 20-a után (majd az egykori, adott politikai aritmetikának megfelelő XXXVI. törvény szűkkeblű tartalmát már meghaladva, 2000. december 20-át követően, a CXXX. törvény hatálybalépésétől) nyilváníthatták

semmissé.⁹³ Ekkorra Nagy Imrét és társait felmentették a vádak alól, Kádár pedig már nem, és a népköztársaság is már csak két napig élt...

A NET 1961-ben és 1962-ben is élt az egyéni kegyelmezés lehetőségével. Amíg 1961 nyarán 1 672, addig 1962 decemberében a jogerősen elítélt 1 628 politikai elítéltekből 868 olyat őriztek cellájában – meghatározó hányadukat a Budapesti Országos Börtönben –, akiknek szabadságvesztés büntetése három esztendőnél hosszabb volt.⁹⁴ Az általános amnesztia előkészítését Fehér Lajos miniszterelnök-helyettes fogta össze. Arról, hogy előbb 1963. február 19-én az MSZMP PB tagjai elé melléklettel ellátott, ám abban számos félrevezető adatot rögzítő javaslat került,⁹⁵ valamint hasonlóképp az MSZMP KB, a Központi Revíziós Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság (KEB) 1963. márciusi együttes javaslata a közkegyelemről mit, és mit ne tartalmazzon, arról a

KB 1963. március 8-i ülésén jelen voltak határozatok.⁹⁶ Ezt követően jelenhetett meg március 22-én a NET által kibocsátott 1963. évi 4. tvr.

A végső tervek szerint – amikor is a letartóztatott, valamint jogerősen elítélt politikai foglyok száma 2 308 volt – összesen 1 635 személy szabadult volna közülük: 1956. október 23. előtről 140, 1956. október 23. és 1957. május 1. közötti időszakból 775, és a későbbi hónapokból további 720. A 2 308-ból 1 057-et '56 miatt vontak felelősségre, közülük 282 személyre eleve nem terjedt volna ki a kegyelmi intézkedés. A végrehajtást belügyi vonalon Pap János miniszter, míg az igazságügyi tárcánál a Bírói Felügyeleti Főosztály főosztályvezető-helyettesi beosztásából 1962 augusztusában a miniszter első helyettesévé előlépett dr. Szilbereky, az ellentmondást nem tűrő, erőskezű jogász felügyelte. Egyfelől jelentett főnökének, dr. Nezválnak, és kifelé is ő

⁹⁰ Az Amerikai Egyesült Államok illetékes diplomatái 1962. szeptember 7-én közölték Radványi János washingtoni magyar ügyvivővel, hogy a kapcsolatok normalizálása megkezdődhet, ha – miután Kádár szerint 95 százaléka szabadult az '56 miatt szabadságvesztés büntetésre ítéltnek – a börtönben lévő maradék 5 százalékot amnesztiában részesítik Budapesten. Cserébe a magyarkérdést az ENSZ-ben tovább nem feszegetik, az nem lesz további napirendi pont. 362/1962. Sz. T. Radványi János ügyvivő összefoglaló jelentése Péter János külügyminiszternek a magyar–amerikai kapcsolatok időszerű kérdéseiről: a magyarkérdés és az általános amnesztia. In: *Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez...* i. m. 2002, 339–343.

⁹¹ Vedeler, Harold J. (1903–2007): amerikai diplomata. Az Amerikai Egyesült Államok Külügyminisztériuma Közép-Európa Osztályának helyettes vezetője, a balti, csehszlovák és lengyel ügyek referense, a prágai nagykövetség helyettes vezetője tanácsosi rangban. A Nemzetközi Atomenergia-ügyi Bizottságban hazája állandó képviselőjének helyettese 1957–1959 között, majd az Európai Ügyek Hivatalának igazgatója a külügyi tárcánál.

⁹² Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor: *Szeizmográf a Szabadság téren. Mindszenty bíboros levelezése az USA elnökeivel és külügyminisztereivel, 1956–1971.* Budapest, Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, 2010.

⁹³ Lásd az 1989. évi XXXVI., valamint a 2000. évi CXXX. törvényt. Ennek ellenére számos, '56-os szerepvállalás miatt különböző időtartamú szabadságvesztésre, vagy halálra ítélt és ki is végzett személy esetében a bíróságok megtagadták a semmisségi igazolás kiadását a hozzátartozóknak. Ezért vált szükségessé a 2016. június 16-ától hatályos 2016. évi LVI. törvény kihirdetése. E felsőszintű jogszabálynak – miként címe rögzíti – a lényege az, hogy intézkedjék „az 1956. évi forradalom és szabadságharc utáni leszámolással összefüggő elítélések semmisségének megállapításáról szóló 2000. évi CXXX. törvénynek a semmisség igazolása iránti eljárás hatékonyabb működése érdekében szükséges módosításáról”. A törvényhozó kizárólagos jogkörrel a Kúriára ruházta a jogszabályban rögzítettek érvényre juttatását.

⁹⁴ Sipos i. m. 2012, Az 1963-as..., 179. 67. j.

⁹⁵ Az MSZMP PB ülése (1963. 02. 19.). MNL OL M-KS 288. f. 5/292. ő. e. 3., 40–55. (Melléklet: 57–59.)

⁹⁶ Az MSZMP KB, Központi Revíziós Bizottság és Központi Ellenőrző Bizottság együttes ülése. Határozat közkegyelmi rendelet kibocsátására, 1963. március 8. MNL OL M-KS 288. f. 4/61. ő. e. 71–80.

tájékoztató. Előkészítő bizottságot állított fel büntetőjogászokból, berendeltként a tárcánál dolgozó bírókból, akik az idő tájt, április elejétől június 19-ig áttekintették azoknak az '56-ot követően halálbüntetéssel sújtottaknak a büntetőügyeit, akiknek a NET kegyelemből szabadságvesztésre enyhítette ítéleteiket. Mellettük megvizsgálták azoknak a büntetőpereit is, akiket nem halálbüntetéssel sújtottak, hanem súlyos szabadságvesztés büntetéssel azért marasztaltak el a büntetőperok során, mert ők a *Hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállításába* (BHÖ) foglalt valamelyik állam elleni büntettet és azzal halmazatban egyéb bűncselekményeket is elkövettek. Az április 2-án készült összegzés szerint addig 133 személyt, majd végül összesen, április 10-ig 140 elítéltet vontak ezért vizsgálat alá. Annak eldöntésénél, hogy az „ellenforradalmi tevékenységgel” összefüggésben az elítélt milyen más büntettet követett el, nem volt elégséges a bírósági ítéletnek a büntetthez vonatkozó minősítése, hanem az egész bűnügyi iratanyag – beleértve a bírósági ítélet indoklását is – tanulmányozása vált szükségessé. A három miniszterhelyettesből felállított bizottság ezért 140 olyan elítélt büntetőügyét vizsgálta felül, ahol a bírósági ítélet jogi minősítésében az ellenforradalmi szervezkedésben, illetve mozgalomban

való részvétel büntette mellett a bíróság a gyilkosság, illetve a szándékos emberölés büntetének kísérletét is megállapította. 59 személynél az elmarasztalásuk alapját képező cselekményüknél nem volt nevesített áldozat, tehát hiányoztak az ítéletekből a tények, csupán általános – politikai, illetve jogi – frázisokkal pótolták azokat. Ezért őket az illetékes bíróságok azonnal szabadlábra helyezték, mert sem a gyilkosság – emberélet kioltása – nem következett be, sem annak kísérlete nem terhelte őket, szemben a korábbi téves jogi minősítéssel. Szerencsájukra megélhették... Kizárólag azok esetében foglaltak állást arról, hogy nem részesíthetők kegyelemben, akiknél a korábbi nyomozati, vádhatósági, s bírósági eljárások tényeken alapultak. Azt, hogy a közkegyelem gyakorlásáról szóló tvr. kikre vonatkozik, a jogszabály ugyan megfogalmazta, de emberek jövőjét meghatározó anomáliák így is adódtak. Ezt „a közkegyelem gyakorlásáról szóló 1963. évi 4. sz. tvr. 1. § /1/ bek. c/ pontja rendelkezésével kapcsolatos végrehajtás problémájáról” keletkezett jelentés tartalmazta, amit dr. Szilbereky miniszterhelyettes 1963. április 10-én adott át dr. Nezválnak. A felülvizsgáló bizottság 81 esetben azt állapította meg, hogy „a vádlottak cselekményének eredményeként vagy meg nem határozható számú szovjet katona esett

áldozatul, vagy pedig támadásuk meghatározott személy – párttitkár, tanácselnök stb. – ellen irányult, s azok súlyosan megsebesültek, vagy életüket veszítették”. A dokumentum mindkét esetben példákat tartalmazott, alátámasztva a mondanivalót. A bizottság négy, részletesen tárgyalt büntetőügyben a szabadságból való kizárás álláspontjára helyezkedett.⁹⁷

Április 1-jén készült el a „feljegyzés azokról az elítéltekről, akik kegyelemben részesítését javasoljuk”. Az 53 elmarasztalt közül végül kegyelmet kapott, és nyomban szabadulhatott 46 személy.⁹⁸ Kizártak a kegyelemből 42 büntető-⁹⁹ és 1 hadbíró által elítéltet, valamint továbbra sem kapott kegyelmet a még 1948-ban a Pócsperiben történtek miatt köztörvényi cselekmény elkövetésével elítélt Som István.¹⁰⁰ Függetlenül volt harminchét elítélt kegyelem alá vonhatósága, ők „az ellenforradalmi cselekményük mellett gyilkosság büntetettét, illetve annak kísérletét is megvalósították”. Büntetőügyüket két részletben, április 2-án és 4-én terjesztették a miniszterhelyettesekből felállított operatív bizottság elé,¹⁰¹ további hét személyét pedig ugyancsak két részletben, április 2-án és április 9-én.¹⁰² A vizsgálat alá vontakon túl több összegző jelentést is összeállítottak az idő tájt: 1963. április 1-jén, április

⁹⁷ *Jelentés a közkegyelem gyakorlásáról szóló 1963. évi 4. tvr. 1. § /1/ bek. c/ pontja rendelkezésével kapcsolatos végrehajtás problémájáról* (1963. 04. 10.). Dr. Szilbereky Jenő irathagyatéka. (A szerző birtokában.)

⁹⁸ *Feljegyzés azokról az elítéltekről, akik kegyelemben részesítését javasoljuk* (1963. 04. 01.). Uo.

⁹⁹ *Az Igazságügyminisztérium Felügyeleti Főosztály feljegyzése az ellenforradalmi bűncselekménnyel összefüggően más büntetett is elkövetett elítéltekről, akiknek közkegyelemben való részesítése kizártnak tekinthető* (1963. 04. 13.). Uo.

¹⁰⁰ Som István (1931–2021): tanító. 1948 júniusában, a pócsperiben életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult.

¹⁰¹ *Folytatólagos feljegyzés azokról az elítéltekről, akik az ellenforradalmi cselekményük mellett gyilkosság büntetettét, illetve annak kísérletét is megvalósították* (1963. 04. 02–04.). Dr. Szilbereky Jenő irathagyatéka. (A szerző birtokában.)

¹⁰² *Folytatólagos feljegyzés azokról az elítéltekről, akiknek ügyét operatív értekezleten történő döntésre javaslom* (1963. 04. 02–09.). Uo.

10-én, valamint május 7-én.¹⁰³ Ezek szerint összesen 3 479 személy szabadult.¹⁰⁴

A jelentés a végrehajtási kegyelemre vonatkozó további, római számmal jelölt részleteiben a 4 629 javító-nevelő munkára, a 4 094 pénzfőbüntetésre és a közel 85 ezer szabálysértés miatt pénzbírságra elítélt személyről tájékoztatót. Az eljárási kegyelem 10 044 személyt érintett, továbbá „a tanácsok igazgatási osztályainak hatáskörébe tartozó szabálysértési eljárásoknál 26 629 esetben került sor folyamatban lévő eljárás megszüntetésére, illetve 1963. március 21. előtt elkövetett szabálysértés miatt tett feljelentés elutasítására”. A NET részére június 5-ét követően küldték meg a végső összegzést.¹⁰⁵ Az 1963. április 2-án készült összegzésben nevesített 133 elítéltről táblázatot is összeállítottak, mindenkinél feljegyezve a bizottság (kékszínű „B” jelzéssel rögzített) állásfoglalását. A tizenhat oldalas táblázat tartalmazta az illető elítélt neve mellett születési helyét és idejét, édesanyjának nevét, az első- és a másodfokú bíróságot és az ítéletek ügyszámát, a minősítést, a jogerős büntetést és egy megjegyzés rovatot.¹⁰⁶

A végrehajtás során több kérdés merült fel. A legjelentősebb az volt, hogy „az 1. § /I/ bek. c/ pontjának rendelkezését a bírák

úgy értelmezték – mivel az eligazítás is erre engedett következtetni –, hogy azok az elítéltek is közkegyelemben részesülnek, akik az 1956. évi ellenforradalom miatt az államellenes büntett mellett gyilkosság, szándékos emberölés büntetést is elkövettek. Ezért fordult elő, hogy néhány ilyen elítélt 1963. március 25-én szabadult a börtönből. Miután tisztázódott, hogy ezekre az elítéltekre a közkegyelem nem terjed ki, a továbbiakban már ezeket nem szabadították. Intézkedés történt annak a néhány /öt, [kézzel írva]: illetve a katonai bíróságoknál 10/ elítéltnak a börtönbe való visszavételére is, akik korábban szabadultak.” Az eljárási kegyelem végrehajtása – a tervek szerint – 1963. május hó végén nyer befejezést. A NET 1963. május 7-ei tájékoztatása azzal zárult, hogy „a bíróságok [kézzel utóbb beírva:] legközelebb június 5-én szolgáltatnak az eljárási kegyelemről statisztikai adatokat. Ezért véglegesnek tekinthető, számszerű adatok csupán június 5-én állnak rendelkezésre.”¹⁰⁷

Egy 1965. nyári feljegyzés szerint a szabadságvesztésre ítélték közül 4 123, a javító-nevelő munkára elmarasztaltak közül 4 629, a pénzfőbüntetést kaptak közül 4 094 személyt részesítettek kegyelemben. Eljárási kegyelemben 10 044 fő részesült.¹⁰⁸ A végrehajtási kegyelemmel

Wittner Mária a Szent István Könyvhéten, 2017-ben. Még az 1963-as, általános közkegyelem során sem szabadulhatott – csupán 1970-ben hagyhatta el a börtönt. Fotó: Wikimedia Commons / Thaler Tamás

összefüggő felülvizsgálat során 5 313 elítélt büntetőügyével foglalkoztak, 4 123 kegyelemben részesült, közöttük 740 volt politikai elmarasztalt.¹⁰⁹

Az ítéleteket elemző bírók a munkájukról jelentéseket állítottak össze. Ezekből kitűnik, hogy minden elítélt bírósági határozatáról véleményes jelentést készítettek, majd ezeket feljegyzésekben összegezték. Példaként említhető egy 1963. április 1-jei keltezésű, *Feljegyzés azokról az elítéltekről, akiknek kegyelemben részesítését javasoljuk* című dokumentum.¹¹⁰ Az 53 személyből hét esetében végül elvetették a szabadulás lehetőségét. Készült folytatólagos

¹⁰³ Az Igazságügyminisztérium tájékoztatója a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa részére a közkegyelem gyakorlásáról szóló 1963. évi 4. sz. tvr. végrehajtásáról (1963. 05. 07.). Uo.

¹⁰⁴ Itt kézzel, tollal utóbb odaírva: „A belügyminisztérium összesítése szerint 3490 személy szabadult a közkegyelmi rendelet alapján.” Mikó i. m. 2016, 145.

¹⁰⁵ Az 1963. április 2-án készült összegzésben nevesített 133 elítélt személyi adatai, az elmarasztaló bíróságok nevei s ügyszámai, a minősítések, a jogerős büntetések és megjegyzések az ügyről. Dr. Szilbereky Jenő irathagyatéka. (A szerző birtokában.)

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ Az Igazságügyminisztérium tájékoztatója..., 1963. Sipos i. m. 2012, Az 1963-as..., 187.

¹⁰⁸ Dr. Ságvári Magda osztályvezető feljegyzése (1965. 06. 18.). MNL OL XIX-E-I-z Igazságügyi Minisztérium, TÚK iratok. In: Mikó i. m. 2016, 144.

¹⁰⁹ Mikó i. m. 2016, 145.

¹¹⁰ *Feljegyzés azokról az elítéltekről, akik kegyelemben részesítését javasoljuk...*, 1963.

Feljegyzés azokról az elítéltekről, akiknek ügyét operatív értekezleten döntésre javaslom címmel két dokumentum, 1963. április 2-án, valamint 9-én. Aláírást nem tartalmaz, hét személyre vonatkozott. Készült április 2-án és április 4-én ugyancsak folytatólagos *Feljegyzés azokról az elítéltekről, akik az ellenforradalmi cselekményük mellett gyilkosság bűntettét, illetve annak kísérletét is megvalósították*. Összesen harminchét személyre vonatkozott, közülük tizenegynél támogatták azt, hogy szabadulhassanak, az elutasítottak között volt például Wittner Mária¹¹¹ is.¹¹² A *Feljegyzés az ellenforradalmi bűncselekménnyel összefüggésben más bűntettet is elkövetett elítéltekről, akiknek közkegyelmeben való részesítése kizártnak tekinthető* című, 1963. április 13-ai dokumentum negyvenkét elítélt büntetőperének elemzését tartalmazza.¹¹³

A vitás esetekben bizottsági többségi álláspontot alakítottak ki. A tvr. megszabta kereteken túl, egyes elítéltek esetében nem ítélező, tárcabéli feladatokat végző bírók mondtak utóbb érdemi bírálatot hivatásos kollégáik és a népbírók/ülnökök közös, tanácsként kihirdetett határozatairól, időnként felül is bírálva azok mértékét. Ötvenkilenc elmarasztaltnál javukra döntöttek, s ezzel felülbírálták a korábban, a megtorlás során velük szemben eljárók, jogszabályokkal fedett pártfeladatot teljesítők ítélezési gyakorlatát.

A három közkegyelmi tvr. hatálybalépésével a szabadságvesztésre ítélték közül 9 156 (1959-ben 3 950, 1960-ban 593, míg 1963-ban 4 123) személy szabadult. A számok alapján azonban nem állapítható meg, hogy közülük hányan voltak azok, akik a megtorlással kapcsolatban lefolytatott büntetőeljárások során veszítették el szabadságukat. Az viszont rögzíthető – miként a dokumentumok érzékeltetik –, hogy a három közkegyelmi rendelkezés nem minden '56-os elmarasztalt számára hozta el a szabadulás lehetőségét, sokan hosszú-hosszú éveket tölthettek még celláikban. „Ez volt a fájdalmasan gyenge pontja az egyébként valóban széles körű politikai amnesztiának”¹¹⁴ – írta Sipos Levente. Több volt annál, nem csupán gyenge pont, hiszen igazságtalan volt. Persze amilyen volt a rendszer, olyan volt a büntetőbíráskodása, és ezért nem lehetett más a kegyelmi intézkedése sem.

EPILÓGUS

Az előbbiekből kitűnik, hogy a börtönbe vetetteknek több mint háromnegyedét, esetenként még ennél is többet, majd a kegyelmekkel érintettek meghatározott részét munkások és parasztok alkották. A honi börtönvilág mind '56 ősze előtt, mind utána jórészt őket tömörítette celláiban. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt nem a magyar nemzet választotta, tagjait Moszkvában jelölték ki, idegen

fegyverek juttatták hatalomra. A bábkormány – hathatós táborbéli támogatással – nem tért le a Rákosi és Gerő választotta útról. Így következett be, hogy „a kádári megtorlás nem volt más, mint a Rákosi-féle rendszerszerű retorziók rémséges restaurálása”.¹¹⁵ Munkások és parasztok bent, munkások és parasztok bent. A kormány elnevezése s a büntetés-végrehajtásának celláiban őrzött személyek, valamint az internáltak társadalmi összetétele egybecsengett. Miért lett volna más?

(Fenti tanulmány lapunkkal egyszerre megjelenik a RETÖRKI 1956 hatvanötödik évfordulója előtt tisztelegő tanulmánykötetben is. In: Sorsok és horizontok. Tanulmányok a magyar forradalom hatvanötödik évfordulóján. Szerk. M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán. Budapest, RETÖRKI, RETÖRKI Könyvek 46., 2021, 71-98.)

¹¹¹ Wittner Mária (1937): Az '56-os forradalom idején a Corvin közben és a Vajdahunyad utcai csoportban tevékenykedett. 1958 júliusában elsőfokon halálra, 1959 februárjában másodfokon életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. 1970-ben szabadult. Varró-és takarítónőként tevékenykedett, 2006 és 2014 között országgyűlési képviselő (FIDESZ).

¹¹² *Folytatólagos feljegyzés azokról az elítéltekről, akik az ellenforradalmi cselekményük mellett gyilkosság bűntettét, illetve annak kísérletét is megvalósították...*, 1963.

¹¹³ *Az Igazságügyminisztérium Felügyeleti Főosztály feljegyzése...*, 1963.

¹¹⁴ Sipos i. m. 2012, Az 1963-as..., 187.

¹¹⁵ Zinner i. m. 2001, 9.

Marschal Adrienn

A POFOSZ szervezése a
börtönökben 1956 után

A politikai foglyok különböző csoportjai már a Rákosi-korszak börtöneiben is tervezték érdekképviseleti szervük megalakítását. Ennek megvalósítására először az 1956-os forradalom napjai alatt nyílt lehetőségük, annak leverése után aztán ismét csak a börtönökben szervezhették tovább érdekképviseletüket, a POFOSZ-t. A tanulmány ez utóbbi folyamatot kívánja bemutatni. Először röviden felvázolja az 1956-os előzményeket, majd – elsősorban állambiztonsági jelentések alapján – a következő kérdésekre keresi a választ: Milyen lehetőségeik voltak az önszerveződésre a politikai foglyoknak

az 1956-os forradalom leverése után? Hogyan működött tovább a POFOSZ a börtönökben? Kik voltak a szervezet vezetői és tagjai? Milyen börtönön belüli és szabadulás utáni céljaik, illetve politikai elképzeléseik voltak? Végezetül kitekint arra is, hogy a politikai foglyok milyen egyéb szervezeteket alakítottak meg a börtönökben.

ELŐZMÉNYEK: A POFOSZ MEGALAKULÁSA 1956-BAN

Az 1956-os forradalom alatt, október utolsó napjaiban két szövetség is alakult a politikai foglyok érdekképviseletére, az

egyik Budán, a Mechwart téren, a Dudás József¹ vezette Magyar Nemzeti Bizottmány irányítása alatt működött, míg a másik a VI. kerületi Benczúr utcában jött létre, és Király Bélával² állt kapcsolatban. Mindkét szervezet működése néhány napja alatt értelt, ruhát és tagsági igazolványt adott a náluk jelentkező politikai elítélteknek. Emellett november elsején sor került a politikai foglyok és internáltak közös, országos gyűlésére is az Uránia Filmszínházban. Itt a szervezet fővédnökévé Mindszenty József³ bíborost, valamint ideiglenes vezetőségként két volt recski internáltat, Kiss Dánielt⁴ és

¹ Dudás József (1912–1957): gépészmérnök. Tagja volt a román kommunista mozgalomnak, többször őrizetbe vették, 1934-ben 5 és fél év börtönbüntetésre ítélték. 1940-ben áttelepült Magyarországra, és bekapcsolódott a németellenes ellenállásba. 1947-ben ismét letartóztatták, 1950-ben Recskre került, 1951-ben pedig átadták a román hatóságoknak. Az 1956-os forradalom idején az ő irányítása alatt működött a Magyar Forradalmi Bizottmány. A forradalom leverését követően letartóztatták, és 1957 januárjában a megtorlás egyik első áldozataként kivégezték.

² Király Béla (1912–2009): vezérezredes, történész. A Ludovika elvégzése után katonatisztként szolgált. 1945-ben belépett az MKP-be, 1946-ban alezredessé nevezték ki. 1951-ben háborús és népellenes bűntett vádjával letartóztatták, és előbb halálra, majd életfogytiglani börtönre ítélték. 1956-ban szabadult. A forradalom alatt kinevezték a Nemzetőrség főparancsnokává. November végén emigrált, és az USA-ban telepedett le. Alapítója volt a Magyar Forradalmi Tanácsnak, a Magyar Bizottságnak és a Szabadságharcos (Nemzetőr) Szövetségnek. 1966 után kutatással foglalkozott, valamint több amerikai egyetemen is tanított. 1989-ben hazatért, 1990-ben egyéni körzetben szerzett mandátumot, 1990 és 1994 között országgyűlési képviselő volt.

³ Mindszenty (Pehm) József (1892–1975): bíboros, hercegprímás. 1944-től veszprémi püspök, 1945-től esztergomi érsek, a magyar katolikus egyház vezetője, 1946-tól bíboros. 1948-ban letartóztatták, és koncepciós perben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Az 1956-os forradalom kiszabadította őrizetéből, majd a forradalom leverésekor az amerikai követségre menekült. Innen – hosszú, a Vatikán és a magyar állam közötti tárgyalások után – csak 1971-ben távozhatott, ezután a bécsi Pázmáneumban élt.

⁴ Kiss Dániel (1930–2018): joghallgató, üzletember. Kistarcsára, majd Recskre internálták, 1953 őszén szabadult. Részt vett az 1956-os forradalomban, majd Ausztriába emigrált, és Bécsben telepedett le. Itt többek között szerkesztette a *Magyarok Világlapja* című emigráns újságot.

A politikai foglyok egyik forradalom idején szerveződött érdekképviselete a Mechwart téren, a Dudás József vezette Magyar Nemzeti Bizottmány irányítása alatt alakult meg. A fotón Dudás a Szabad Nép székházban telefonál. Fotó: Fortepan / ETH Zürich, 197807.

Benkő Zoltánt⁵ választották meg. Egyebek mellett elhatározták egy saját lap indítását, valamint memorandumban foglalták össze céljaikat, amit a gyűlést követően a sajtóban is közzétettek.⁶

Az összejövetelt követően közeledés indult meg a pesti és a budai POFOSZ szervezet között, és november 3-án közös vezetőséget is választottak. Másnap

azonban a szovjet csapatok bevonulása véget vetett a demokratikus kibontakozásnak, s a többi érdekvédelmi szervezethez és párthoz hasonlóan a POFOSZ is megszűntette működését.⁷

A megalakításában szerepet vállaló volt elítéltek és internáltak közül sokan elhagyták az országot, így a vezetőknek választott Kiss Dániel és Benkő Zoltán, továbbá Bátyka János,⁸ Rédey Gábor,⁹ Sollárszky Sándor¹⁰ és Kapun Eduard¹¹ is. Az emigrált egykori POFOSZ-tagok szabadon folytathatták a politikai foglyok érdekvédelmének további szervezését. A szabadságharcosok így részt vettek a Bécsben megalakult Magyar Forradalmi Tanács, később pedig a különböző szabadságharcos szervezetek megalakításában és működtetésében is. Az itthon maradt felkelők, valamint azok az elítéltek, akiket az 1956-os forradalom szabadtított ki, visszakerültek a börtönökbe, hogy letöltsék a rájuk kiszabott büntetést.

A POFOSZ SZERVEZÉSE A BÖRTÖNÖKBEN

A továbbiakat illetően fontos előrebecsíteni azt, hogy nagyon töredékesek az információink arról, hogy hogyan zajlott a POFOSZ szervezése a rácsok mögött. A börtönökben nem lehetett legálisan szervezkedni, egyesületeket alapítani, a politikai foglyok szerveződése így csak konspirációs módon történhetett. Erre lehetőség a közös, börtön udvarán tett séták alkalmával, a kórházba vagy közös zárkába kerülés esetén, illetve az együtt végzett munka során kínálkozott – utóbbi esetében például a váci gombüzemben vagy a bélyegüzemben. Ez természetesen kizárta a demokratikus vezetőségválasztást és a mindenki által elfogadott politikai programok vagy közös célok megfogalmazását, így különböző információk terjedtek a szervezet vezetőiről és tagjairól, valamint céljairól és programjáról is. Mindezek persze az ügynökök jelentései is torzíthattak, sőt előfordulhatott az is, hogy az ügynökök valótlan-ságokat jelentettek, csupán azért, hogy megtarthassák pozíciójukat,

⁵ Benkő Zoltán (1923–2005): közgazdász. 1944-ben részt vett a magyar diákok ellenállási mozgalmában, később belépett a Nemzeti Parasztpártba. 1948-ban letartóztatták, vádemelés helyett Kistarcsára, majd Recskre internálták. 1956-ban részt vett a forradalomban, majd az NSZK-ba emigrált, ahol többek között a Szabad Európa Rádió munkatársaként dolgozott. A rendszerváltást követően hazajött, és részt vett a Recski Nemzeti Emlékpark Alapítvány létrehozásában.

⁶ A volt politikai foglyok nagygyűlése. *Népszava*, 1956. 11. 02. 5.

⁷ A POFOSZ 1956-os megalakulásáról bővebben lásd: Marschal Adrienn: A politikai foglyok szövetségeinek megalakulása 1956-ban. In: *Sorsok és horizontok. Tanulmányok a magyar forradalom hatvanötödik évfordulóján*. Szerk. M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán. Budapest, RETÖRKI, RETÖRKI Könyvek 46., 2021, 188–214.

⁸ Bátyka János (1915): tisztviselő. Jogi diplomát szerzett, majd 1948-ban belkereskedelmi főtthárrá nevezték ki. Részt vett a Péterfi Vilmos és Esztergár Pál vezette szervezkedésben, ezért 1951-ben letartóztatták, és 6 év börtönre ítélték. 1956-ban szabadult Vácról. A forradalom leverése után Angliába emigrált.

⁹ Rédey Gábor (1928): diszpécser. 1946-ban izgatás bűntette miatt eljárást indítottak ellene. A Sujánszky Jenő és társai perben börtönbüntetésre ítélték szervezkedésben való részvételért. Az 1956-os forradalom leverése után Németországba emigrált.

¹⁰ Sollárszky Sándor (1929): vegyész-mérnök. 1953-ban egyházi illegális szervezkedésben való részvétel – illegális katolikus szervezetet hozott létre többek között Sárdy Györggyel és Béri Gézával – miatt az ellene és társai ellen indított perben börtönbüntetésre ítélték. Az 1956-os forradalom leverése után emigrált.

¹¹ Kapun Eduard (1925–2019): író, festő. 1946-ban 10 év kényszerszolgálatra ítélték, mint volt fegyveres nyilas pártszolgálatost. 1956-ban emigrált, és iparművészként, valamint festőként dolgozott. A bécsi forradalmi központban is tevékenykedett, ennek révén került kapcsolatba a Péch Géza-üggyel is.

s továbbra is részesülhessenek a szolgálataik ellentételezéseként felajánlott kedvezményekből. Mindezen visszasságok ellenére mégis ezek jelentették és jelentik a legfőbb információforrást a rácsokon belüli szerveződésekről.

Az 1956-os forradalom leverése után a legtöbb politikai elítéltet befogadó börtönök – főleg a Gyűjtőfogház és Vác – lettek a POFOSZ szervezésének központjai. A tovább szerveződő POFOSZ jelentőségére, és ezáltal az eseményekben való szerepére az 1960-ban Vácon kirobbant éhségsztrájk hívta fel a börtön vezetésének figyelmét. 1960. április 7-én a kőművesek, az asztalosok és a lakatosok is megtagadták a munkát, majd ezt követően az itt őrzött 1039 elítélt többsége éhségsztrájkba kezdett. Ennek alapvető oka az volt, hogy 193 sorstársukkal ellentétben ők nem szabadulhattak az 1960-ban meghirdetett amnesztiának¹² köszönhetően.¹³ A megmozdulás

jelentőségét érzékelteti, hogy ezzel kapcsolatban Földes László belügyminiszter-helyettes is úgy nyilatkozott, „hogya a nemzetközi börtönéletben nem volt sok példa erre”.¹⁴

A több napig tartó sztrájk letörése után többeket Márianosztrára és Sátoraljaújhelyre szállítottak át, majd megkezdődött a nyomozás, hogy kiderüljön, kik voltak a sztrájk szervezői, volt-e kapcsolatuk a váci börtönben is szerveződő POFOSZ-szal. Ennek kiderítése érdekében szervezte be a börtönelhárítás „Csorba Pált”¹⁵, de „Rajnai József”¹⁶ is adott ezzel kapcsolatos jelentéseket.

„Csorba Pálnak” a sztrájkkal kapcsolatos jelentései mellett elsődleges feladata a börtönben szerveződött POFOSZ tagjainak, céljainak és tevékenységének feltárása volt. Leginkább az ő 1960 májusa és 1962 augusztusa, illetve a „Rajnai József” által 1960 áprilisa és 1964 novembere

között leadott jelentések révén alkothatunk képet arról, hogyan, milyen célok érdekében és kiknek a részvételével zajlott a POFOSZ szervezése a börtönökben.

Bár – mint az később majd látható lesz – a politikai célok és a tagok személyét illetően nagy különbséget mutattak a különböző jelentések, abban viszont teljes volt az egyetértés, hogy a börtönben szervezett POFOSZ vezetője Thuránszky Zoltán,¹⁷ egykori kiszabadult politikai volt, akit 1954-ben ítélték el szervezkedésért a Faddi Ottmár¹⁸ és társai perében. Thuránszky 1956 október végén kiszabadult, és tagja lett a POFOSZ vezetőségének, a forradalom leverése után azonban vissza kellett mennie a börtönbe hátralévő büntetése letöltésére. A POFOSZ szervezését azonban a Gyűjtőfogházban, a váci és a márianosztrai börtönben is folytatta.

¹² Az amnesztiát az 1960. évi 10. törvényerejű rendelettel hirdették meg. Ennek következtében kiengedték a börtönökből a hat évet meg nem haladó büntetést kapott elítélteket, valamint elengedték a javító-nevelő munkára ítélteteket. Szabadulhattak az egy év alatti büntetésre ítélt, tíz évnél fiatalabb gyereket nevelő anyák, és a háborús, népellenes bűncselekményért elítéltek, ha büntetésükből már tíz évet kitöltöttek. A rendelet megszüntette továbbá a közbiztonsági őrizetet, vagyis az internálást is. Továbbra sem kaptak viszont kegyelmet az '56-osok, ha köztörvényes bűncselekményt is elkövettek, illetve, ha 1956 előtt már kegyelemben részesültek. Az amnesztia eredményeképpen 558 fő szabadulhatott a börtönökből, 818-an a tököli internálótáborból, illetve 2759-en a javító-nevelő munka alól. [Az amnesztiáról lásd bővebben e számunkban Zinner Tibor tanulmányát – A szerk.]

¹³ Argejő Éva: „...töltse jól megérdemelt büntetését Magyarország egyetlen szubalpin börtönében, Márianosztrán”. Fogdaügynöki jelentések a Váci Országos Börtönben 1960-ban történt éhségsztrájkokról. *Betekintő*, 2009/2.; illetve Kertész Dezső – Litván György: Váci börtönsztrájk, 1960. Visszaemlékezések és dokumentumok. In: *Évkönyv IV.* 1995. Szerk. Hegedűs B. András – Kende Péter – Litván György – Rainer M. János – S. Varga Katalin. Budapest, 1956-os Intézet, 1995, 163–232.

¹⁴ Tamáska Péter: *Politikai elítélt kerestetik. Börtönélet és politikai foglyok Magyarországon, 1945–1990.* Budapest, Mundus, 2006, 83.

¹⁵ „Csorba Pál”: 1960 májusától adta jelentéseit, először Márianosztráról, majd 1960 decemberétől a Gyűjtőfogházból. Az 1963-as amnesztiával kiszabadult, ezután 1966-ig volt elítélt társairól jelentett.

¹⁶ „Rajnai József”: 1960 áprilisától 1963. szeptemberi szabadulásáig a sátoraljaújhelyi börtönből jelentett. Előtte ült Márianosztrán, a Gyűjtőfogházban és Vácon is. Szabadulása után „Ruttkai János” néven tovább foglalkoztatták, dossziéját 1973-ban zárták le.

¹⁷ Thuránszky Zoltán (1900): alhadnagy, fordító, újságíró. A debreceni csendőrség gazdasági és beszerzési csoportjánál dolgozott, majd 1945 után tagja volt a Kiszagdapárt vezetőségének, de az Országgyűlésnek nem. Textil-nagykereskedést üzemeltetett, valamint a Kenyérgyár alelnöki tisztségét is ellátta. 1954-ben a Faddi Ottmár és társai perben ítélték el szervezkedésben való részvételért 13 évre. Büntetése letöltését az 1956-os forradalom leverése után folytatta, ekkor kezdte szervezni a börtönben a POFOSZ-t. 1964-ben, egyéni kegyellemmel szabadult.

¹⁸ Faddi Ottmár (1909–2003): katolikus pap, ferences szerzetes. 1936-ban szentelték pappá. Szolgált Jánoshalmán, Kecskeméten, Kiskunhalason és Kiskunmajsán is. 1954-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték szervezkedésért, 9 évet töltött börtönben politikai fogolyként, volt a Gyűjtőfogházban, Vácott és Márianosztrán is.

Bibó Istvánt szívesen látták volna a POFOSZ tagjai között, próbálták meggyőzni, de ő végül nem csatlakozott. Fotó: Wikimedia Commons / Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar

A beszervezett ügynökök első feladata a váci éhségstrájk és a POFOSZ közötti viszony felderítése volt. „Csorba Pál” ezzel kapcsolatban arról jelentett,

hogy másokkal együtt Asztalos Györgyöt¹⁹ is elvitték a Fő utcai börtönbe kihallgatni, de nem mondott semmit. „A POFOSZ-ról érdeklődtek, annak szervezéséről, kapcsolatáról, anyagi bázisáról, kinti és benti céljairól. Én nem mondtam semmit sem. Sőt azt mondtam, hogy a POFOSZ-ról csak annyit tudok, hogy az ellenforradalom alatt az egy érdekképviselői szerv volt, ahova engem is meghívtak, de nem mentem el.”²⁰ A következő, július 21-én adott jelentés szerint Asztalos az eddigieket még azzal egészítette ki, hogy „a kapcsolatot a strájk és a POFOSZ között sohasem fogják megtalálni, és addig az egész ügy csak tapogatózáson alapszik”. Elmondta azt is, hogy „bolond leszek őszinte lenni, hiszen nem akarok másodrendű vádlott lenni a POFOSZ ügyben”.²¹ Az ezzel kapcsolatos ügynöki nyomozás végül nem vezetett újabb eredményre. A váci börtönstrájkért végül 16 embert állítottak bíróság elé, de közülük

csak három elítéltet, Hrabovszky Lászlót,²² Lukách Tamást²³ és Nagy Eleket²⁴ tettek felelőssé az eseményekért, nekik fél és másfél év közötti idővel hosszabbították meg büntetésüket.²⁵

A börtönben zajló POFOSZ szervezés felderítését ezután is folytatta „Csorba Pál”. Az ő Márianosztrán, majd 1960 decemberétől a Gyűjtőben írt jelentéseiből sok információt megtudhatunk. Többek között arról is értesülhetünk, hogy nem minden politikai foglyot akartak bevonni a szervezetbe – alapvető volt, hogy csak megbízható embereket szervezzenek be, mivel tisztában voltak azzal, hogy a börtönökben is besúgók (vagyis vamzerek) tevékenykednek. A politikai elítéltek közül sem mindenki akart ugyanakkor csatlakozni a szervezetükhöz, így például Bibó István²⁶ sem. Bibót nagyon szívesen látták volna a POFOSZ-ban, meggyőzése – és a politikai nézetek

¹⁹ Asztalos György (1928): építésvezető, mérnök. 1956-ban a forradalom kitörése előtt a Budapesti Katonai Bíróság hűtlenség büntette miatt 8 év börtönbüntetésre ítélte. Büntetésének letöltését a forradalom leverését követően folytatnia kellett. 1960-ban részt vett a váci éhségstrájkban.

²⁰ *Jelentés* (1960. 07. 03.). Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.2. M-18130 „Csorba Pál”, 16.

²¹ *Uo.* 21.

²² Hrabovszky László (1936–2015): tanár, osztályvezető, mérnök. 1956 októberében a Műszaki Egyetem hallgatója volt. A forradalomban Békéscsabán betöltött szerepe miatt tíz év börtönbüntetésre ítélte a Szegedi Katonai Bíróság. Hat év letöltése után 1963-ban szabadult. Székesfehérváron telepedett le, és mint mérnök dolgozott egészen nyugdíjazásáig.

²³ Lukách Tamás (1923–2000): géplakatos, tervező osztályvezető. Az 1956-os forradalom során megválasztották a Ganz Vagon- és Gépgyár munkástanácsának titkárává. A forradalom leverése után nyolc év börtönre ítélték, 1962 szeptemberében szabadult. 1960-ban részt vett a váci éhségstrájkban. Szabadulása után dolgozott a Csepeli Hajójavítóban, az Óbudai és a Tiszafüredi Hajógyárban, közben elvégezte a Bánki Donát Gépipari Főiskolát.

²⁴ Nagy Elek (1926–1994): katonatiszt, esztergályos, fordító. 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba, valamint a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) aktivistája volt. A Petőfi Katonai Akadémia, majd a szovjet vezérkari tiszti iskola elvégzése után a Honvédelmi Minisztérium munkatársa volt. 1952-ben elbocsátották. Ezután Csepelen dolgozott munkásként, 1956-ban a Csepeli Központi Munkástanács elnöke lett. 1958-ban tizenkét év börtönbüntetésre ítélték. A váci éhségstrájk szervezéséért börtönbüntetését további hat hónappal hosszabbították meg. 1963-as szabadulása után munkásként és műfordítóként tevékenykedett. 1988-ban a Történelmi Igazságtétel Bizottsága (TIB) egyik alapító tagja, majd alelnöke.

²⁵ Tamáska *i. m.* 2006, 83.

²⁶ Bibó István (1911–1979): politikus, filozófus, jogász, könyvtáros, egyetemi tanár. 1945 és 1947 között a Belügyminisztérium osztályvezetőjeként tevékenykedett. 1956-ban részt vett a Petőfi Párt megszervezésében, és a Nagy Imre-kormány államminisztere volt. 1957 májusában letartóztatták, 1958-ban pedig életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Az 1963-as amnesztiával szabadult, ezután a Központi Statisztikai Hivatalban dolgozott.

egyeztetése – érdekében Annus István²⁷ több esetben beszélt vele. A kezdeményezés azonban nem járt sikerrel, Bibó nem csatlakozott a szervezethez, egy másik jelentés szerint azért, mert nem becsülte Thuránszkyt.²⁸

Az ügynök csak fokozatosan tudott információkat szerezni arról, hogyan zajlott a POFOSZ megalakulása a forradalom alatt, kik voltak a szervezet tagjai a börtönben, hogyan folytatták tovább a szervezést a különböző büntetőintézetekben, s milyen elérendő célokat tűztek ki a börtönben és a szabadulás után. „Csorba Pál” először a szerveződés céljairól jelentett: „egységbe tömöríteni a megbízható politikai foglyokat, ezeket állandóan gyűjteni, nyilvántartani, hogy azután adandó alkalommal úgy a börtönben, mint később szabadulás után is egységes megmozdulásra készen tartani”.²⁹ Jelentése szerint további fontos cél volt az is, hogy a szervezet tagjai révén minden bel- és külpolitikai eseményről értesüljenek.³⁰ Ennek érdekében egy börtönön belüli információs hálózatot építettek ki: a POFOSZ-nak minden kicsit szabadabb mozgást biztosító munkahelyen volt tagja, vagy ahol nem, ott igyekeztek

valakit beszervezni. A kórházban dolgozók között Hölcz Rezső,³¹ a bélyegüzemben Asztalos György, a fordítóknál pedig a fent említett Annus István volt a szerveződés tagja.³²

A POFOSZ börtönön belüli szervezését „Rajnai József” jelentése szerint segítette, hogy Thuránszky régóta börtönben volt, ezért minden elítéltet ismert, és tudta ki az, akiben megbízhat. A jelentés szerint mindenkinek anyagi kártalanítást is ígért a külföldön lévő bankszámláról,³³ ha tagja lesz a szervezetnek – az ügynök szerint sokan nehéz anyagi helyzetük miatt csatlakoztak.³⁴ A POFOSZ jövőbeni megalakítását előkészítendő igyekeztek továbbá minden politikai elítéltet ellenőrizni a börtönben, és a megbízhatók címeit elkérni, hogy meghívót tudjanak küldeni nekik az alakuló ülésre. Célul tűzték ki azt is, hogy a vezetőségi tagokat a börtönön belül népszerűsítsék, hogy ismertebbé váljanak, és később megválasszák őket. A gyűlést viszont „nem demokratikus elvek szerint” tervezték megtartani, mivel azon csak az általuk elfogadott tagok lettek volna jelen. „Csorba Pál” értékelése szerint politikailag jobboldali szervezetet szerettek volna

létrehozni, azzal a szándékkal, hogy „a gyűlés eredményeképpen sikerül a rivális baloldalt kizárni a POFOSZ vezetőségéből”.³⁵

A szabadulás után tehát a POFOSZ nyilvános megalapítását tervezték – hosszú távon mindenképpen külpolitikai változásokat, illetve a szovjet csapatok kivonulását remélték. Szintén „Csorba Pál” szerint összességében a polgári demokrácia megteremtését tűzték ki célul, „ha kell, kezdetben némi szocialista ízzel, ami az idők folyamán úgy is lekopik”.³⁶ Az ügynök szerint a jövőbeli választások kimenetelét is befolyásolni kívánták, illetve elhatározták azt is, hogy törekedni fognak a helyi vezető állások, valamint az országos kulcspozíciók elfoglalására.

A POFOSZ tagjainak politikai elképzeléseit és céljait illetően az egyetlen nyilvánosan közzétett dokumentum az Urániában november elsején felolvasott és utána a sajtóban is megjelentetett memorandum volt. Ez még nem tartalmazott részletes, pontokba szedett politikai programot, viszont egyértelműen leszögezte, hogy a politikai foglyok is elfogadják a forradalom célkitűzéseit, elismerik a Nagy Imre-kormányt,

²⁷ Annus István (1929–2003): könyvelő. Az '50-es években szerveződött Magyar Ellenállási Mozgalom vezetője: a szervezkedés keretében 1951 és 1955 között fegyvereket gyűjtöttek, és több ezer röplapot terjesztettek. A bírósági tárgyalás során először halálra, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, aminek letöltését az 1956-os forradalom leverése után is folytatnia kellett. A rendszerváltoztatás után Békéssámszon polgármesterévé választották.

²⁸ *Jelentés* (1960. 08. 13.). ÁBTL 3.1.2. M-18130, „Csorba Pál”, 30–35.

²⁹ *Jelentés* (1960. 05. 28.). Uo. 7.

³⁰ Uo. 9.

³¹ Hölcz Rezső (1902): agronómus. 83 holddal rendelkező gazdaként kuláknak nyilvánították, ezután az egri egyházi uradalom intézője volt. Részt vett a Fehér partizánok nevű szervezkedésben, amely miatt börtönbüntetésre ítélték. Ennek letöltését az 1956-os forradalom leverése után is folytatnia kellett.

³² *Jelentés* (1960. 05. 28.), 7.

³³ Már az 1956-os forradalom idején megalakult POFOSZ kapcsán is emlegettek egy, politikai elítéltek számára nyitott amerikai bankszámlát. Ennek létrejöttét azonban eddig nem találtam bizonyítékot, ez azonban nem zárja ki a számla létezését.

³⁴ *Feljegyzés* (1963. 09. 20.). ÁBTL 3.1.2. M-23930 „Rajnai József”, 196–200.

³⁵ *Jelentés* (1962. 02. 22.). ÁBTL 3.1.2. M-18130 „Csorba Pál”, 107–109.

³⁶ *Jelentés* (1960. 08. 13.), 36.

és nem akarják visszaállítani a Horthy-rendszert: „Politikai álláspontra való tekintet nélkül semmiféle restaurációt nem akarunk és nem támogatunk.”³⁷ Számonkérésről sincsen szó továbbá a dokumentumban, a volt politikai foglyok többször nyilvánosan állást foglaltak az utcai lincselések ellen is.³⁸ Mindezek fényében a POFOSZ-t vezető és a memorandumot megfogalmazó elítéltek többségének inkább középutas programja és politikai elképzelése lehetett. Az Urániában tartott gyűlésen viszont az is egyértelművé vált, hogy tagjaik között voltak radikálisabbak is, akik politikai elégtelt követeltek.³⁹

A két ügynök által leadott jelentésekből is hasonló kép bontakozik ki a politikai foglyok politikai elképzeléseit és céljait illetően. A „Csorba Pál” által 1960 júliusában leadott jelentésben az olvasható, hogy

az egyik elítélt a budapesti országos börtönben 1958-ban „ismerkedett meg a POFOSZ eszméivel és itt tette magáévá a POFOSZ-ra oly jellemző szintézis középutas politikai eszmét”.⁴⁰ Ez alapján a szervezet politikailag középén szeretett volna elhelyezkedni. Ehhez képest egy évvel később egy sokkal radikálisabb, de ugyanakkor részletesebb és pontokba szedett elképzelést ismertetett az ügynök a sokadik, Thuránszky Zoltánnal és Kiss Károllyal⁴¹ folytatott beszélgetés után. Meglepő, hogy ilyen tisztán emlékezett egy 11 pontos programra, hiszen a cellában nem jegyzetelhette le, csak utólag jelenthette, s az is érdekes, hogy az általa leírtak mennyire rímeltek a politikai elítéltekről kialakítani igyekezett képre, hogy a Horthy-rendszer restaurációját szeretnék. Továbbá az is – egyelőre megválaszolhatatlan – kérdéseket vet fel, hogy a

középutas politikai koncepcióról miért nem jelentett egyszer sem ilyen részletességgel az ügynök.

A radikális program a legfőbb célnak azt nevezte meg, hogy rendszerváltoztatás esetén kézbe kell venni a politikai vezetést. Egyébként a Horthy-korszak társadalmi rendjét igyekezett visszaállítani, több esetben ugyanolyan szélsőséges módszerek alkalmazásával – például földek elvétele vagy kommunisták hazaárulásért való bíróság elé állítása –, mint ahogyan a kommunisták felszámolták a Horthy-rendszert. Ugyanakkor sajnálatos módon tartalmazta a Horthy-korszak antiszemita jegyeit is.⁴²

Egy harmadik jelentése alapján összesen négy, a börtönben működő politikai csoportról szerezhetünk tudomást. A Thuránszky Zoltán vezette POFOSZ mellett a

³⁷ A volt politikai foglyok nagygyűlése... i. m. 1956, 5.

³⁸ Garaleczki Miklós: Volt politikai foglyok! *Magyar Függetlenség*, 1956. 11. 01. (Esti kiadás), 2.; illetve *Gérecz Attila összes művei*. Szerk. Hajnal Géza. Budapest – Boldog, Kortárs – Tau-Terv, 2017, 125–126.

³⁹ *Jelentés* (1960. 08. 13.), 31.

⁴⁰ *Jelentés* (1960. 07. 28.). Uo. 25.

⁴¹ Kiss Károly (1911): segédmunkás. A második világháború előtt kapcsolatban állt a Nyilaskeresztes Párttal. 1954-ben a Forbáth László és társai perben ítélték börtönbüntetésre, aminek letöltését a forradalom leverése után is folytatnia kellett.

⁴² Pontjai: „1. Magyarországot a zsíros gazdag parasztság és az úri emberek boldog birodalmává tenni. 2. A mezőgazdaság 50-100 holdas birtokokra alapítva, ezáltal a parasztság reakciós részét nyeregbe ültetve és ezzel biztosítani az agrárproletariátus szájának befogását. Minden kommunista paraszttól a földet elvenni. 3. A gyárak visszaadása volt tulajdonosaiknak, ez biztosítja a munkásság tehetetlenségét. 4. A prolik megtáncoltatása, meg kell mutatni nekik, hogy nem ők az urak. 5. Minden zsidó kitoloncolását, zsidó ezenkívül nem kaphat iparendélyt, politikai állást nem tölthet be az, akinek zsidó rokona van. 6. A politikai vezetésre a volt horthysta és jobboldali kisgazdák hivatottak. 7. Kommunista párt teljes likvidálása, ugyanis minden kommunistát hazaárulásért bíróság elé kell állítani. 8. Keresztény front a papok kezébe az oktatás, nevelés, hogy ezáltal a fiatalság az ő kezükbe kerüljön. 9. Volt birtokosok kártalanítása. 10. A volt politikai foglyok kártalanítása és a jobb oldali politikai foglyokból álló POFOSZ teljes szabadkeze a politikai életben. 11. A POFOSZ segítségével a keresztény Magyarország megalakítása. *Jelentés* (1961. 11. 04.). ÁBTL 3.1.2. M-18130 „Csorba Pál”, 85–87.

Kiss Károly és Dobai István-féle⁴³ „szélsőjobbboldali szárnyról”, a Göncz Árpád⁴⁴ és Bibó István köré csoportosuló középutasokról, akiket egy másik jelentés egyenesen „revizionistának” nevez, s a Mérei Ferenc⁴⁵ és Széll Jenő-féle⁴⁶ revizionistákról.⁴⁷

A másik ügynök „Rajnai József” is adott információkat a POFOSZ céljairól és a tagok politikai elképzeléseiről, valamint összefoglalta az 1956-os megalakulás és az Urániában tartott gyűlés eseményeit is. A közvetlenül szabadulása után, 1963. szeptember 20-án készített, meglehetősen részletes, több mint négyoldalas dokumentumban fejtette ki a POFOSZ-ról összegyűjtött információit. Ennek külön érdekessége, hogy az ügynököt korábban nem bízták meg azzal, hogy a POFOSZ szerveződéséről vagy vezetőiről jelentsen, továbbá az is, hogy a dossziében található többivel ellentétben nem

jelentésként, hanem feljegyzésként, és csak géppel írt változatban készült.⁴⁸

Az ügynök szerint a POFOSZ nagyon népszerű volt a sátoralja-újhelyi politikai elítéltek körében, mert „az elítéltek állandó beszéd-témáját” jelentette.⁴⁹ Jelentése szerint a POFOSZ célja „a börtönt szenvedett politikaiak kártalanítása, érdekvédelme és a politikaiak[kal – M. A.] elkövetett törvényteleniségek megtorlása” volt.⁵⁰ Szintén célként azonosította a vezető pozíciók megszerzését, mivel meggyőződésük volt, hogy a meghurcoltak hivatottak az ország vezetésére. Ezenkívül szerettek volna egy székházat és egy saját újságot is indítani. Egyes POFOSZ-tagok, leginkább Viskolcz István⁵¹ részéről ugyanakkor olyan szélsőséges elképzeléseket is azonosított, melyek szerint a POFOSZ-nak fegyveres csapatai is legyenek, és „számonkérő szék”

jelleggel működjék.

„Rajnai József” emellett a POFOSZ irányzatait is ismertette feljegyzésében. A POFOSZ legerősebb ágának a kiscgazdákat nevezte, de tagjai között szociáldemokratákat és szélsőjobbboldaliakat is megnevezett. Az ’56-osok többsége – főleg a revizionisták csoportja – a POFOSZ-t pártokon felül álló szociális szervezetként képzelte el. A politikai nézetkülönbségek mellett abban viszont mindannyian egyetértettek, hogy minden volt politikai fogolynak anyagi kártalanítást kell kapnia.⁵²

A célok ismertetése mellett fontos kérdésként merült fel az is, hogy mennyien és kik voltak a börtönben megszerzett POFOSZ tagjai. „Csorba Pál” különböző jelentéseiben nagyrészt ugyanazokat, de részben eltérő neveket is felsorolt tagként. Ez két oka is lehet:

⁴³ Dobai István László (1911): tisztviselő, egyetemi tanár. A Forbáth László és társai perben vették őrizetbe. Az 1956-os forradalom leverése után a váci börtönben folytatta büntetése letöltését.

⁴⁴ Göncz Árpád (1922–2015): író, politikus. 1945-től a Független Kisgazdapárt tagja, Kovács Béla személyi titkára. Kovács Béla elhurcolása után a kiscgazda frakció parlamenti titkára. 1948-ban a Katonapolitikai Osztály kihallgatta, és három hétig fogva tartotta. A forradalom idején az újjáalakult Parasztszövetségben tevékenykedett, részt vett több memorandum megfogalmazásában, és Nagy Imre kéziratának külföldre juttatásában. Ezért letartóztatták, és 1958 augusztusában a Bibó-per vádlottjaként életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Részt vett az 1960. áprilisi váci éhségstrájkban. 1963-ban amnesztiával szabadult. 1988-ban a Történelmi Igazságtétel Bizottság, a Szabad Kezdeményezések Hálózata, a Szabad Demokraták Szövetsége alapító tagja. 1989–90-ben a Magyar Írószövetség elnöke, majd tiszteletbeli elnöke. 1990-ben az Országgyűlés elnöke, 1990 és 2000 között a Magyar Köztársaság elnöke.

⁴⁵ Mérei Ferenc (1909–1986): pszichológus. 1949–50-ben az Országos Neveléstudományi Intézet vezetője, annak megszüntetése után alkalmi munkából élt. 1956-tól dolgozott a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézetében. 1958 októberében „államellenes szervezkedés” vádjával letartóztatták, és tíz év börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban amnesztiával szabadult, és az Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézet Klinikai Pszichológiai Laboratóriumának vezetője lett.

⁴⁶ Széll Jenő (1912–1994): műfordító, politikus. A két világháború között az illegális kommunista párt tagja. 1945-től az MKP tagja. 1951 és 1955 között, illetve 1956–57-ben a Népművelési Intézet vezetője. 1956 őszén Nagy Imre titkára, november 1-je és 3-a között a Szabad Kossuth Rádió kormánybiztosa. November 4-e után részt vett a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom tevékenységében. 1959-ben a Mérei Ferenc és társai elleni perben öt év börtönbüntetésre ítélték. A budapesti Gyűjtőfogházban éhségstrájkot folytatott. 1963-ban amnesztiával szabadult. 1988-ban a TIB alapító tagja.

⁴⁷ *Jelentés* (1960. 11. 18.). ÁBTL 3.1.2. M-18130 „Csorba Pál”, 46.; *Jelentés* (1962. 02. 22.). ÁBTL 3.1.2. M-24608 „Csorba Pál”, 270.

⁴⁸ *Feljegyzés* (1963. 09. 20.), 196–200.

⁴⁹ *Uo.* 198.

⁵⁰ *Uo.* 196–200.

⁵¹ Viskolcz István (1905): villanyszerelő, géplakatos, mozigépész. 1952-ben szervezkedésért tizenkét évre ítélték, csoportjuk kapcsolatban volt a Fehér partizánokkal. Büntetését Márianosztrán és Csolnokon töltötte. Az 1956-os forradalom idején szabadult. 1958-ban a forradalom alatti tevékenysége miatt először életfogytiglani börtönre, majd halálra ítélték. Végül kegyelmet kapott, s csak 1968-ban szabadulhatott.

⁵² *Feljegyzés* (1963. 09. 20.), 196–200.

egyrészt egyre többen lettek a POFOSZ tagjai, másrészt pedig az, ahogyan az ügynök tudomást szerzett az egyes emberekről. 1960 júniusában tizenegy elítéltet említett megbízható POFOSZ-tagként,⁵³ két hónap múlva, 1960. augusztus 30-án viszont már harminchárom főt.⁵⁴ Thuránszky Zoltán még ennél is sokkal nagyvonalúbban nyilatkozott az ügynöknek a POFOSZ tagságának

létszámáról: „most is nyilvántart 250 embert, akit száz százalékgig megbízhatónak tart”.⁵⁵

A börtönön belüli POFOSZ vezetőiként és szervezőiként a következő elítélteket sorolta fel: Dobai István, Villányi Mátyás,⁵⁶ Bali Sándor,⁵⁷ Annus István, Faddi Ottmár, Börcs János,⁵⁸ Varga Ferenc⁵⁹, Podhradszky Olivér,⁶⁰ Pokorny Gyula,⁶¹

Frigyik József,⁶² Rácz Sándor (Karcag),⁶³ Rácz Sándor (munkástanács-elnök),⁶⁴ Szalay Richárd,⁶⁵ Majerszky Béla,⁶⁶ Pallós Lajos,⁶⁷ Asztalos György és Vizi János.⁶⁸ S nemcsak felsorolta a vezetőket, hanem konkrét tervet is közölt a szervezet felépítéséről és az egyes tisztségekre való jelölésekről. A szervezet vezetését az ügynök szerint úgy kívánták kialakítani, hogy

⁵³ Jeney Andort, Vörös Dezsőt, Göncz Árpádot, Kis Károlyt, Molnár Ferencet, Rabovszky Lászlót, Szabó Imre Ferencet, Hunyadi Gézát, Villányi Mátyást, Faddi Ottmárt és Koppány Györgyöt. *Jelentés* (1960. 06. 15.). ÁBTL 3.1.2. M-18130 „Csorba Pál”, 11–12.

⁵⁴ Thuránszky Zoltán, Börcs János, Szabó Imre Ferenc, Juhász Gábor, Vörös Lajos, Mizsei Béla, Asztalos György, Vizi János, Molnár Ferenc, Szalay Richárd, Rácz Sándor, Bali Sándor, Varró Csaba, Rácz József, Rácz Rezső, Villányi Mátyás, Faddi Ottmár, Béresi József, Majerszky Béla, Frigyik József, Dobay István, Ötvös Alajos, Szegedi György, Tóth Aladár, Annus István, Kiss Károly, Kovács Bernát, Neparánszky Béla, Hegedűs László, Arany-Tóth Ferenc, Herczeg Mihály, Podhradszky Olivér és Luncz János. *Jelentés* (1960. 08. 30.). Uo. 38.

⁵⁵ *Jelentés* (1961. 11. 27.). Uo. 96.

⁵⁶ Villányi (Weckermann) Mátyás (1899): könyvelő. 1950-ben kémkedésért életfogytiglani börtönre ítélték, mert kapcsolatba lépett az amerikai titkosszolgálattal. Büntetését később 15 évre csökkentették, 1962-ben szabadult.

⁵⁷ Bali Sándor (1923–1982): szerszámkészítő. 1946-tól dolgozott a Beloiannis Híradástechnikai Gyárban. 1956-ban részt vett a tüntetéseken, valamint a gyár és a XI. kerületi munkástanács munkájában. November 14-étől a Nagybudapesti Központi Munkástanács titkára, ezen minőségében több alkalommal tárgyalta a Kádár-kormánnyal. December 11-én Rácz Sándorral együtt letartóztatták. 1958-ban 12 évi börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban amnesztiával szabadult.

⁵⁸ Börcs János (1914–1968): római katolikus pap, csillaghegyi káplán. 1951-től részt vett a Fiala József vezette Fehér partizánok nevű szervezkedésben, ezért 1955-ben 12 év börtönre ítélték. Ezt 1958-ban 10 évre csökkentették. 1963-ban szabadult, ezután a székesfehérvári papi otthonban élt.

⁵⁹ Varga Ferenc: geológus. Az 1956-os forradalom leverése után a börtönbeli bélyegüzemben dolgozott.

⁶⁰ Podhradszky Olivér (1900–1965): katonatiszt, kertész, gazdálkodó. A Fehér partizánok nevű Fiala József vezette szervezkedésben való részvételért ítélték el. Börtönbüntetése letöltését a forradalom leverését követően is folytatnia kellett.

⁶¹ Pokorny Gyula (1941): segédmunkás. 1957 márciusában a Folly Gábor és társai perben 1 év 4 hónap börtönbüntetésre ítélték.

⁶² Frigyik József (1919): Róla más adat nincsen. Lehetséges, hogy névelírás történt, és Frigyik Sándorról van szó. Frigyik Sándor (1937): segédmunkás, péksegéd. Az oroszlanói táborból szabadult a forradalom alatt, majd a Széna téri csoport tagja lett. 1958-ban börtönbüntetésre ítélték.

⁶³ Rácz Sándor István (1936–2021): gépkocsivezető, adminisztrátor, műszerész. A magyar fiatalok Szovjetunióba való kiszállítását társaival együtt vagonelatereléssel akadályozta meg, amiért 12 év börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban amnesztiával szabadult. 1988-ban a Magyar Demokrata Fórum tagja, első budapesti szervezetének alapítója, Országos Választmányának elnöke. A Politikai Foglyok Országos Szövetségének tagja, 1990 és 1995 között az '56-os Magyarok Világszövetségének elnöke.

⁶⁴ Rácz Sándor (1933–2013): 1956 októberében a Beloiannis Gyár munkástanácsának tagja, november 16-ától a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács elnöke. Több alkalommal tárgyalta a Kádár-kormánnyal. December 11-én letartóztatták, majd 1958 márciusában életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban amnesztiával szabadult. 1988-ban a TIB alapítója, 1989. június 16-án Nagy Imre újratemetésének egyik szóoka. A rendszerváltoztatás idején több párt köztársaságielnök-jelöltjeként felmerült a neve, 2003 óta a Magyarok Világszövetségének tiszteletbeli elnöke volt.

⁶⁵ Szalay Richárd (1928): Az ötvenes években tiltott határátlépés kísérlete miatt ítélték el. Az 1956-os forradalom alatt a kaposvári nemzetőrség tagja volt, részt vett egy csoport felfegyverzésében, ezért 1958-ban 4 év börtönbüntetésre ítélték.

⁶⁶ Majerszky Béla (1910–1972): bányamérnök. 1945 és 1948 között a Magyar-Amerikai Olajipari Rt. (MAORT) keretei között a dunántúli olajbányászat felelőse volt. 1956-ban a Dunántúli Kőolajipari Vállalatok összevont munkástanácsának munkájában vett részt. 1957 márciusában letartóztatták, majd 12 évi börtönbüntetésre ítélték.

⁶⁷ Pallós (Ruckárd) Lajos (1908): alhadnagy, gépészmérnök. Az ellene és három társa ellen a megtorlás során indított perben 13 év börtönbüntetésre ítélték a mosonmagyaróvári eseményekben való részvételéért.

⁶⁸ Vizi János (1926): kántor, tanító, raktáros, adminisztrátor. 1953-ban tartóztatták le szervezkedés vezetéséért, büntetésének letöltését az 1956-os forradalom leverését követően is folytatnia kellett. *Jelentés* (1960. 08. 30.). ÁBTL 3.1.2. M-18130 „Csorba Pál”, 31–35.

minden posztón két személy, egy '56 előtti és egy '56 utáni elítélt legyen. A szervezet elnöke Thuránszky Zoltán lett volna, míg az alelnöki tisztség tekintében nem nevezett meg senkit. A vezetőséget Annus István, Rácz Sándor és Bali Sándor alkotta volna, míg az igazgató bizottság tagjának Faddi Ottmárt, Dobai

Istvánt, Mizsei Bélát⁶⁹ és Börcs Jánost ajánlották. Ezen kívül öt csoportot terveztek felállítani. A szervezési csoporthoz tartozna Varga Ferenc, Szalay Richárd és Asztalos György, a propaganda-csoportba Horváth Károly,⁷⁰ a külügyi csoportba Ötvös Alajos,⁷¹ Visnyei Sándor⁷² és Lukács Elemér,⁷³ a pénzügyi csoportba

Villányi Mátyás, míg az ifjúsági csoportba Varró Csaba,⁷⁴ Szegedi György,⁷⁵ Rácz József,⁷⁶ Rácz Sándor és Hegedűs László.⁷⁷

A szervezet tiszteletbeli tagja lett volna minden halálra ítélt és kivégzett, „tisztá múltú” bajtársuk, valamint Mindszenty József, Eckhardt Tibor,⁷⁸ Pálóczi-Horváth

⁶⁹ Mizsei Béla (1922–2009): politikus. 1945-ben belépett a Független Kisgazdapártba. 1946–47-ben az FKGP ifjúsági szervezete, a Független Ifjúság társelnöke, 1947-ben elnöke. 1945 és 1947 között nemzetgyűlési képviselő. 1947 júliusában kilépett a pártból, és visszavonult a politikai életből. 1956 őszén a Mezőkövesdi Járási Munkástanács tagja. 1956 decemberében letartóztatták, 1957-ben elsőfokon halálra, másodfokon életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban amnesztiával szabadult. 1988-ban részt vett az FKGP újjászervezésében, 1990 és 1994 között a párt országgyűlési képviselője volt.

⁷⁰ Horváth Károly (1936): vegyésztechnikus. 1956. november 4-e után röplapokat terjesztett Debrecenben, ezért szervezkedésben való részvételért elsőfokon 12, majd másodfokon 7 év börtönbüntetésre ítélték. Büntetését Vácon, Márianosztrán és a Gyűjtőfogházban töltötte, 1962-ben szabadult.

⁷¹ Ötvös Alajos (1915): szerszámlakatos, hírszerző tiszt. Részt vett az illegális kommunista mozgalomban, katonai szolgálata után, 1949-től a Honvédelmi Minisztérium Katonai Elhárító Főcsoportfőnökség IV/3. Osztályának vezetője lett. 1950 áprilisában Bécsbe került, ahol a magyar hírszerzők főnöke volt őrnagy, majd 1955-től alezredesi rangban. A forradalom leverését követően hazatért és leszerelt, majd letartóztatták. 1958-ban szervezkedés és egyéb vádak miatt 12 év börtönre ítélték. 1963-ban szabadult.

⁷² Visnyei Sándor (1917): főhadnagy, tanító, beteghordó. 1945 előtt hivatásos tiszt volt, majd belépett a kommunista pártba. 1948-ban emigrált, és az NSZK hírszerzésének dolgozott. Az 1956-os forradalom idején hírszerzési feladatokkal Magyarországra küldték, ahol letartóztatták, és hűtlenségért elítélték.

⁷³ Lukács Elemér (1894): orvos. A váci börtönsztrájkot követően Márianosztrára szállították át.

⁷⁴ Varró Csaba (1937): technikus. 1956-ban a Magyar Optikai Művekben dolgozott technikusként. A forradalom idején beválasztották a műhely munkástanácsába, majd delegálták a Nagy-budapesti Központi Munkástanácsba is. A megtorlás során elsőfokon halálra, másodfokon életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.

⁷⁵ Szegedi György (1931): erdészeti munkás, olvasztár. A váci börtönsztrájkot követően Márianosztrára szállították át.

⁷⁶ Rácz József Sándor (1934): autószerelő. Októberben részt vett a Corvin köz és a Tűzoltó utcai csoport tevékenységében, novemberben pedig a forradalom utóvédharcaiban. 1957 februárjában letartóztatták, első és másodfokon is életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult. 1963 után segédmunkásként, majd autószerelőként és darukezelőként dolgozott. 1989 és 1991 között az MDF tököli szervezetének elnöke, 1994-től a Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) választmányának tagja volt.

⁷⁷ Hegedűs László (1936–2007): mentős, író. 1956 októberében az Orvossegédképző Iskola diákjaként önkéntes mentőként tevékenykedett. November 4-e után részt vett a röpcédulázásban. 1957 májusában letartóztatták, életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1960-ban részt vett a váci éhségsztrájkban, ezután Sátoraljaújhelyre került. 1963-ban az általános amnesztiával szabadult. 1988-ban a TIB alapítója és ügyvezető elnöke.

⁷⁸ Eckhardt Tibor (1888–1972): politikus, ügyvéd, országgyűlési képviselő. 1932–1940 között az FKGP elnöke. Ezután Teleki Pál és Horthy Miklós megbízásából az USA-ba ment, ahonnan már nem tért haza. Az emigráció egyik vezetője lett, részt vett a Magyar Nemzeti Bizottmány megszervezésében.

György,⁷⁹ Kisbarnaki Farkas Ferenc,⁸⁰ Schöpflin Gyula,⁸¹ Kéthly Anna,⁸² Kővágó József,⁸³ illetve Király Béla.⁸⁴ A szervezet felépítését tekintve az országos vezetőség mellett megyei, járási és körzeti vezetőséget terveztek, s ez alá tartoztak volna a városi és falusi alapszervezetek.

A POFOSZ 1956 utáni szervezői között „Rajnai József” a következő személyeket sorolta fel: Széll Jenő, Asztalos György, Rácz Sándor, Marjai József,⁸⁵ Straub János,⁸⁶ Limbek Ottó,⁸⁷ Makai Tibor,⁸⁸ Lőrincz László, Mészáros Lajos, Frech Ottó,⁸⁹ Eperjesi András,⁹⁰ Talsand József,⁹¹ Táky Gyula,⁹² Benár János.⁹³ Az '56-osok tekintetében a személyek felsorolását kiegészítette az egykori

szabadságharcos csoportok POFOSZ-tagok közti arányának felmérésével. Eszerint a sorrend a következő volt: Széna tériek, újpestiek, Juta-dombiak, pesterszébetiek, Práter utcaiak és Corvin köziek. A vidéki városok közül Szegedről, Békéscsabáról, Orosházáról, Miskolcra, Ózdra és Mosonmagyaróvárról is voltak tagok. A POFOSZ 1956 előtti, és nem 1956 utáni szervezőiként

⁷⁹ Pálóczi-Horváth György (1908–1973): író, újságíró, műfordító. 1949-ben kémkedés vádjával letartóztatták, majd elítélték, 1954-ben szabadult. Az 1956-os forradalom leverése után emigrált, és Londonban telepedett le. A londoni *Irodalmi Újság* főmunkatársaként dolgozott.

⁸⁰ Kisbarnaki Farkas Ferenc (1892–1980): katonatiszt. 1938–1943 között a Ludovika parancsnoka. Részt vett az első és a második világháborúban, szerepe volt a kiugrási kísérletben is, ám 1944. október 15-e után is tovább szolgált. 1946-ban szabadult a hadifogságból, nem tért haza. Az emigrációban fontos szervezőmunkát végzett, a Magyar Szabadság Mozgalom alapítója volt. 1950-ben távollétében háborús bűntett miatt életfogytiglani börtönre ítélték.

⁸¹ Schöpflin Gyula (1910–2004): író, diplomata. 1945 és 1949 között a Magyar Rádió műsorigazgatója. 1949–1950-ben stockholmi, oslói és koppenhágai követ volt. 1950-ben lemondott, és Angliában telepedett le. Ezután dolgozott gépgyári tisztviselőként és egy műszaki főiskola tanáraként is.

⁸² Kéthly Anna (1889–1976): politikus, országgyűlési képviselő. A Szociáldemokrata Párt tagja, majd 1956-ban vezetője, az 1956-os Nagy Imre-kormány államminisztere. A második szovjet intervenció idején a Szocialista Internacionálé bécsi kongresszusán vett részt. Nem tért haza: a forradalom vívmányait igyekezett képviselni az ENSZ-nek írt jelentés összeállításakor és az emigrációban is. 1957-ben a Magyar Forradalmi Tanács elnöke lett.

⁸³ Kővágó József (1913–1996): mérnök, politikus. Az FKGP tagja, 1945–1947 között Budapest főpolgármestere. 1950-ben kémkedés és szervezkedés vádjával letartóztatták és halálra, majd életfogytiglani börtönre ítélték. 1956 őszén szabadult. A forradalom alatt az FKGP elnöke és Budapest főpolgármestere, leverését követően emigrált, és egyik vezetője lett a Magyar Forradalmi Tanácsnak.

⁸⁴ *Jelentés* (1960. 08. 30.), 31–35.

⁸⁵ Marjai József (1937): lakatos, redőnykészítő. 1956 októberében jelen volt a Sztálin-szobor ledöntésénél, a Rádió ostrománál, majd a Práter utcai csoporthoz csatlakozott. Novemberben Svájcba, később Németországba emigrált. 1957 májusában tért haza. 1958-ban közbiztonsági őrizetbe vették, majd 1960-ban szervezkedésért és kémkedésért 15 évre ítélték. 1970-ben szabadult.

⁸⁶ Straub János (1935): kocsikísérő, segédmunkás. 1955-ben tiltott határátlépés kísérlete miatt elítélték, 1956 szeptemberében szabadult. A Budakeszin élő és a forradalom alatt öngyilkosságot elkövetett Sziklai Sándor honvédezredes meggyilkolásával vádolták meg, és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1962-ben ítéletét 15 évre változtatták, 1971-ben szabadult.

⁸⁷ Limbek Ottó (1928–2016): kiséparos, fafaragó, segédmunkás. 1956 augusztusában kiszökött Ausztriába, majd a forradalom idején hazajött, és csatlakozott a Széna téri csoporthoz. 1958-ban 15 év börtönre ítélték, 1963-ban szabadult.

⁸⁸ Makai Tibor (1925): esztergályos, diszpécser. A csepeli autógyár munkástanácsának elnöke. A megtorlás során elsőfokon 7, másodfokon 10 év börtönbüntetésre ítélték.

⁸⁹ Frech Ottó (1936–2006): asztalos, szobrászművész, fafaragó. 1956-ban a Mezőhegyesi Cukorgyárban dolgozott, és a bevásárolt munkástanácsába. Élelmiszert vittek fel Budapestre, valamint azzal vádolták, hogy versekkel „lázította” a lakosságot. A megtorlás során 14 év börtönre ítélték, amiből több mint 5 évet letöltött.

⁹⁰ Eperjesi András (1927–1990): tetőfedő, vízszigetelő, segédmunkás. Lopásért elítélték, büntetésének egy részét az oroszországi táborban töltötte. Kiszabadulása után a Széna téri csoport tagjaként vett részt az 1956-os forradalomban. A megtorlás során 8 év börtönre ítélték, 1967-ben szabadult.

⁹¹ Talsand József (1938–1974): segédmunkás. A Práter utcai és a ferencvárosi „Göndör” csoport tagjaként vett részt a fegyveres harcokban. 1958 márciusában az Onestyák László és társai perben 20 év börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban amnesztiával szabadult.

⁹² Táky Gyula (1936): villanyszerelő, kocsikísérő. 1956. október 23-án részt vett a tüntetéseken, majd csatlakozott a Széna téri fegyveres csoporthoz. November 4-én a szovjet csapatok elfogták, és Ungvárra vitték, ahonnan decemberben szabadult. 1957-ben a Rusznyák László és társai perben 10 év börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban szabadult.

⁹³ Benár János (1916): fodrász. Az 1956-os forradalom alatt a Baross téri csoporthoz csatlakozott. A forradalom leverése után Tökölre internálták.

sorolta fel Thuránszky Zoltánt és körét, így Lévai Bélát,⁹⁴ Dobó Gyulát,⁹⁵ Goszler Miklóst,⁹⁶ Gyarmati Lajost,⁹⁷ Hegedűs Ernőt,⁹⁸ Viskolcz Istvánt, Balogh Aladárt⁹⁹ és Faddi Ottmárt.¹⁰⁰

EGYÉB BÖRTÖNBELI SZERVEZETEK

A börtönben nemcsak a POFOSZ-t szervezték, hanem egyéb célok és politikai elképzelések mentén is alakultak csoportok. Fontos leszögezni, hogy a következőkben ismertetettek mellett bizonyosan működtek még további csoportok

is, melyekről azonban jelentések híján nincs tudomásunk. Ezzel ellentétben minden kicsi, akár 3–4 fős szerveződésnek is nyoma maradt, ha az ügynököket is megpróbálták bevonni, hiszen csak rajtuk keresztül értesülhettek/értesülhetünk a börtönökben szervezett csoportokról.

Jelentésekből tudhatunk a többségében Széna téri szabadságharcosokból álló Számonkérő Csoportról,¹⁰¹ melynek érdekessége, hogy többek között tagja volt Fónay Jenő¹⁰² is, aki az 1989-ben immár legálisan

megalakult POFOSZ elnöke lett. A Vértő Front nevű szervezet olyan elítéltekből állt, akiknek vádlott-társait kivégezték, de a Fehér partizánok nevű szervezkedés¹⁰³ is tovább folytatódott a börtönökben.¹⁰⁴ Az ügynök továbbá részletesen beszámolt a Turul Gárdáról és az Erdélyi Tibor¹⁰⁵ vezetésével működő Magyar Ellenállási Mozgalomról is.¹⁰⁶

Ez utóbbinak az adta az érdekességét – s egyben mutatta a börtönökben zajló szervezkedések nevének és céljainak

⁹⁴ Lévai Béla (1924): adminisztrátor. A Független Kisgazdapárt szegedi szervezetének vezetőségi tagja volt. 1948-ban illegális szervezkedés vezetése miatt 15 évi fegyházra ítélték. A forradalom alatt kiszabadult, bekapcsolódott a szegedi eseményekbe, majd a forradalom leverése után folytatnia kellett büntetése letöltését.

⁹⁵ Dobó Gyula (1893): földműves. 1947-ben az FKgP országgyűlési képviselője volt. 1953-ban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, szervezkedés és közellátás veszélyeztetésének büntetése miatt. 1956-ban kiszabadult, de már decemberben visszakérült a börtönbe. Büntetését 1961-ben kegyelemből 10 évre csökkentették.

⁹⁶ Goszler Miklós: tisztviselő. Először 1948-ban ítélték el izgatásért 2 és fél évre. Második börtönbüntetéséből az 1960-as amnesztiával szabadult Vácról.

⁹⁷ Gyarmati Lajos (1894): munkaügyi előadó. 1954-ben tartóztatták le Faddi Ottmár és társai ügyében. Szervezkedésért börtönbüntetésre ítélték, aminek letöltését az 1956-os forradalom leverése után is folytatnia kellett.

⁹⁸ Hegedűs Ernő (1912): kazánkovács. Részt vett a Fekete Kereszt nevű szervezkedésben, ezért 1952-ben az Illés Mihály és társai perben 12 év börtönre ítélték. Ennek letöltését a forradalom leverése után is folytatnia kellett.

⁹⁹ Balogh Aladár (1932): vájár, éjjeliőr.

¹⁰⁰ *Feljegyzés* (1963. 09. 20.), 196.

¹⁰¹ A Gyűjtőfogházban szervezett Számonkérő csoport tagja volt az ügynök szerint Szirmai István, Heit Károly, Elmer Mihály, Som Gyula, Fónay Jenő, Bibó István és Márton András. A szerveződés Sátoraljaújhelyen is folytatódott. Elsősorban a volt Széna tériek voltak a tagjai, valamint az emigrált Király Bélát is szervezetükhöz tartozónak tekintették. *Jelentés* (1963. 07. 05.). ÁBTL 3.1.2. M-23930 „Rajnai József”, 165.

¹⁰² Fónay Jenő (1926–2017): mérnök. Az 1956-os forradalom során a Széna téri csoport helyettes parancsnoka volt, ezért a megtorlás során első- és másodfokon is halálra ítélték. Kegyelmet kapott, büntetését életfogytiglanra változtatták. 1989-ben a Politikai Foglyok Szövetségének (POFOSZ) alapítója, majd évekig elnöke volt.

¹⁰³ „A fehér partizán szövetségnek az új rendszerben két csoportja lesz, egy legális, mely részt vesz az ország vezetésében a Politikai Foglyok Szövetségén keresztül. Az illegális csoport feladata eltenni láb alól azokat a személyeket, akiknek sikerült megúszni a felelősségre vonást.” A Fehér partizánok 1951 és 1954 között működtek, és több ezer rölapot szórtak szét. A szervezkedést felszámolták, vezetőit, Fiala Józsefet, Tóth Kálmánt, Gál Ignácot, Gomány Balázst és Dusza Mihályt 1955-ben kivégezték, a többi vádlottat, köztük Börcs Jánost, Hölcz Rezsőt és Luncz Jánost 3–14 évig terjedő börtönbüntetésre ítélték.

¹⁰⁴ ÁBTL 3.1.2. M-23930 „Rajnai József”, 15., 81., 165., 167.

¹⁰⁵ Erdélyi Tibor (1932–2002): építészmérnök, vízvezeték-szerelő. A forradalom előtt a Műszaki Egyetem hallgatója volt, részt vett az ottani nagygyűlés szervezésében, majd a Budai Nemzetőrség 1. számú zászlóaljának parancsnoka lett. A forradalom bukása után a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége (MEFESZ) egyik vezetőjeként részt vett a szellemi ellenállásban. 1957 októberében elsőfokon életfogytiglani, 1958 februárjában másodfokon 18 év börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban szabadult. Ezután kertészmérnökként, városrendezőként és építőipari vállalatoknál dolgozott.

¹⁰⁶ A szervezkedés tagja volt Dobrovics Emil, Nyugati László, Soós László és Nemeskéri József is. *Feljegyzés* (1963. 09. 20.). ÁBTL 3.1.2. M-23930 „Rajnai József”, 189–195.

változékonyságát is –, hogy egy harmadik ügynök, „Zádori Ernő”¹⁰⁷ jelentéseiben arról olvashattunk, hogy Erdélyi Tibor vezetésével egy másik, ugyancsak politikai foglyok által létrehozott szervezet, a Politikai Foglyok Bajtársi Bírósága is működik. A jelentések szerint ez utóbbi 1958-ban szerveződött, és csak az elítéltek kiszabadulásának érdekében alakult, nem voltak hosszútávú céljaik vagy konkrét politikai koncepcióik: „a szervezkedés célja a külföldi csapatok bejövetelekor felvenni az érintkezésezzel, letartóztatni és lefegyverezni az őrséget, letartóztatni a vamzer gyanús rabokat, börtönben a hatalmat átvenni”.¹⁰⁸ A szervezkedés itt is titkosan zajlott, mindenki csak azt ismerhette, aki őt beszervezte. „Zádori Ernő” még egy börtönön belüli szervezetről, a Nemzeti Újjáépítési Mozgalomról jelentett a Goszler Miklóssal való beszélgetései után, melynek vezetői Kisbarnaki Farkas Ferenc, továbbá Andréka Ödön,¹⁰⁹ Nagy Valér,¹¹⁰ gr. Teleki László,¹¹¹

Kerkai Jenő,¹¹² Mócsy Imre,¹¹³ Leventeújházy Nándor¹¹⁴ és Frindt Jenő¹¹⁵ voltak.¹¹⁶

A politikai foglyok érdekvédelmi szervezetük tervezését már a Rákosi-korszak börtöneiben elkezdték. Ennek köszönhetően, amint lehetőségük adódott a legális működésre, meg is alakították szövetségüket. A forradalom néhány napja alatt végzett tevékenységet újra az illegalitás időszaka követte, s a Kádár-korszakban ismét csak a börtönökben és titokban szervezhették tovább a POFOST. Közel harminchárom évnek kellett eltelnie, míg 1989-ben ismét legálisan megalakíthatták saját szervezetüket, melynek koncepciója, politikai álláspontja és jövőbeli tagsága a Gyűjtőfogházban, a váci, a sátorlajújhelyi és a márianosztrai börtönben zajló beszélgetések és eltöltött évek során is formálódott.

¹⁰⁷ „Zádori Ernő” 1959-től 1960. szeptember 6-ig Vácról jelentett, ezután vagy nem írt jelentéseket, vagy azok hiányoznak. 1962 júliusától 1963-as szabadulásáig a tököli internálótáborból adott információkat.

¹⁰⁸ *Jelentés* (1959. 02. 03.). ÁBTL 3.1.2. M-20032, „Zádori Ernő”, 30.

¹⁰⁹ Andréka Ödön (1899–1968): földműves. A Nyilaskeresztes Párt szervezési osztályvezetője és képviselőjelöltje volt. Kistarcsára internálták, majd elítélték, börtönbüntetésének egy részét Tatabányán és Csolnokon töltötte. Az 1956-os forradalom során kiszabadult, de büntetésének letöltését folytatnia kellett a forradalom leverése után.

¹¹⁰ Nagy Valér (1890): rendőrfőkapitány-helyettes, vezérőrnagy, tárcairó. 1944 júniusában megbízták az Állambiztonsági Rendészet budapesti főkapitányságba történő visszaintegrálásával, ennek részeként eltávolította az osztályról Hain Péter embereit. 1946-ban a népbíró elítélte, majd 1953-ig internáltként a kistarcsai táborban volt.

¹¹¹ Teleki László (1912–1962): földbirtokos, református ifjúsági vezető. Családjával együtt kitelepítették, majd 1952-ben szervezkedés miatt 7 év börtönre ítélték. Büntetését Márianosztrán és Vácon töltötte. 1956 nyarán szabadult, ezután gépkezelőként és segéd munkásként dolgozott.

¹¹² Kerkai Jenő (1904–1970): jezsuita szerzetes. A két világháború között nagyon népszerű Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testülete (KALOT) alapítója és fő szervezője. 1944 őszén a Demokrata Néppárt alapítója. 1949 februárjában letartóztatták, augusztusban 6 év fegyházbüntetésre ítélték. 1951-ben börtönbüntetését további 4 évvel megtoldották. 1956 októberében szabadult, de 1957 áprilisától Márianosztrán folytatnia kellett büntetése letöltését. 1959 szeptemberében szabadult véglegesen.

¹¹³ Mócsy Imre (1907–1980): jezsuita szerzetes. 1948-ban egy római látogatása után letartóztatták, és a kistarcsai internálótáborba szállították, majd 9 és fél évre ítélték, 1954-ben szabadult. 1964-ben „illegális” papnevelés miatt újra letartóztatták, 1965 januárjában 4 év börtönbüntetésre ítélték.

¹¹⁴ Leventeújházy Nándor (1887–1969): hadbíró, vezérőrnagy, éjjeliőr. Háborús büntetést bíróság elé állították, majd Kistarcsára internálták.

¹¹⁵ Frindt Jenő (1895–1990): plébános, kanonok, apát. Mezőkövesden volt káplán, Egerben kanonok, majd Jászákóhalmán plébános.

¹¹⁶ *Jelentés* (1960. 02. 22.). ÁBTL 3.1.2. M-20032 „Zádori Ernő”, 164.

Jónás Róbert

Variációk egy témára

A forradalom értékelése, 1956–1989

Az 1956-hoz és annak emlékeztetéhez való viszonyulás kiemelkedő jelentőséggel bírt a Magyar Szocialista Munkáspárt számára. Ehhez az eseményhez kötődött a genezise, és ennek értelmezése biztosította legitimitását is. Ennek a legitimitációnak a kialakulása majd pedig a széttörése is nagyrészt a párton belüli folyamatokhoz kötődik, és mindkettő meglepően rövid idő alatt zajlott le. Az MSZMP viszonya 1956-hoz – a párt létezésének kezdeti és befejező időszakát kivéve – nem esett át lényeges módosuláson. Az 1956–57-ben több lépésben kialakított ellenforradalmi narratíva a párt – és vele a rendszer¹ – legitimitációs alapját jelentette, amelynek megszilárdulása után a kérdésben többnyire csak az évfordulók kapcsán nyilvánult meg, hogy világossá tegye és kanonizálja 1956 egyetlen megengedett értelmezési lehetőségét, uralva az információkhoz való hozzáférést, az emlékezés módját, a szóhasználatot és a fogalomértelmezést egyaránt. A Kádár-korszak 1956-tal kapcsolatos emlékezetpolitikája így tulajdonképpen az elfojtásra, illetve az irányított emlékezésre koncentrált, amellyel megágyazott annak a „kollektív amnéziának”,² amely a korszak társadalmát általánosan – de nem kizárólagosan

– jellemezte. 1956 után a rendszerváltás időszakában is kiemelkedő jelentőséggel bírt, köszönhetően elsősorban annak, hogy a társadalomban zajló változások és az MSZMP-n belüli folyamatok megtörték a forradalommal kapcsolatban korábban évtizedeken át fennálló egységes megítélést. Míg korábban 1956-ot a párt sikeresen használta fel eszközként saját hatalmának megszilárdításához, addig 1989-ben erre már nem volt képes, sőt, 1956 problematikája Pozsgay Imre kezében olyan politikai eszközzé vált, amelynek felhasználása jelentős szerepet játszott a párt megroppanásában és legitimitációjának végzetes erodálódásában. Dolgozatomban ennek a két időszaknak a legfontosabb eseményeit tekintem át.

NAGY IMRE ÉS KÁDÁR JÁNOS

Mielőtt azonban az 1956-os események vizsgálatára rátérnénk, érdemes röviden felvázolni a korszak két meghatározó politikusa, Nagy Imre és Kádár János pályájának és személyiségének néhány olyan aspektusát, amelyek segíthetnek megérteni, milyen elvi és gyakorlati síkokon értelmezte a két politikus a forradalmat és annak körülményeit, előzményeit.

Kádár János és Nagy Imre hasonló keretrendszerben értelmezték azt a politikai realitást, amelyben léteztek. Számukra az 1945 után lezajlott folyamat, amelynek során Magyarország elvesztette szuverenitását, és betagozódott a szovjet érdekszférába, a szocialista forradalmat jelentette. Ennek a forradalomnak az első szakaszában a politikai és társadalmi rend megváltoztatásával a népi demokrácia alapjainak lerakása, majd ezt követően második lépésként az egypártrendszer kiépítése történt meg. A kommunista hatalom legitimitációjának központi elemét a munkásosztály jelentette, amelynek vélt vagy valós érdekeit szem előtt tartva (de mindenképpen arra hivatkozva) alakította a párt a politikáját, igazolta saját hatalomgyakorlási módszereit, illetve adott felmentést magának a működése során elkövetett bűnei alól. Ez a gyakorlat végül éppen a lépten-nyomon hivatkozott munkásosztálytól szakította el a politikai elitet. Ebben az életidegen állapotban robbant ki a forradalom. Nagy Imre snagovi jegyzeteit³ olvasva világosan látható, hogy az egykori miniszterelnök 1956 őszét nem eseményként, hanem egy hosszú folyamatként értelmezte. Ez adott keretet a forradalomról való gondolkodásának

¹ Ripp Zoltán: Az MSZMP legitimitációja a Kádár-korszak kezdetén. *Mozgó Világ*, 1997/11, 21–34.

² Ripp Zoltán: 1956 emlékezete és az MSZMP. *Múltunk*, 2002/1, 146–171.

³ Nagy Imre: *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések, 1956–1957*. Szerk. Vida István. Budapest, Gondolat, 2006.

is, amelyről elméleti beállítottságából, elemző alkatából következően nagyobb összefüggésekben gondolkodott. A problémát egyrészt a háború után kialakított magyar politikai szerkezetben, másrészt a hatalomgyakorlás módjában látta. Úgy vélte, azzal, hogy a Rákosi-féle sztálinista vonal valósult meg 1949 után, a magyar társadalmi átalakulás átugrott egy szakaszt, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet „népi demokratikus” szakaszát. Nagy Imre koncepciójában a helyes út az átugrott átmeneti szakasz megvalósítása lett volna, amelyben a kommunista párt monopolhelyzetét egy korlátozott többpártrendszer váltja fel, az állam és a párt világosan elválasztva működik, megszűnik az egyyszemélyi vezetés, felelősségre vonhatók a politikai vezetők, a gazdaságban a köztulajdon mellett létezik a magántulajdon is. Megítélése szerint egyrészt a hibás politikai szerkezetnek, másrészt a meggyökeresedett rossz hatalomgyakorlási mechanizmusoknak, túlkapásoknak, visszaéléseknek köszönhetően jutott el a magyar társadalom az 1956 őszi robbanáshoz. Vitatta azt az 1956 decemberében Kádártól elhangzott (és később az MSZMP ellenforradalmi narratívájának alapját képező) állítást, miszerint az október 23-án kezdődött események értékelése csakis ellenforradalom lehet. Kádár okfejtését idézve: „... az 1945–1949-es években forradalom ment végbe, mégpedig proletárforradalom, klasszikus meghatározás szerint. Ez a forradalom győzelmesen megdöntötte a kapitalisták uralmát, és megteremtette a munkásosztály

hatalmát. A munkásosztály átvette a hatalmat. Ez történelmi tény, amit itt megtárgyalni nem kell. Marxisták–leninisták számára elkerülhetetlenül az a kérdés tehát, hogy lehetséges-e egy győzelmes proletárforradalmon belül forradalom? Erre a válasz teljesen világos. Győzelmes proletárforradalom rendszerében nem lehetséges semmiféle forradalom, csak ellenforradalom. [...] Az október 23-án kezdődő események alapvető jellege nem valamiféle forradalom, mert nem volt sem munkásforradalom, sem népi forradalom, sem nemzeti forradalom. Az összes alapvető jellegzetessége: ellenforradalom.”⁴ Nagy Imre viszont – legalábbis a forradalmat követően már – úgy vélte, hogy ha a szocializmusban nincs helyes vezetés, akkor a rendszeren belüli konfliktus nemcsak hogy lehetséges, de egyenesen elkerülhetetlen. „Ez azokra vonatkozik, akik sehogy sem akarják elfogadni azt, hogy a szocializmusban, a szocialista forradalom után is lehetségesek konfliktusok, azaz forradalmak, ha a rossz vezetés miatt az ellentétek kiéleződnek és kirobbannak. És ez nem ellenforradalom, amint azt hangoztatják. Nem antagónisztikus ellentmondások ellentétékké válása, s kirobbanásuk megelőzése csak akkor valósítható meg, ha a vezető szervek helyesen és időben megoldják azokat. Ellenkező esetben konfliktushoz vezetnek!! Ez történt nálunk 1956 októberében és novemberében!!”⁵

Az ötvenes évek elején jól érzékelhető változás vette kezdetét mind a Szovjetunióon belüli

viszonyok, mind pedig a Moszkva és Magyarország, tágabb értelemben véve pedig a Szovjetunió és az érdekszférájához tartozó közép- és kelet-európai országok közötti kapcsolatokban. A kapcsolatok újragondolásának igénye nagyjából egyidőben, 1952 táján mind szovjet, mind magyar részről felmerült. Magyarország esetében lokális szempontok vezettek a reformok szükségességének felismeréséhez, ami lényegében a Rákosi-rendszer politikai korrekciójának egyre sürgetőbbben jelentkező kényszerével írható le. A Szovjetunió esetében is jelen voltak lokális szempontok, hiszen a fegyverkezésre koncentráló gazdaságpolitika az ötvenes évek elejére a kelet-közép-európai országok mellett a Szovjetuniót is megviselte, és társadalmi válságok jelei is mutatkoztak. A lokális szempontok azonban globális megfontolásokkal is kiegészültek. Szovjet részről a szövetségeseikkel való kapcsolat konszolidációs folyamata a hidegháborús enyhülést előkészítő új külpolitikai irányvonalba illeszkedett. Ezek a folyamatok értek össze 1952–53-ban, éppen egy ellentmondásos időszak kezdetén, amikor a nemzetközi eseményekben egyszerre volt jelen a Kelet és Nyugat viszonyában kibontakozó enyhülés, valamint az egymást követő válságok, mint az 1953-as berlini felkelés, a poznańi munkáslázadás 1956 nyarán, vagy a magyar forradalom, illetve a szuezi válság. Az enyhülési folyamat tehát nem Sztálin halálával kezdődött el, az inkább csak teret adott annak, hogy a szovjet vezetés elkezdje új alapokra helyezni az

⁴ Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. december 2–3-i ülésének jegyzőkönyve. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei* I. Szerk. Némethné Vágyi Karola – Sipos Levente. Budapest, Intera, 1993, 142–143.

⁵ Nagy i. m. 2006, 221.

érdekszféra országaival fennálló kapcsolatokat.⁶

A szovjet-magyar viszony új alapokra helyezésének kezdetét az 1953. június 13–16-án Moszkvában megtartott magyar-szovjet találkozó jelentette. Itt a szovjet vezetés arról tájékoztatta a magyar delegációt, hogy – okulva a korábbi tapasztalatokból – a jövőben a két vezetés közötti kapcsolatokat átalakítják, „felelősebb és komolyabb” formát adva neki.⁷ A júniusi moszkvai találkozó azonban nem elsősorban a kapcsolatokat átalakítása miatt volt jelentős, hanem azért, mert itt fogalmazódott meg szovjet részről annak a megújulási kísérletet jelentő politikai irányváltásnak az igénye, amely Magyarországon az „új szakaszként” Nagy Imre nevéhez kötődik.

Nagy Imre júliusban ismertette kormányprogramja⁸ több szempontból is jelentőséggel bírt. Ott és akkor a párttagok jelentős részét elbizonytalanította ugyan, de a parasztságnak és a munkásságnak ígéretet és reményt jelentett. Számukra merőben szokatlan volt egy olyan politikus, aki törvényességről, demokráciáról, vallási

Nagy Imre miniszterelnök egy szőlősgazdánál, 1953-ban. Az új kormányprogram a párttagok jelentős részét elbizonytalanította ugyan, de a parasztságnak és a munkásságnak ígéretet és reményt jelentett.
Fotó: Fortepan, 21561 / Hegedűs Judit

kérdésekben tanúsított türelemről beszél, és nem a kommunista hatalomgyakorlásban megszokott taktikai önkritikagyakorlás okán ismeri el a korábban elkövetett hibákat. A programbeszéd hatásának jelentős szerepe lett abban is, hogy három évvel később, a forradalom kirobbanásakor mederbe terelte a jogos indulatoktól fűtött cselekvési vágyat, irányt adva az indulatoknak.⁹ És végül szélesebb perspektívából szemlélve a

kormányprogramot: jelentős volt abból a szempontból is, hogy az első komoly korrekciós kísérletet jelentette a szocialista blokkon belül, amely a sztálini modelltől eltérő struktúrát próbált megvalósítani.¹⁰

Nagy Imre politikai felhatalmazása *de facto* a szovjet vezetéstől származott.¹¹ A sajátos magyar helyzethez igazított programja – és vele politikai léte is – az ez idő tájt gyorsan változó szovjet

⁶ Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991*. Budapest, Osiris-MTA TK, 2019, 76–94.; Uő: *Hidegháború, enyhülés és az 1956-os magyar forradalom. Évkönyv 5., 1996/1997*. Szerk. Bak János. Budapest, 1956-os Intézet, 1997, [201–213.] 202.; Bottoni, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015, 114–119.

⁷ Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól, 1953. 06. 13–16. [Közreadja: T. Varga György.] *Múltunk*, 1992/2–3, [234–269.] 267.; Az 1953 és 1956 közötti magyar-szovjet kapcsolatokról lásd még: Muszatov, Valerij: *Szovjet-magyar kapcsolatok, 1953–1956*. In: *Évkönyv V. i. m.* 1997, 43–48.

⁸ A programbeszédet lásd: *Az 1953. évi július hó 3-ára összehívott országgyűlés naplója. I.* Budapest, 1967, 12–25.; továbbá: A kormány programja az országgyűlés előtt. *Szabad Nép*, 1953. 07. 05. 1–3.

⁹ Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz 1.* Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 539.

¹⁰ A kormányprogram jelentőségéről lásd: Vásárhelyi Miklós: *Az első megghiúsított reformkísérlet*. In: *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című 1986. december 5-6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve*. Szerk. Hegedűs B. András. Budapest, Századvég – 56-os Intézet, 1992. A tanulmány korábban megjelent a *Medvetáncban* is: *Medvetánc*, 1988/2–3, 149–205.

¹¹ Nagy Imre miniszterelnökké történő kinevezését az 1953. júniusi moszkvai találkozón vetették fel a szovjetek. Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól...

Kádár János egy 1956. májusi budapesti pártaktíván. A Nagy Imre-féle amnesztiával szabadult 1954-ben. Fotó: Fortepan, 79124 / Berkó Pál

hatalmi egyensúly alakulásával kapcsolódott össze. A regnálása alatt létrejött két további moszkvai találkozó jól mutatja, hogy a szovjet támogatás mennyire ingatag volt. Az 1954. májusi, „rosszkedvű családi tanácskozáshoz”¹² hasonló találkozó után a Nagy Imre számára totális vereséget jelentő 1955. januári alkalom lényegében miniszterelnökségének végét jelentette.¹³

Akárcsak Nagy Imre esetében, úgy Kádár Jánosnál is jó támpontot biztosít a forradalom alatt hozott döntések megértését illetően a személyiség és a politikai pálya

vizsgálata. Kádár a negyvenes évek végére már tapasztalt, jó politikai érzékkel rendelkező politikus volt. Gondolkodásában nem a teoretikus megközelítések, sokkal inkább a gyakorlati megfontolások domináltak. Mély elkötelezettség élt benne a szocializmus ügye iránt, amit még a börtönben töltött évek¹⁴ sem ingattak meg, sőt, Kádár azon kommunisták közé tartozott, akik a börtönben csak még eltökéltebb kommunistákká váltak, a sorsukban beállt kedvezőtlen fordulatot pedig amolyan rendszerhibaként, „üzemi balesetként” fogták fel.¹⁵

Kádár János 1954-ben a Nagy Imre által meghirdetett amnesztiával szabadult a börtönből, ahol 1951-es elítélését követően életfogytiglani börtönbüntetését töltötte. Csaknem teljes rehabilitálását követően – a KMP 1943-as feloszlata miatt a politikai felelőssége megmaradt, amelyet utólag is elismert – került vissza abba a politikai közegbe, amelyben a hatalomért folyó harc során végül a csúcsra emelkedett. Olyan időszak volt ez, amikor a párt egysége szembetűnően megbomlott, ezért érthető módon a politikai gondolkodása középpontjában az „egységes pártvonal” kialakítása és fenntartása állt. Nagy Imre tevékenységében is ennek a pártegységnek a gyengítését látta, az egység fenntartása iránt érzett elkötelezettsége¹⁶ – valamint „a bátorság és intellektuális merészség hiánya”¹⁷ – jelentette 1956 tavaszáig a korlátját a Nagy Imre felé közeledésének, valamint a fékezőerőt a hatalmi csúcs felé törekvésének. Nagy Imre bukásával – melynek jelei már 1955 decemberétől láthatók voltak – tisztult a kép, és a hatalom felé vezető úton Rákosi leváltása jelentette a következő feladatot, akinek

¹² Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz* 2. Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 62.

¹³ A két találkozó dokumentumait lásd: Rainer M. János – Urbán Károly: „Konzultációk”. Dokumentumok a magyar és a szovjet pártvezetők két moszkvai találkozójáról 1954-1955-ben. *Múltunk*, 1992/4, 124-148.

¹⁴ Kádár a börtönben tapasztaltokról és a vele szembeni bánásmódról egy alkalmat kivéve soha nem beszélt. *Kádár János – Végakarat*. Szerk. Kanyó András. Budapest, Hírlapkiadó, 1989, 79.

¹⁵ Rainer M. János: *Ötvenhat után*. Budapest, 1956-os Intézet, 2003, 26.

¹⁶ Nagy Imre és Kádár János találkozója Vásárhelyi Miklós és Losonczy Géza szervezte meg 1954 végén. A találkozó azonban nem hozott sikert. Kádár a pártszerűsége hivatkozva „mereven elzárkózott mindenfajta olyan kapcsolattól, amelyik nem teljesen hivatalos és szabályszerű pártkapcsolat, és még a politikai vitába se volt hajlandó belemerülni”. Lásd: Kádár János a kortársak emlékeiben. Vásárhelyi Miklós visszaemlékezése. *Rubicon*, 2000/7-8, 80.

¹⁷ Rainer M. i. m. 2003, 28.

meggyengítésére a törvényesség ügye¹⁸ kínált lehetőséget.

Az SZKP 1956 februárjában megrendezett 20. kongresszusának döntései nyomán, az MDP Központi Vezetőségének március 12–13-i ülésén vita alakult ki a kommunisták ellen elkövetett törvénysértéseket illetően. A vita lényegében a pártvezetés és annak párton belüli ellenzéke közötti hatalmi harc leképeződéseként értelmezhető, és mint ilyen, fontos mozzanat a forradalom kitöréséhez vezető hónapokban fennálló hatalmi egyensúly megértésében. Az ülést követően indult el az a gyors ütemű folyamat, amelynek során Kádárt – akinek sorsa ez idő tájt szorosan összefonódott Rákosi politikai jövőjével, illetve Farkas Mihály ügyének alakulásával¹⁹ – a Politikai Bizottságba, majd a Központi Vezetőségbe választották.

A március 12–13-i ülésen Kádár János a Rákosi Mátyás expozéjára adott hozzászólásában a döntéselőkészítési folyamatok, a hatékonyság, a bürokrácia és a döntéshozói felelősség hiányának

kérdéseit feszegette, és rámutatott arra, hogy a munkásság és a pártvezetés közötti kapcsolatok meglazultak az utóbbi években. Legélesebben azonban nem véletlenül a törvényesség kérdése kapcsán szólt, hiszen az SZKP 20. kongresszusa óta a figyelem középpontjába került kérdés egyben a Rákosi-féle vezetés Achilles-sarkát is jelentette, azt a pontot, amelyen keresztül támadhatóvá vált Rákosi politikája. „Megmondom, elvtársak, szerintem a törvényesség kérdését a Politikai Bizottság még nem rendezte úgy, ahogyan azt rendezni kell, olyan módon, ami teljes megnyugvást és biztonságot ad az emberek számára. Megmondom, szerintem ehhez a rendezéshez mi kell. Elvtársak, nem lehet az, hogy a Farkas Mihály elvtárs anélkül, hogy felelt volna a párt előtt, itt ül a Központi Vezetőség tagjai között és nekem, ha találkozom vele, kezdet kell vele fognom. [...] Azt szokták mondani a régi világban, hogy akinek Krisztus a barátja, az mindent megengedhet magának. Hát ne legyen egy olyan új közmondás, hogy akinek a Farkas Mihály a papája, az mindent megengedhet

magának, azzal szemben a törvény nem érvényes. [...] Megmondom, elvtársak, azok után, ami nálunk volt, holttestek állnak közöttük és Farkas Mihály között, ártatlanul meggyilkolt kommunisták holtteste, amiben neki jelentős szerepe volt. S amíg ezért ő nem felelt, én nem tudom elfogadni vezetőmnak.”²⁰ Bár Farkasról beszélt, Kádár szavai egyértelműen Rákosit célozták, aki rögtön szót kért, és arról biztosította a jelenlévőket, hogy a Politikai Bizottság határozata alapján Farkast már visszahívták Moszkvából, ahonnan jelenleg ragályos betegsége okán nem indulhatott még el.²¹ Az MDP 1956. április 26-i ülésén döntöttek Kádárnak a PB soraiba történő választásáról. Az ülésen elfogadott határozat értelmében „Kádár János elvtárssal beszéljen Rákosi Mátyás, Hegedüs András és Gerő Ernő elvtárs. Amennyiben Kádár elvtárs kommunista magatartást tanúsít, önkritikusan értékelje múltbeli tevékenységét, és a Központi Vezetőség előtt is önkritikát gyakorol, úgy őt is javasolni kell a Központi Vezetőségbe és a Titkárságtagjául, esetleg a Politikai Bizottság tagjául.”²² Az ülésről

¹⁸ Hruscsov az SZKP XX. kongresszusán, zárt körben elmondott beszédében feltárta a sztálini hatalomgyakorlás módszereit. „Tények igazolják, hogy sok önkényt Sztálin parancsára követtek el, teljesen figyelmen kívül hagyták a törvényesség normáit, mind a pártban, mind állami szinten. [...] Ha Sztálin azt mondta, hogy valakit le kell tartóztatni, akkor ellenvetés nélkül tudomásul kellett venni, hogy az illető a »nép ellensége«, s az állambiztonsági szervezet élén álló Berija-féle banda tagjai, önmagukat is túlicitálva bizonygatták a letartóztatottak bűnösségét és a hamisított dokumentumok igaz voltát.” Hruscsov, Nyikita: *A személyi kultuszról és következményeiről. Beszámoló az SZKP XX. kongresszusának zárt ülésén 1956. február 25.* (Ford. Zalai Edvin) Budapest, Kossuth, 1988. 42–43. A beszéd gyengítette a törvénytelenésekben érintett Rákosit, és erősítette a pártellenzéket, egyben utólagos igazolást jelentett Nagy Imrének, mivel 1953-as kormányprogramjának fontos eleme volt a törvényesség helyreállítása. Hruscsov beszédének magyar következményeiről lásd: Feitl István: Szembesülés. Az MDP vezetői és a XX. kongresszus. *Múltunk*, 2006/2, 201–226.

¹⁹ Huszár Tibor: *Kádár I.* Budapest, Szabad Tér – Kossuth, 2001, 249.

²⁰ Kádár János: *Fel szólalás az MDP Központi Vezetőségének 1956. március 12–13-i ülésén.* MNL OL M-KS 276. f. 52. cs. 33. ő. e.

²¹ Farkas ügyének kivizsgálására március 13-án bizottság alakult, amelynek tagjai Apró Antal, Házi Árpád, Kovács István, Molnár Erik és Nógrádi Sándor voltak. A bizottság jelentését a Központi Vezetőség 1956. július 18–21-i ülésén tárgyalta. A jegyzőkönyvet és a meghozott határozatot lásd: MNL OL M-KS 276. f. 52. cs. 35. ő. e. Az ügyében hozott határozat értelmében a Központi Vezetőségből és a pártból is kizárták, később megfosztották katonai rangjától is. A következő évben a bíróság 14 év börtönrre ítélte, ahonnan kegyelemmel 1960-ban szabadult.

²² *Állásfoglalás az SZKP XX. kongresszusa után kialakult helyzetről és a feladatokról.* MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 283. ő. e.

Rákosi és Hegedüs külön-külön is tájékoztatták Andropov²³ szovjet nagykövetet, igen kedvezőtlen képet festve Kádárról, ingatag, megbízhatatlan embernek festve le őt, a Politikai Bizottságba történő megválasztását pedig a pártvezetés egységét veszélyeztető döntésnek tartották. Rákosi és Hegedüs akciója – akiknek szándéka Andropov tájékoztatásával tulajdonképpen a Kádárnak az SZKP vezetése előtti lejáratása és az iránta való bizalmatlanság felébresztése volt – célt ért. Andropov azzal a megjegyzéssel továbbította jelentését Moszkvába, hogy Kádárnak a PB-be történt beválasztásával „komoly engedményt tesznek a jobboldali és demagóg elemeknek, nyilván arra számítva, hogy ezzel tompíthatják az utóbbiak kritikáját. Annak ellenére, hogy barátaink nem kérik ki tanácsunkat e kérdésben, célszerű lenne mindezt megbeszélni velük...”²⁴ A következő hetekben tovább folytatódott a párton belüli egység bomlása. A július 13-án Magyarországra érkező Mikojan²⁵ megbeszélést folytatott az MDP

vezetőivel. Moszkvába küldött jelentésében egy megosztott, tehetetlen, a hatalmából napról napra veszítő pártról számolt be. Mikojan a helyzet megoldását részben személycserével látta megoldhatónak, ezért javaslatot tett Rákosi leváltására.²⁶ Rákosi végül hivatalosan a „személyi kultusz” és a „szocialista törvényesség” terén elkövetett hibáiba bukott bele – lemondólevelében betegsége mellett ezekre hivatkozott²⁷ – Kádár tehát jó helyen támadta őt. Bár maga Rákosi is úgy vélte, az utóda csak Kádár lehet,²⁸ nem így történt. Az 1956. júliusi KV ülésen Gerő Ernőt választották meg első titkárnak, Kádár a KV, a PB és a Titkárság tagja lett. Kádár ezzel vereséggel felérő győzelmet aratott – értékelte találón könyvében Huszár Tibor Kádár júliusi plénumon elért eredményét. Bár visszakerült a legfőbb döntéshozói testületekbe, ott Gerő első titkári pozíciója épp a változatlanságot volt hivatott fenntartani, új pozícióiból pedig nem volt módja összegyűjteni és „álcázott politikai erővé” szervezni az ellenzékiet, akik így Nagy

Imre körül csoportosultak.²⁹ Kádár hatalomba vezető útja azonban már a vége felé közeledett, személyisége, motivációi és képességei pedig alkalmassá tették őt a forradalom leverésében és az új rezsim tartós megszilárdításában játszott vezető szerepére.

ÉRTELMEZÉS 1956-BAN

Kádárt október 25-én választották meg Gerő utódául a Központi Vezetőség élére.³⁰ Részint mivel az események középpontjában állt, ahol cselekvést vártak el tőle, részint személyiségéből fakadóan is – nem volt Nagy Imréhez hasonló töprengő alkat – a forradalmat egy minél gyorsabban megoldandó politikai krízisként szemlélte. Az eseményekre vonatkozó szemléletmódjának horizontját nem a mélyelemzések következtetései jelentették, hanem a fennálló probléma hatékony, célszerű, pártyszerű és a szovjet vezetés szándékaival összhangban lévő megoldására való törekvés. Ennek megfelelően a forradalommal kapcsolatos kommunikációja is folyamatosan

²³ Andropov, Jurij Vlagyimirovics (1914–1984): szovjet politikus. 1953 és 1957 között a Szovjetunió rendkívüli és meghatalmazott nagykövete, 1957 és 1967 között az SZKP Központi Bizottsága Szocialista Országok Együttműködési Főosztályának vezetője, 1961-től az SZKP KB tagja. 1967 és 1982 között a KGB vezetője, 1973-tól az SZKP KB Politikai Bizottságának tagja, 1982 és 1984 között az SZKP főtárgyalója.

²⁴ Jelentés Budapestről. (1956. 04. 29.). *A Jelcin-dosszié. Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Szerk. Gál Éva – Hegedüs B. András – Litván György – Rainer M. János. Budapest, Századvég – 56-os Intézet, 1993, 21–24.

²⁵ Mikojan, Anasztaz Ivanovics (1895–1978): szovjet politikus. 1926 és 1953 között bel- és külkereskedelmi, közellátási és élelmiszeripari népbiztos, 1937 és 1964 között a Szovjetunió Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese, majd első elnökhelyettese, 1964-ben a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke. 1926 és 1976 között az SZKP Központi Bizottságának tagja, 1935 és 1966 között az SZKP KB Politikai Bizottságának tagja.

²⁶ Mikojan távirata Budapestről. In: *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából*. Szerk. Szereda, Vjacseszlav – Sztikalin, Alekszandr. Budapest, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 1993, 40–46.

²⁷ Rákosi szükségű lemondólevelét közölte a sajtó. Rákosi Mátyás elvtárs levele a Központi Vezetőséghez. *Szabad Nép*, 1956. 07. 19. 1.

²⁸ Pünköszt Árpád: *Rákosi bukása, száműzetése és halála, 1953–1971*. Budapest, Európa, 2001, 377–378.

²⁹ Huszár i. m. 2001, 273–377.

³⁰ Kádár megválasztásáról a jelen lévő Mikojan és Szuszlov Moszkvába küldött jelentésükben a következőképpen fogalmaztak: „Mivel tömegesen követelik Gerő távozását és a szovjet csapatok Magyarországról való kivonását, napközben a Politikai Bizottság a mi részvételünkkel ülést tartott, amelyen Gerő elvtárs egyetértésével elhatározta, hogy felmenti őt a KV első titkárnak funkciójából. Gerő helyére Kádár elvtársat jelölték.” Mikojan és Szuszlov jelentése az SZKP Központi Bizottságának. (Budapest, 1956. 10. 25.). *A „Jelcin-dosszié”... i. m. 1993, 51.*

változott. E változó kommunikáció-
 ónak azonban akadt egy állandó
 eleme, ez pedig a munkásosz-
 tályról alkotott képe, amely egy
 sajátos, Kádár egész politikai
 pályája során jellemző, szinte
 glorifikált munkásosztály-kép. Ez
 a rögzült ideálkép nem engedte
 számára sokáig elismerni azt az
 egyszerű tény, hogy a felkelők
 többsége elégedetlen munkás.
 E tény nyilvános kimondását
 kezdetben makacsul igyeke-
 zett kerülni, majd ennek tartha-
 tatlansága után új felmentést
 talált: a becsületes emberek közé
 keveredett ellenforradalmárok
 toposzával hárította a valóságot.
 Október 25-én délután, első
 titkárként elmondott első
 beszédében így fogalmazott:
 „Ifjúságunk egy része békésnek
 indult és a résztvevők nagy
 többségének céljaiban becsü-
 letes felvonulása néhány óra
 múltán a bekapcsolódott népel-
 lenes ellenforradalmi elemek
 szándékai szerint a népi demok-
 rácia államhatalma ellen irányuló
 fegyveres támadássá fajult.”³¹
 Ebben az értékelésben ekkor
 még egyetértésben voltak Nagy
 Imrével, aki ugyanezen a napon
 hasonlóan vélekedett: „Kisszámú
 ellenforradalmár, felbujtó,
 Népköztársaságunk rendje ellen
 fegyveres támadást indított,
 amelyet Budapest dolgozóinak
 egy része, az ország helyzete
 felett érzett elkeseredése követ-
 keztében támogatott.”³²

Az események fogalmi értelmezé-
 sére tett első komolyabb kísérlet
 október 27–28-án, az MDP
 Politikai Bizottságának ülésén
 történt. Az előző napok esemé-
 nyekből akkorra már világossá
 vált, hogy az addig követett irány
 nem tartható, és változtatásra
 van szükség. Mikojan október
 26-i jelentésében beszámolt
 arról, hogy a magyar vezetést
 munkások, értelmiségiek és egye-
 temisták delegációi keresik fel, a
 kormány összetételének megvál-
 toztatását követelve. Mikojan a
 lehetséges alternatívákat össze-
 foglalva úgy vélekedett, hogy
 a helyzetnek két lehetséges
 megoldása van. Az első szerint a
 szovjet hadseregre támaszkodva
 folytatni a harcot, ami azonban a
 társadalomban a magyar vezetés
 iránti teljes bizalomvesztéshez
 és további halálos áldozatokhoz
 vezet. A második lehetőség –
 amelyet a magyar vezetők több-
 ségében támogattak – a kormány
 átalakítása, bevonva olyan
 személyeket, akik élvezik a társa-
 dalom többségének bizalmát, és
 megkezdeni a tárgyalásokat.³³ A
 döntés végrehajtása a párt és a
 kormány vezetőire, Kádár Jánosra
 és Nagy Imrére maradt.

A Politikai Bizottság ülésén Kádár
 mellett érvelt, hogy lehető-
 séget kell adni a harcolóknak
 a fegyverletételre, amihez arra
 van szükség, hogy ne tekintsék
 őket ellenforradalmároknak.
 Az ellenforradalmi narratíva

átértelmezéséről a SZOT és egy
 diákszervezet³⁴ között éppen
 zajló tárgyalás kapcsán szólt, ahol
 az események megnevezésére
 a „nemzeti demokratikus forra-
 dalom” kifejezést használták.
 Kádár gondolkodására jellemző,
 hogy ezt az információt is két
 elem, a pártegység és a munkás-
 osztály fogalmai köré rendezve
 tudta értelmezni. A három
 szereplő között létrejött megállá-
 podásban, pontosabban abban,
 hogy abból a párt és a kormány
 kimaradt, a pártegység megbom-
 lását és a munkásosztály elvesz-
 tését vélte felfedezni. A megállá-
 podás egy további nyugtalanító
 tény is jelenthetett számára,
 mégpedig azt, hogy a forradalom
 két meghatározó társadalmi
 csoportja, az egyetemi ifjúság és
 a munkásság egymásra talált.³⁵
 „Éjfélkor értesültünk, hogy a
 SZOT tárgyal egy diákszervezettel,
 ami alapján különbözik attól,
 amit mi megoldásnak tekintünk.
 Ez megegyezés lenne, külön a
 párttól, az egész megmozdulást,
 úgy ahogy van, nemzeti
 forradalomnak tekintené. Az a
 tény, hogy a SZOT és a diákok külön
 nyilatkozatot adnak ki a párt és a
 kormány nélkül, ez a mi politikai
 vonalunk teljes kettéválását
 jelenti. Gáspár [Sándor] elvtárs
 jóhiszemű volt, de egészen
 biztos, hogy mégis így alakulna
 ki. A külön nyilatkozat a munkás-
 osztály elválását jelentené a
 párttól. Nem tudom feltételezni,
 hogy a munkásosztály ne látná

³¹ Kádár János rádióbeszéde. In: *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9.* Szerk. Varga László. Budapest, Századvég – Nyilvánosság Klub, 1989, 71.

³² Nagy Imre rádióbeszéde. In: *A forradalom hangja... i. m.* 1989, 72.

³³ Mikojan jelentése Budapestről. (1956. 10. 26.) In: *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról.* Szerk. Hegedűs B. András – Kende Péter – Litván György – Rainer M. János – S. Varga Katalin. Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 186–188.

³⁴ Az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság és a Magyar Írók Szövetsége volt a SZOT tárgyalópartnere. A Szakszervezetek Országos Tanácsának Elnöksége, az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság és a Magyar Írók Szövetsége megállapodása. In: *Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai, 1956. október 24. – október 28.* Szerk. Ripp Zoltán – Horváth Julianna. Budapest, Napvilág, 1997, 151–152.

³⁵ Kádár értékelése szerint a SZOT megállapodása „halálos csapás a munkásmozgalomra, a pártra”. Ripp Zoltán: A pártvezetés végnapjai. In: *Ötvenhat októbere... i. m.* 1997, [168–314.] 285.

[illegible]

Szövetsége megállapodása, amely azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a párt és a kormány mellett egy új, hitelességgel és társadalmi támogatottsággal bíró hatalmi központ jön létre, kiszorítva a pártot az irányító szerepből.⁴⁰

A fordulatot hozó 28-i ülést követően a párt részéről határozat, a kormány részéről pedig nyilatkozat született. Az értékeléssel kapcsolatban a határozat a régi pártvezetés elhibázott politikájának következményeként értékelte az eseményeket. Eszerint 24-én fegyveres felkelés tört ki, amelynek fő oka a munkásosztály gazdasági érdekeinek elhanyagolása, a politikai vezetés hibái és az állami bürokratizmus voltak. A fegyveres felkelés célkitűzései helyesek voltak, de ellenforradalmi erők is bekapcsolódtak, amelyek célja a munkásosztály hatalmának megdöntése volt.⁴¹ A kormánynyilatkozatot Nagy Imre olvasta fel 28-án délután. Nagy a párthatározatnál élesebben és pontosabban fogalmazva szakított az ellenforradalmi értékeléssel, és az eseményeket „egy nagy, egész népünket átfogó és eggyé forrasztó nemzeti demokratikus mozgalomként” értékelte.⁴² A *Szabad Nép* október 28-i vezércikkében szintén az ellenforradalmi narratíva tarthatatlansága mellett érvelt: „Nem értünk egyet azokkal, akik az elmúlt napok eseményeit sommásan ellenforradalmi, fasiszta puccskísérletnek minősítik. [...] Látnunk

³⁶ Az MDP KV Politikai Bizottsága ülésének jegyzőkönyve. (1956. 10. 28.) In: *Ötvenhat októbere... i. m.* 1997, [98–115.] 98–99.

37 Uo.

³⁸ Uo. 106.

³⁹ Ripp i.m. 1997, A pártvezetés végnapjai... 1997, 271.

⁴⁰ Uo. 284-285.

⁴¹ Az MDP Központi Vezetőségének határozata. (1956. 10. 28.). In: *Ötvenhat októbere... i. m.* 1997, 122–124.

⁴² A rádióban elhangzott beszédet lásd: *A forradalom hangja... i. m.* 1989, 131-133. A szöveg megszületésének körülményeiről lásd: Rainer M. *i. m.* (2) 1996, 279-280.

kell végre, hogy egész népünket átfogó és eggyé forrasztó nagy nemzeti demokratikus mozgalom fejlődött ki hazánkban..."⁴³ A lap másnapi vezércikke – összhangban a párt szándékával⁴⁴ – már a magyar ifjúság győzelmét hirdette.⁴⁵

Az október 28-i fordulathoz Nagy Imre és Kádár János átmeneti érdekazonosságon alapuló együttműködésére volt szükség. A helyzet azonban az MSZMP megalakulásával és a magyarországi folyamatok szovjet megítélésének átalakulásával gyorsan megváltozott. Az események értékelése kapcsán Moszkvában, az SZKP KB november elsejei elnökségi ülésén kialakult kép szerint Magyarországon az elmúlt napokban felerősödött a szovjetellenesség, Nagy Imre kormánya nem ura a helyzetnek, ellenforradalmi puccs ment végbe, és félő, hogy az országot elveszítik.⁴⁶ A másnap, Kádár János, Münnich Ferenc és Bata István részvételével⁴⁷ kibővített ülésen Kádár általános beszámolót adott a magyarországi helyzetről. Ebben

jelezte, hogy a felkelés nem a népi demokratikus rendszer megdöntésére irányult, és ellenforradalomra minősítésével a magyar vezetés maga ellen fordította az embereket. Nagy Imrével kapcsolatban ugyanakkor elmarasztalóan nyilatkozott, kijelentve, hogy Nagy „politikájában viszont ellenforradalmi elemek vannak”.⁴⁸ A következő napi ülésen született meg a döntés Kádár helyzetbe hozásáról és Nagy Imre félreállításáról,⁴⁹ ami egyben a forradalom értékelésében is új szakaszt nyitott.

Az események értelmezését illetően az október 28-i álláspont megváltoztatásába Kádár a Moszkvában történtek ismeretében vágott bele, a feladat pedig a következő volt: „...kimondatni a párt legfelső vezetésével mindazt az 1956-os események tartalmáról, ami már kimondatott Moszkvában. Erre a színjátékra 1956. december 2–3-án és 5-én került sor az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának (IKB) ülésén.”⁵⁰ Kádár tehát az előre meghatározott irányba kívánta

Kádár János és Nyikita Szergejevics Hruscsov Moszkvában, 1958-ban. Az 1956. november 2-ai, Kádárt „helyzetbe hozó” moszkvai SZKP KB-ülés után hazatérve a forradalomról alkotott moszkvai ítéletet mondta ki újra az itthoni pártvezetés. Fotó: Fortepan, 220955 / Jakucs János

terelni a párt vezető testületeit, amire az Ideiglenes Intéző Bizottság és az Ideiglenes Központi Bizottság november 11-e és december 5-e közötti ülésein került sor. A jegyzőkönyveket olvasva látható, hogy itt még nem a későbbiekben megszőkottá vált, szinte előre leosztott

⁴³ Híven az igazsághoz. *Szabad Nép*, 1956. 10. 28. 1. A lap ezen a napon még egy cikket közölt, amely hasonló hangvétellel értékelte az eseményeket: Rend és bizalom. *Szabad Nép*, 1956. 10. 28. 2. A 28-i vezércikk említésre került az MSZMP 1957. június 27–29-i pártértekezletén Kádár beszédében, mint Nagy Imréék „titkos frakciós módszere”, amely morálisan ellehetetlenítette a népköztársaság véderőit. Lásd: *Kádár János művei. 1. 1956–1958*. Budapest, Kossuth, 1987, 179. Vö.: Ripp i.m. 1997, A pártvezetés végnapjai... 280–281. Ezt az érvelést az 1956. december 5-én elfogadott párthatározat határozati javaslatában is olvashatjuk, de ott az egy nappal későbbi, *Hajnalodik* című vezércikkkel kapcsolatban. Valószínű, hogy 1957-es beszédében Kádár tévedésből összekeverte a két vezércikket. A határozati javaslatot lásd: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei 1.* Szerk. Némethné Vágyi Karola – Sipos Levente. Budapest, Intera, 1993, 215.

⁴⁴ Az MDP KV Rendkívüli Bizottsága 1956. október 26-i ülésén döntött arról, hogy a lapok szerkesztőségeibe politikai megbízottakat kell kiküldeni, és csak az ő hozzájárulásukkal jelenhetnek meg a hírek. A *Szabad Nép*hez Friss Istvánt küldték ki. Lásd: A Rendkívüli Bizottság 1956. október 26-án hozott határozata. In: *Ötvenhat októbere és a hatalom... i. m.* 1997, 89.

⁴⁵ *Hajnalodik. Szabad Nép*, 1956. 10. 29. 1.

⁴⁶ Feljegyzés az 1956. november 1-jei ülésről. In: *Döntés a Kremlben... i. m.* 1996, 69–74.

⁴⁷ Kádár János és Münnich Ferenc – Nagy Imre kormányának egyik államminisztere és belügyminisztere – november 2-án érkezett Moszkvába, míg Bata István korábbi honvédelmi miniszter már október 29-én, elhagyva Magyarországot, a Szovjetunióba távozott.

⁴⁸ Feljegyzés az 1956. november 2-án Kádár János, Münnich Ferenc és Bata István részvételével tartott kibővített ülésről. In: *Döntés a Kremlben... i. m.* 1996, 75–85.

⁴⁹ Feljegyzés az 1956. november 3-án Kádár János és Münnich Ferenc részvételével tartott kibővített ülésről. In: *Uo.* 88–95.; illetve Rainer M. János: *Döntés a Kremlben, 1956. Kísérlet a feljegyzések értelmezésére.* In: *Uo.* [111–154.] 148–150.

⁵⁰ Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja. Ismét sortűzek. A Nagy Per.* Budapest, Püski – Kortárs, 1997, [321–341.] 323

szerepek szerint jelentek meg az egyes vélemények, a hozzászólások kevésbé koncepciózusak, mint a párt történetének későbbi időszakaiban, így sokkal inkább tükrözik a hozzászólók egyes kérdésekről az adott pillanatban vallott saját nézeteit. A viták időnként élesen megmutatták a testület tagjai között fennálló markáns nézetkülönbségeket, amelyek alapján mérsékelt és keményvonalas irányzatok váltak láthatóvá. Előbbi az októberi eseményeket „progresszív nemzeti demokratikus mozgalomnak” tekintette, amelyben kezdettől fogva, de hangsúlyosan október 30-ától jelen voltak az ellenforradalmi elemek. A kemény vonal képviselői szerint az események már kezdettől fogva ellenforradalomként értelmezendők.⁵¹

A november 11-i ülésen Kádár olyan, az eseményekre a vezetés perspektívájából visszatérő értékelést adott, amely a mérsékelt állásponthoz volt közelebb. „A fegyveres felkelés kiobbantásának időpontjában világosan úgy nézett ki, hogy ellenforradalmi megmozdulásról van szó. Később, mikor láttuk, hogy különösen vidéken óriási dolgozó tömegek, munkások, bányászok stb. mozdulnak meg, olyan követelésekkel, szociális követeléseken, a szovjet csapatok kivonásán kívül, a begyűjtés eltörlése stb., amit nem lehetett ellenforradalmi követelésnek nevezni, ennél fogva lehetetlen

lett volna az egész mozgalmat tovább ellenforradalmi megmozdulásnak minősíteni.”⁵² A mérsékelt vonalhoz sorolható Aczél György felkelésként értelmezte az eseményeket, és úgy vélte, a tömeg sem gondolt arra, hogy ellenforradalomban vesz részt. A diákok és munkások vonatkozásában pedig kiemelte, hogy helytelen „ellenforradalmi gazembereknek” tartani őket. Hozzászólásában Aczél józan és mértéktartó módon javasolta a tárgyalások azonnali megkezdését Nagy Imrével, és a többpártrendszer bevezetését.⁵³ A kemény vonalat reprezentálta Biszku Béla hozzászólása, aki a forradalmi kormány szűk tömegbázisát szélesítő politikai eszközt is látott az októberi események értékelésében. „Az egyik ilyen eszköz az, hogy a vezető testületben egységes álláspont legyen abban, hogy itt a fejlődés ellenforradalmi irányt vett és ez megmutatkozott már az első tüntetésnél...” Az ezt követő szavai árulkodók azzal kapcsolatban, hogy az ellenforradalom, mint fogalom mennyire nem volt tisztázott és világosan körülhatárolt, illetve sokat elmondanak Biszku gondolkodásáról is. „Én ott voltam a Bem-szobornál a tüntetésnél, és már ott voltak ellenforradalmi jelszavak: keresztény pártot, szabadságot a népnek [...] Már ezek is megmutatták az orientációt.”⁵⁴ Kádár másnap elmondott miniszterelnöki beszédében a cselekmény tekintetében

világos választóvonalat húzott a jószándékúak és az ártani akarók közé. A választóvonalat a Népköztársasághoz és a szocialista rendhez való viszony jelentette. Eszerint az október 23-án megindult, szándékaiban tisztességes „népmozgalom” célja a Rákosi-klika hibái elleni fellépésével a Népköztársaság és a népi hatalom megerősítése volt. Az államrend megdöntésére a megmozdulásokra kezdetektől fogva rátelepedő ellenforradalmárok törekedtek. Nagy Imre felelősségét egyértelműen politikai felelősségként értékelte, a volt miniszterelnök tisztességes szándékait nem vonta kétségbe.⁵⁵

Az Ideiglenes Intéző Bizottság november 28-i ülésén Kádár érezhetően keményebben fogalmazott az események megítélését illetően. A korábbi vitákban a mérsékelt álláspontját jelentő „nemzeti demokratikus mozgalom” értelmezést már a Nagy Imre-féle pártellenzék álláspontjával azonosította. Érvelésében hangsúlyos szerepet kapott a nemzetközi imperialista összeesküvés teóriája, amely később az ellenforradalom kitörése négy fő okának egyikeként jelenik meg a decemberi párthatározatban.⁵⁶

Az Ideiglenes Központi Bizottság december 2-i ülésére megszövegezett határozati javaslatban⁵⁷ már összeállt a későbbiekben dogmává vált, az ellenforradalom kitörésének négy fő okaként

⁵¹ Sipos Levente: Bevezetés. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei i.m.*, 1993, [7–24.] 17.

⁵² Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. november 11-i ülésének jegyzőkönyve. In: *Uo.* 26.

⁵³ *Uo.* 40–42.

⁵⁴ *Uo.* 37.

⁵⁵ Kádár János elvtárs, a forradalmi munkás-paraszt kormány miniszterelnökének beszéde. *Népszabadság*, 1956. 11. 12. 1.

⁵⁶ Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. november 28-i ülésének jegyzőkönyve. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei... i. m.* 1993, 126.

⁵⁷ Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága 1956. december 2-3-i ülésének jegyzőkönyve. In: *Uo.* 214–218.

ismert toposz, amelyet Kádár foglalt össze és bocsátott vitára.⁵⁸ Saját vélekedését illetően így fogalmazott: „Eltársak, nézzünk szembe a tényekkel. Mi a nemzeti forradalom? Ez demokratikus forradalom? Ez munkásforradalom? Ez, elvtársaim, tiszta, a szó legtisztább értelmében vett ellenforradalom!”⁵⁹ Kádár szavai iránymutatóvá váltak, és a kétnaposra nyúlt ülésen a mérsékeltek nemzeti demokratikus forradalomról szóló, egyébként is kisebbségi álláspontja szinte teljesen eltűnt. A megítélés kapcsán nézetkülönbség többnyire már csak az események jellegét illetően mutatkozott meg, hogy az egész esemény a kezdetektől fogva tisztán ellenforradalom volt-e. A határozati javaslatban még szerepelt a nemzeti demokratikus mozgalom kifejezés, az ülést követően azonban kikerült belőle, ami jelezte a mérsékeltek álláspontjának teljes vereségét a pártvezetésben.

A december 5-i párthatározat öntötte végül formába az MSZMP 1956 értelmezésével kapcsolatos álláspontját, amely aztán 1989-ig kikezdehetetlen alapzatként biztosította a hatalom legitimációját. Ez a dokumentum újabb fordulatot jelentett a párt 1956-os interpretációiban. Szakított a kétszakaszos értelmezéssel, és az eseményeket október 23-ától kezdve ellenforradalomnak minősítette, a megmozdulásokban részt vevő tömegek pedig e narratíva szerint szándékuktól függetlenül is a Népköztársaság államrendje elleni fegyveres felkelésben vettek

részt. Ezzel lényegében kialakult az a hivatalos 1956-interpretáció, amely a következő három évtizedben tartósan rögzített képpé merevedett a társadalmi emlékezetben.

1956 értelmezési folyamata ezzel lényegében lezárult. A vezetés október 23-a és december 5-e között több lépcsőben jutott el az ellenforradalomként való értelmezésig. Az első hivatalos értelmezés olyan ellenforradalmi lázadásról szólt, amelyhez jogos elkeseredettségükben csatlakoztak a jószándékú emberek. Az október 28-i fordulat nyomán adott új értelmezés a nemzeti demokratikus mozgalom volt. Ehhez csatlakozott a november elsején megalakult MSZMP, amely az alapító nyilatkozatában „dicsőséges felkelést” említett.⁶⁰ Kádár moszkvai látogatását követően radikális irányváltás történt, és a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány már ellenforradalomról beszélt, de az első értelmezés irányát megfordította, tehát a jogos elégedetlenség hajtotta cselekmények váltak ellenforradalommal. Ezt követően november elejétől a kezdetben képlékeny, bizonytalan formát öltő hatalom viszonylag gyorsan megszilárdult, ami mind magabiztosabbá tette az új vezetéset. Ez a növekvő önbizalom mutatkozott meg november-decemberben a testületi ülések vitáin. Az új irányvonalat segítette az a tény is, hogy a korábbi, kompromisszumkereső politika nem hozott látványos eredményt. Nem csatlakoztak tömegek a párthoz, akik viszont

mégis, azok határozottabb álláspontot vártak.⁶¹ Így jutottak el a december 5-i határozatban lefektetett értelmezéshez, amely már kezdetétől fogva ellenforradalomként értékelte az eseményeket, egy nemzetközi méretű összeesküvésbe helyezve azt.

1956-RÓL 1989-BEN

A Kádár-rendszer egész működése során kiemelt figyelmet fordított saját eredettörténetére és az azzal kapcsolatos múltbéli eseményekre is. Az 1956-ot követő három évtizedben a párt gyakorlatilag uralta az egyéni és kollektív emlékezéshez szükséges legfontosabb területeket, a történeti forrásokhoz való hozzáférhetőséget, az egyéni emlékezet kifejezőképességének formáit és a múlt közösségalkotó erejének formális kifejeződéseit. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne foglalkozott volna saját múltjával, csupán azt, hogy saját eredettörténetét egy irányított emlékezés formájában interpretálta, ami szorosan összefüggött a hatalomgyakorláshoz szükséges legitimáció kialakításával és fenntartásával. Ez az emlékezet a történelem és mítosz, „szándékmentes objektivitás” és az „értéktelített szándékosság”⁶² sajátos keverékeként jött létre abból a célból, hogy az MSZMP saját múltját – és vele létezésének értelmét, valamint a működése során alkalmazott hatalomgyakorlási módszereit – magyarázza.

1956-ot illetően a Kádár-rendszer irányított emlékezetpolitikája létrehozta a maga ellenforradalmi

⁵⁸ Uo. 139–141.

⁵⁹ Uo. 143.

⁶⁰ A nyilatkozat szövegét lásd: Pártunk védi nemzeti becsületünket a demokrácia és a szocializmus ügyét. Megalakult a Magyar Szocialista Munkáspárt. Kádár János rádióbeszède. *Népszabadság*, 1956. 11. 02. 1.

⁶¹ Földes György: A Kádár-rendszer és a munkásság. In: Uő: *Évek és töréspontok*. Budapest, Napvilág, 2018, [123–137.] 124–125.

⁶² Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Budapest, Atlantisz, 2018, 77–78.

A 301-es parcella 1988-ban. „A talaj ugyanis csupa láthatatlan, gazzal benőtt lyuk, üreg, s egy-egy beomlott gödör mélyén nyugszanak az 1956-os forradalom kivégzett mártírjai. Négy sávban. Két keskenyebb csík az 1956-ban és 1959-ben meggyilkoltaké, két széles sáv az 1957-eseké és az 1958-asoké. A sírhelyek jeltelenek, névtelenek, felismerhetetlenek, nem azonosíthatók” – írta Vásárhelyi Miklós az *Irodalmi Újságban*, 1983-ban. Fotó: Fortepan, 61598 / Hodosán Róza

narratívára épülő ötvenhat-hagyományát, és amíg a hatalom fenntarthatóságának feltételei – ’56 kérdésében a társadalom passzivitása, az életszínvonal-politika sikeressége és az állami erőszakszervezetek, valamint a rendszer elnyomó gépezete egyéb elemeinek elrettentő ereje – léteztek, addig a másik, a forradalomra épülő ’56-os hagyomány Magyarországon a társadalom mélyebb rétegeibe húzódott vissza, és a ritka kivételktől eltekintve kifejezéstelenül maradt.

A rendszer nyolcvanas évekbeli gyengülésével párhuzamosan

jelentek meg, illetve váltak láthatóbbá a máskéntgondolkodó csoportok, körök, mozgalmak. Szellemi erőfeszítésük nem szorított a hivatalos, ellenforradalmi narratíva kritikai elemzésére, működésük során új viszonyítási pontokat és értelmezési kereteket kerestek és találtak 1956-hoz.⁶³ Tevékenységük első nagyobb jelentőségű eseménye volt az 1985-ben megrendezett monori tanácskozás,⁶⁴ majd ezt követte 1986-ban az illegális 1956-os konferencia,⁶⁵ a következő évben a lakiteleki találkozó,⁶⁶ 1988-ban pedig az első legális, 1956-tal foglalkozó konferencia.⁶⁷

A rendszerváltás éveiben a társadalom MSZMP felé megnyilvánuló elégedetlensége részben a már említett, a rendszer fenntarthatóságát biztosító feltételek – elsősorban az életszínvonal-politika – megváltozása tekintetében nyilvánult meg, így nem véletlen, hogy a megjelenő ellenzéki pártok programja, illetve ellenzéki tevékenysége is nagyobb részt a gazdasági és társadalmi válságokra igyekezett alternatív válaszokat adni. Az MSZMP számára ezek többnyire szakpolitikai kritikaként jelentek meg, és bár időnként érzékeny területeken érintették a pártot, inkább a kormányzóképeség és hitelesség kérdéseiben jelentettek támadást. A párt ezekre a kritikákra részben a legfelsőbb szintig ható személycserékkel és új politika meghirdetésével reagált⁶⁸ – vagyis a politika általános szabályai szerint politikai kérdésekre politikai válaszokat adott. A párt legitimációs alapjaira veszélyt elsősorban a szimbolikus térben megfogalmazott kritikák jelentették, vagyis azok, amelyek középpontjában „a múlt felülvizsgálata, átértékelése és visszavétele”⁶⁹ állt. Ez az MSZMP esetében elsősorban 1956 értelmezésének újbóli felvetését jelentette, illetve az ettől elválaszthatatlan másik témát, Nagy Imre kivégzését.

⁶³ Az 1956 tabuját feszegető ellenzéki megnyilvánulásokról bővebb áttekintést ad Székér Nóra – Riba András László: *A Nagy Imre-kód. Nagy Imre újratemetésének politikai dimenziói*. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Kötetek 5., 2014, 36–48.

⁶⁴ A találkozó jegyzőkönyvét lásd: *A monori tanácskozás, 1985. június 14–16*. Szerk. Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2005.

⁶⁵ A találkozó jegyzőkönyvét lásd: *Ötvenhatról nyolcvanhatban... i. m.* 1992.

⁶⁶ *Lakitelek 1987. A magyarság esélyei, A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve*. Szerk. Agócs Sándor – Medvigy Endre. Lakitelek, Antológia, 1991.

⁶⁷ *1956-ról a rendszerváltás küszöbén. A Széchenyi István Szakkollégium szervezésében 1988. december 3–4-én a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen rendezett 1956-os konferencia kivonatos jegyzőkönyve. (Széchenyi füzetek 9.)* Szerk. Hegedűs B. András – Baló Péter. Budapest, Széchenyi István Szakkollégium – 1956-os Intézet, 1996. Az eseményről röviden hírt adott a napi sajtó. Konferencia 1956-ról. *Népszabadság*, 1988. 12. 05. 7.

⁶⁸ Az 1988. májusi pártértekezleten leváltották Kádár Jánost, és radikálisan átalakították a párt vezető testületeinek összetételét, valamint korrigálták az aktuális ötéves terv célkitűzéseit. A pártértekezlet jegyzőkönyvét lásd: *A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve*. Budapest, Kossuth, 1988.

⁶⁹ Rainer M. *i. m.* 2003, 207.

Az egykori miniszterelnök sorsa és 1956 értelmezése egymással összefonódva jelentették azt a két témát, amelyek, bár a szimbolikus térbe tartoztak, három évtized múlva is képesek voltak megrendítő erővel bírni a politika valós tereiben. Nagy Imre halálának 25. évfordulóján jelent meg egy írás a párizsi *Irodalmi Újságban*, *Négy névtelen sírhant* címmel. A szerző sorai lerántották a leplet a rendszer rejtett arcáról, olyan ponton találva el a hatalom gyakorlóit, amely erkölcsileg védhetetlen. „Az óvatlan látogatót alvilági kalauza inti: vigyázzon minden lépésére, mert könnyen kitörheti a lábát. A talaj ugyanis csupa láthatatlan, gazzal benőtt lyuk, üreg, s egy-egy beomlott gödör mélyén nyugszanak az 1956-os forradalom kivégzett mártírjai. Négy sávban. Két keskenyebb csík az 1956-ban és 1959-ben meggyilkoltaké, két széles sáv az 1957-eseké és az 1958-asoké. A sírhelyek jeltelenek, névtelenek, felismerhetetlenek, nem azonosíthatók. A holtak nincsenek eltemetve, elkaparták őket, mint a hullott jószágot. Nincs róluk nyilvántartás, a jeltelen, jelöletlen üregek hosszú sorában lehetetlen megállapítani, ki hol nyugszik. A holttestek »elvesztek«. Erre nincsen példa a magyar történelemben, ilyen nem történt a civilizált világban. [...] Névtelen hantok, korhadt fakeresztek, egy cserép virág, szegfű egy konvertdobozban, vadrózsabokor. Ennyi az egész. A többi – néma

csend. Nagy Imrének, az ország törvényes miniszterelnökének és ezernyi társának még az sem jut, ami a rablógylilkost megilleti. Egy sírhely, egy névtábla a rabtemetőben. Ki vállalja ezért a felelősséget?»⁷⁰ Szintén a huszonötödik évfordulón született meg Nagy Gáspár *Öröknyár: elmúltam kilenc éves* című verse.⁷¹ A vers sorai („egyszer majd el kell temetNI / és nekünk nem szabad feledNI / a gyilkosokat néven nevezNI”) mindenki számára azonnal érthetően utaltak Nagy Imrére, és nyíltan felvetették a felelősség és a felelősségrevonás kérdéseit. Maga a szerző így vallott versének mondanivalójáról: „[a vers] »a velünk élő történelem« emlékezetvesztései, kihagyásai miatt íródott, feltehetően azért, mert Nagy Imrét másképp ítélem meg, mint azok, akik szabályos egyenlőségjelet tesznek az ő személye és Rákosi Mátyás közé. Így, ezzel az emlékezetvesztéssel élünk együtt? Azt hiszem, ez írók számára különösen ember-telen aszkézis: lemondani történelmünk bizonyítható sebeiről. Semmilyen társadalomban, de főleg a szocializmusban nem elfogadható az a Nietzsche-től eredeztethető gondolat, miszerint a felejtésre való hajlam a cselekvés egyetlen lehetséges módja.”⁷² Bár a szerzőt sikerült lemondatni az Írószövetség titkári tisztségéről, a lap terjesztését pedig megakadályozni, az ügy figyelmeztető jel volt a kádári hatalom számára, hogy az irányított emlékezés által létrehozott kollektív amnézia

állapota sokáig már nem tartható fent. Két évvel később, a forradalom harmincadik évfordulóján újabb Nagy Gáspár-vers adott alternatív értelmezést a múlt egy, a párt által féltékenyen őrzött darabjáról. A *Tiszatájban* megjelent, *Egy fiú naplójából* című vers éppen abban az évben látott napvilágot, amikor az MSZMP emlékezetpolitikai offenzívája minden lehetséges eszközzel elmélyíteni próbálta az ellenforradalmi narratívát.⁷³ 1988-ban alakult meg a Történelmi Igazságtétel Bizottsága, amely az 1956 utáni minden áldozatnak teljes erkölcsi, politikai és jogi rehabilitációját, valamint az 1945 utáni évek, az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlások tárgyilagos feldolgozását sürgette, következetesen forradalomnak nevezve 1956-ot.⁷⁴ Dacára az 1956-ot követő három évtized irányított emlékezetének, 1988-ban Nagy Imre a történelmi térben 1956 szimbólumává,⁷⁵ a rendszerváltás jelenében pedig a fennálló rendszer elleni tiltakozás szimbólumává vált, mindez pedig számos kényelmetlen kérdést vetett fel a valós politikai térben.

1988 a tekintetben is különleges éve volt a rendszerváltás folyamatának, hogy ebben a rövid időszakban 1956 narratívái – az egymást kizáró tisztán ellenforradalom és forradalom – párhuzamosan léteztek egymás mellett. Kádár János hosszú interjút adott az *Ogonyok* című szovjet hetilapnak, amelyet

⁷⁰ Az írás szerzője Vásárhelyi Miklós volt. 2001-ben, Vásárhelyi Miklósról emlékezve jelent meg újra a *Beszélőben*. Lásd: Búcsú Vásárhelyi Miklóstól. *Beszélő*, 2001/9, 21–22. Az írás eredeti megjelenése: *Irodalmi Újság*, 1983/1, 1. A szerző kilétével kapcsolatban lásd: Rainer M. i. m. 2003, 208.

⁷¹ Nagy Gáspár: *Öröknyár: elmúltam 9 éves*. *Új Forrás*, 1984/5, 4.

⁷² Nagy Gáspár: *Beszéd az Írószövetség választmánya előtt*. <http://nagygaspar.hu/honlap/prozak/tisztelt-valasztmany-kedves-barataim/> (Utolsó letöltés: 2021. 09. 13.)

⁷³ Ripp i. m. 2002, 159.

⁷⁴ Történelmi igazságtételt! Felhívás a magyar társadalomhoz. *Beszélő*, (25) 1988/3, 107–108.

⁷⁵ M. Kiss Sándor: *Közelítések – 1956. Tanulmányok, esszék, előadások*. Budapest, Kairosz, 2011, 239.

Nagy Gáspár legendás verseit szavalja a 301-es parcellánál, 1988. június 16-án. Fotó: Fortepan, 61611 / Hodosán Róza

magyarul a *Magyarország* között április elsején. A főtitkár szavaiból kiderült, hogy az 1956-tal kapcsolatban Magyarországon éppen zajló értelmezési polémia egyáltalán nem készítette a fennálló koncepció újragondolására, vagy legalább árnyalására. „[Október 23-a] már a nyílt ellenforradalmi felkelés napja volt. Az októberi napokban az ellenforradalom összes erői kiléptek a színtérre.”⁷⁶ Grósz Károly külföldi útja során júliusban, már főtitkárként – nem sokkal a Nagy Imre és társai kivégzésének 30. évfordulóján rendezett tüntetés szétverését követően⁷⁷ – interjút adott a *Newsweek* című lapnak. 1956 megítélését illetően ő sem mozdult el a hivatalos

állásponttól. „Véleményem az, hogy 1956-ban ellenforradalom volt. Polgárháború kezdeti jelei mutatkoztak. Küszöbön állt a Nyugat katonai beavatkozása. A Szovjetunió összehangolt katonai akciója mindezt megakadályozta. Ami Nagy Imrét illeti: helyes volt bíróság elé állítani. Egy miniszterelnök nem sértheti meg a törvényeket és az alkotmányt. Nagy Imre ezt tette.”⁷⁸ Hiába követték egymást gyorsan az események, 1956 megítélésében a párt részéről a nyilvánosság felé nem mutatkozott fordulat az év második felében sem. November közepén Berecz János erősítette meg a hivatalos álláspontot: „Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy 1956 nemzeti tragédia

a magyar történelemben. S kétségtelen, hogy a fegyveres harca lényegét tekintve végül is a maga véres valóságában ellenforradalom volt.”⁷⁹ A hónap végén pedig Grósz Károly a Budapest Sportcsarnokban elmondott, hírhedtté vált „fehérterroros beszédében” idézte fel, ezúttal már aktuális politikai témához kötve az ellenforradalmat.⁸⁰ Mindez jól mutatja, hogy 1988-ban, még nem sokkal Pozsgay Imre népfelkelésről szóló bejelentése előtt is, a pártvezetés 1956 megítélése kapcsán nem érezte sürgetőnek az újragondolást, bár azt tudta, hogy a kérdéssel a későbbiekben kezdenie kell valamit. Az évközben tett, ellenforradalmi narratívát erősítő kijelentések ezért legalábbis következtelen politikai kommunikációra utalnak, hiszen miközben a pártvezetés 1956 kapcsán az ellenforradalmi narratívát erősítette, aközben a májusi pártértekezlet döntése nyomán Pozsgay Imre vezetésével létrehozzák azt a munkabizottságot, amely egyik albizottságának éppen a múlt feltárását és objektív értékelését adták feladatként.⁸¹ Már csak a politikai etikett is azt diktálta volna, hogy – ha valóban objektív értékelést várnak, de ha nem is, legalább a látszat kedvéért – a politika nem helyez nyomást

⁷⁶ Kádár János válaszai az Ogonyokban. *Magyarország*, 1988. 04. 01. [4–6.] 5.

⁷⁷ A tüntetésről lásd: Katona András: „Magyar június”: Megemlékezések Nagy Imréről – kivégzésének 30. évfordulóján, 1988. június 16. In: *Tüntetések könyve. Negyedszázad 56 tüntetése Magyarországon. (1988–2013)*. Szerk. Katona András – Salamon Konrád. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Kötetek 3., 2014, 61–63.

⁷⁸ Jobb most áldozatokat hozni, nehogy a helyzet később komolyabbra forduljon. *Magyar Nemzet*, 1988. 07. 12. 3.

⁷⁹ Berecz János: Az új nemzeti összefogásért. *Népszabadság*, 1988. 11. 19. 5.

⁸⁰ Nemzeti összefogás kell – és nem politikai válság. *Magyar Nemzet*, 1988. 11. 30. 3.

⁸¹ A május 20–22-i pártértekezleten döntés született arról, hogy a Központi Bizottság létrehoz egy munkabizottságot, amely feltárja a kialakult társadalmi és gazdasági válság okait, és a XIV. kongresszusra cselekvési programot dolgoz ki. A munkabizottság vezetésével a KB Pozsgay Imrét bízta meg, aki négy albizottságot hozott létre: a Történelmi albizottságot, a Gazdaságpolitikai albizottságot, a politikai rendszerrel, társadalom- és művelődéspolitikával, valamint ideológiai kérdésekkel foglalkozó albizottságot, illetve az MSZMP programnyilatkozatát összeállító albizottságot. A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének állásfoglalása a párt feladatairól, a politikai intézményrendszer fejlesztéséről. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Országos Értekezletének jegyzőkönyve*. Budapest, Kossuth, 1988, [253–273.] 255.

a vizsgálatot végzőkre ilyen megnyilvánulásokkal.

Pozsgay a történelmi albizottság vezetésére Berend T. Ivánt, a Magyar Tudományos Akadémia elnökét és a Központi Bizottság újonnan megválasztott tagját kérte fel. Az albizottság tagja volt még Horn Gyula, Ormos Mária és Tókei Ferenc, valamint szakértőként Hajdu Tibor, Balogh Sándor, Bayer József és Földes György. Az albizottság január 27-én tárgyalta Berend *Történelmi utunk* című tanulmányát, amelyet az előző hetekben állított össze a már elkészült előtanulmányokból.⁸² Az ülésen a résztvevők egyetértettek abban, hogy 1956 addigi megítélésének felülvizsgálata időszerű. A vita során Ormos Mária – visszanyúlva Molnár Erik 1957-es értelmezéséhez⁸³ – a felkelés kifejezés mellett érvelt. „Most ami 1956-ot illeti, én úgy gondolom, hogy a népfelkelés kifejezésre való visszatérés – és most tudatosan használom a visszatérést – Molnár Erik használta ezt még '57 februárjában irt elaborátumában [...] Ezzel én száz százalékgig egyetértek, azt hiszem, ez a legjobb találat erre a jelenségre, ami '56-ban lejátszódott.”⁸⁴ Ezt követően Ormos felidézte az 1956. október 28-i fordulat utáni rövid időszakot, amelyben az akkori vezetők – köztük Kádár is

– egyetértettek abban, hogy az események helyes megítélése nemzeti demokratikus forradalom.⁸⁵ Az ülésen végül a népfelkelés kifejezés mellett alakult ki konszenzus. Pozsgay tisztában volt azzal, hogy a társadalom értékítélete radikálisabb,⁸⁶ így a népfelkelés formula nem szolgálhat végleges megoldásként, de átsegítheti a pártot a fennálló válságon. „... a kialakuló [párt] program csak akkor lesz hiteles – ezt a kifejezést többen használták, csak akkor lesz hiteles –, hogyha azt a bornírt kontinuitást, amelyet még most is gyakorol a párt, meg tudja szakítani, és ebből adódóan bizonyos választóvonalat, cezúrát tud húzni, s ennek a cezúrának a nyomán egy május utáni politika megerősödhet, amelyik jó lenne, ha önmagára találna. A jelenlegi egybemosó, kontinuitást kifejező politikai magatartás látnivalóan elsőprő politikai hatású lesz, hogyha itt nem tudunk valamit produkálni.”⁸⁷ Pozsgay még aznap interjút adott a Kossuth Rádióknak, amelyben az 1956-os forradalmat népfelkelésnek, „egy oligarchisztikus és a nemzetet is megalázó uralmi forma elleni felkelésnek” nevezte.⁸⁸

Ezen a ponton érdemes röviden felidézni, hogyan vélekedett Pozsgay 1956 átértékelése kapcsán. Önéletrajzi könyvében

akkori szándékaira visszaemlékezve így írt: „Elérkezettnek láttam az időt a cselekvésre. Világos volt előttem, hogy céljaink eléréséhez, az erők felvonultatásához előbb le kell rombolni az MSZMP közhatalmi szerepét, elvenni identitását, és lefogni azoknak az erőknek a kezét, amelyek képesek lennének, ha nem is megfordítani az események irányát, de nagy konfliktusokkal járó ellenállást tanúsítani. Birtokomban volt egy eszköz, amelyről úgy véltem, hogy ha kellő arányok és mértékek betartásával, s következményekkel is számolva alkalmazom, akkor sikerül az áttörés, a társadalom felrázása, az MSZMP lebontása anélkül, hogy az ország sorsát kockáztatnám.”⁸⁹ Bár nincs okunk kétségbe vonni a szavait, érdemes rámutatni, hogy a visszaemlékezéssel szemben az egykorú nyilatkozatai nem ezt a nagyobb perspektívából szemlélődő, magabiztos álláspontot tükrözték. Alig néhány hónappal a népfelkelés bejelentését megelőzően, egy Bíró Zoltánnal folytatott beszélgetés során 1956 megítélésével kapcsolatban óvatosan fogalmazott. Elismerte az újraértékelés szükségességét, de – hivatkozva a történelmi albizottság éppen folyó munkájára – ő maga nem foglalt egyértelmű állást a kérdésben. Kategorikus kijelentést saját szerepével

⁸² A tanulmány a *Társadalmi Szemle*ben, a Magyar Szocialista Munkáspárt elméleti és politikai folyóiratában, annak különszámaként jelent meg azzal a kitételrel, hogy az abban foglaltak nem tükrözik a Központi Bizottság véleményét, és a kérdést a KB nem tekinti lezártnak. A tanulmány teljes címe: Történelmi utunk. A munkabizottság állásfoglalása a jelen helyzet kialakulásának történeti okairól. *Társadalmi Szemle*, 1989. különszám.

⁸³ Molnár Erik: Nemzeti-demokratikus felkelés vagy burzsoá ellenforradalom? *Társadalmi Szemle*, 1989/4, 47–54.

⁸⁴ *Szemelvények a történelmi albizottság 1989. január 27-i ülésén készült magnófelvételéből*. MNL OL M-KS 288. f. 5/1050. ő. e.

⁸⁵ Uo. Lásd még Ormos Mária visszaemlékezését: Ormos Mária: *Remények és csalódások*. Budapest, Kossuth, 2017, 209–212.

⁸⁶ Pozsgay: „Van egy közitélet akár akarjuk, akár nem, és az valószínű közelebb áll a valósághoz, mint azok a hivatalos értékelések, amelyeket mi 1956 után itt vallottunk.” *Szemelvények...* 20.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Az interjú szövegét lásd az MSZMP PB január 31-ei ülésének háttéranyagai között: Pozsgay Imre nyilatkozata a Rádió 168 óra című műsorában. MNL OL M-KS 288. f. 5/1050. ő. e. Az interjú néhány fontos részletének elemzését adja Berend T. Iván január 29-i interjújával történő összevetésben Székér – Riba i. m. 2014, 62–65.

⁸⁹ Pozsgay Imre: 1989. *Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban*, Budapest, Püski, 1993, 91.

kapcsolatban tett: „én 1956-nak az értékelésében, bár tudomásul vettem a hivatalos álláspontot, nemigen törekedtem sose a »véglegesnek« tekintett hivatalos álláspont igazolására”.⁹⁰ A beszélgetés során az 1956-hoz illeszkedő helyes történelmi formula megtalálását egyenesen a távoli jövőbe, egy fél generációnyi távolságba utalta: „[...] ’56-ról is meg fogjuk találni a történelmi formulát, amely talán azonos lesz a történelmi igazsággal. Ám ehhez még egy fél generációnyi időnek el kell telnie...”⁹¹ Mindebből arra a következtetésre is juthatnánk, hogy Pozsgay véleménye 1956 értékelésével kapcsolatban képlékeny volt, ám ez azt is jelentené, hogy a történelmi albizottság munkáinak politikai felügyeletét végző politikusnak nem volt koncepciója a munka megkezdésekor, ami nehezen lenne hihető. A másik kínáló magyarázat az, hogy szavait politikai taktikázásnak fogjuk fel. Más szóval: Pozsgay mindig azt

mondta, amit az adott hely és alkalom megkövetelt ahhoz, hogy politikailag végigvihető legyen az új értékelés, amelynek a pontos formuláját akkor még nem tudta, hiszen azt majd csak január 27-én, Ormos Mária felvetésére fogadta el az albizottság.⁹² Azzal azonban mindvégig tisztában lehetett, hogy végül majd kell találni valamit, ami végre meghaladja az ellenforradalmat, még akkor is, ha az a politikai realitások miatt kevesebb is lesz, mint a forradalom.⁹³ Ennek a taktikázásnak van egy másik vetülete is, ami szerepet játszhatott abban, hogy Pozsgay a motorja lett 1956 újraértelmezése ügyének, ez pedig az ellenzékkel való kapcsolata. Pozsgay a nyolcvanas években komoly politikai hátszínját építette ki az ellenzéki mozgalmak között, akik számára a reformer politikus jelentette a hatalom elfogadható arcát és a reményt a változásra. Köreikben 1956 újraértékelése erős politikai szándékként jelentkezett, ami

egyben nyomást is jelentett Pozsgayra.

Pozsgay rádióbeszédének ügyét mind a Politikai Bizottság, mind a Központi Bizottság tárgyalta. A PB január 31-i ülésén a vita hangulatát leginkább az értetlenség és a zavarodottság jelzőkkel jellemezhetnénk, amihez az alaphangot Grósz szavai adták meg, aki a párttagságtól nagy számban érkező levelekre hivatkozva⁹⁴ tolmácsolta a tagok felháborodottságát és csalódottságát, valamint sürgette, hogy a párt mielőbb reagáljon.⁹⁵ Felszólalásában Pozsgay láthatóan igyekezett leválasztani az interjúja nyomán kialakult politikai helyzet kezelésének sürgető feladatát magának az újraértelmezésnek tartalmi megvitatásáról. Lukács Jánostól hangzott el az a javaslat,⁹⁶ amely alapja lett a pártvezetés későbbi álláspontjának. Eszerint a PB elhibázottnak tartja a történelmi albizottság értékelésének illetően történt nyilvánosságra hozatalát,

⁹⁰ Valójában ez nem fedte teljesen a valóságot, hiszen 1957-ben a *Petőfi Népe*-ben írt cikkében fiatal pártkatonaként pontosan ezt tette, kiállva az állampárt ellenforradalmi narratívája mellett. Lásd: Pozsgay Imre: Forradalom, vagy ellenforradalom? *Petőfi Népe*, 1957. 12. 15. 5.

⁹¹ Bíró Zoltán: *Októberi kérdések*. Budapest, Eötvös – Püski, 1988, 22. E szavakat később, a Központi Bizottság február 10–11-i ülésén Grósz idézte beszédében, szembeesítve Pozsgayt korábbi álláspontjával. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1989. február 10–11-én megtartott üléséről. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei*. 1. Szerk. Kosztricz Anna – Lakos Jánosné – Némethné Vágyi Karola – Soós László – T. Varga György. Budapest, MOL, 1993, [1–206.] 11.

⁹² „Megszületett tehát a »népfelkelés« kategóriája, amit jóval később majd sokan kifogásoltak, mondván, hogy forradalomról kellett volna beszélni. Én két okból nem használtam a forradalom fogalmát. Először is azért, mert nem tudtam volna pontosan meghatározni, mi egy forradalom kritériumrendszere (ma sem tudom), másodszor azért, mert én is opportunistá voltam annyira, hogy belássam: a KB torkán a népfelkelést (talán) le lehet nyomni, a forradalmat azonban sokkal kevésbé.” Ormos *i. m.* 2017, 211.

⁹³ A párton belül már az 1988 májusi pártértekezletet követően többekben felmerült, hogy ha sikeresen akarják végigvinni a modellváltást, akkor előbb-utóbb 1956 értékeléséhez is hozzá kell nyúlni. Székér – Riba *i. m.* 2014, 55–56.

⁹⁴ Pozsgay így emlékezett vissza arra az alkalomra, amikor a bizottsági ülés előtt Grósz szembesítette őt a levelekkel. „Grósz nem volt barátságtalan, inkább gondterhelten játszott. Ismertem ezt a figurát, sejtettem, hogy van valami szándéka velem. Valamire rá akar venni, ezért nem haraggal és gorombáskodással kezdi. Első szavaiból ez mindjárt világossá is vált. – Mit tettél, Imrém? Hogy lehet ezt helyrehozni? [...] Lecsapott az orrom elé egy paksaméta papírt, és nyersen azt mondta róla, ebben van a közvélemény. Ezek a mai napon megérkezett telexek. [...] annyit mondtam Grósznak: Te nagyon jól tudod, hogy ez mi, ez nem a közvélemény, hanem a telex-tulajdonosok közvéleménye.” Pozsgay *i. m.* 1993, 98–99. Pozsgay ezt az érvet a bizottság ülésén is elismételte. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1989. január 31-i ülésének jegyzőkönyve. 4. *OSA Archivum*. http://w3.osaarchivum.org/index.php?option=com_content&view=article&id=279%3Aa-politikai-bizottsag-1989-január-31-i-uelesenek-hangfelvetele-es-jegyzkoenyve&catid=71%3Aaz-mszmp-politikai-bizottsaga-ueleseinek-hangfelvetelei&Itemid=202&lang=en (Utolsó letöltés: 2021. 09. 15.)

⁹⁵ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1989. január 31-i ülésének jegyzőkönyve... 2.

⁹⁶ Uo. 5.

és további kutatásokat tart szükségesnek. Az ülésen felszólalók jellemzően a nyilvánosságra hozatal időzítését és eljárását kifogásolták.⁹⁷ Határozat ekkor az ügyben még nem született.

A PB február 7-én ült újra össze, ahol az előzetesen kiküldött napirendtől eltérve, Pozsgay kérésére tárgyaltak – pontosabban Grósz Károly szavait idézve „nyílt elvtársi eszmecserét” folytattak – az újraértékelésről. Pozsgayt nyilván az a szándék hajthatta, hogy elfogadtassa a történelmi albizottság új formuláját, ezért közepre, az eddig fenntartott ellenforradalom és a forradalom közé pozicionálta azt. „Még annyit hadd mondjak el ezzel kapcsolatban, hogy a fogalom használata, mert ekörül volt vita, Németh [Miklós] elvtárs is utalt a kamarában elmondott beszédében, mások is joggal, okkal arra, hogy egy egyszavas definíciót nem lehet egy másik egyszavassal fölváltani. Ez, ha tudományos igényű feltárással van szó, természetesen igaz, mint ahogy a logika törvényei szerint is tudja az ember, hogy egy bonyolult rendszert kategóriák hálójában lehet csak rabul ejteni, de a közgondolkodás mindig kialakítja a maga egyszavas ítéleteit történelmi helyzetekről, tehát itt nem, ez esetben nem konkrétan tudományos konzekvenciákkal kell csak szembenézni, hanem azzal, hogy nehogy forradalom legyen ismét a neve, már bocsánat a kifejezésért. Ez a lényeg és erre az utolsó percben vagyunk bizonyos értelemben, mert elég nagy a nyomás egy másik irányba. Tehát nem arról van szó, hogy

Grósz Károly davosi beszéde és Pozsgay Imre népfelkelésről szóló rádióintertjúja egymás mellett a Magyar Hírlap 1989. január 30-ai címlapján. Fotó: Arcanum Adatbázis16-án.

szakítani az ellenforradalom kategóriájával, hanem arról is, hogy nehogy újra forradalom legyen a neve egyértelműen. A közvélemény-kutatások ezt jelzik előre és a köztudat alakulásába is ily módon bele kell és bele lehet szólni.⁹⁸ Az eszmecsere néhány feszültebb pillanattól eltekintve nyugodt mederben folyt, köszönhetően annak, hogy Grósz már az elején tisztázta, ezen a megbeszélésen nem születik állásfoglalás. Éles vita néhány nap múlva a Központi Bizottság ülésén alakult ki.

Pozsgay talán maga sem látta pontosan, milyen összetett helyzetet teremtett az újraértékeléssel. A forradalom kitörése kapcsán 1956-ban egy spontán robbanásról beszélhetünk, aminek konzekvenciáit nyilván Pozsgay is levonta, és ennek megfelelően 1989-ben inkább egyfajta irányított robbanásra törekedett. Az események azonban gyorsan túlmehettek az

előzetes várakozásain. A látszatra egyszerű változtatás – egy régi egyszavas értékelés lecserélése egy másik egyszavasra – valójában olyan sokrétű problémahalmazt hozott létre, amelynek kezelésére senki – beleértve annak előállítóját, Pozsgayt – sem volt felkészülve. A pártvezetésen belül az első komoly vitára a Központi Bizottság februári 10–11-i ülésén került sor. Ekkorra a tagoknak már – túlesve az első sokkon – volt idejük végiggondolni saját álláspontjukat. Ebből következően a vita is bonyolultabbá vált, a felvetések színvonala függött a felszólaló történelmi felkészültségétől, 1956-ot érintő személyes élményeitől (már ha voltak) és az ahhoz fűződő érzelmi viszonyulásától, valamint a jelenről alkotott képétől. Bármennyire is összetett volt ugyanakkor a fennálló probléma, azon a kialakult alaphelyzeten már semmi nem változtatható, hogy az MSZMP többé nem uralta saját múltját, és nem volt abban

⁹⁷ A felszólalók közül Tatai Ilona hosszan és részletekbe menően kritizálta Pozsgay eljárását. Uo. 15–17.

⁹⁸ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1989. február 7-i ülésének jegyzőkönyve. OSA Archivum. http://w3.osaarchivum.org/index.php?option=com_content&view=article&id=418%3Aa-politikai-bizottsag-1989-februar-7-i-uelesenek-jegyzokonyve&catid=71%3Aaz-mszmp-politikai-bizottsaga-ueleseinek-hangfelvetelei&Itemid=202&lang=en, 61. (Utolsó letöltés: 2021. 09. 15.)

a helyzetben, hogy hatalmi szóval másokra is rákényszerítthesse saját múltértelmezését. Talán az ebből a felismerésből fakadó lélektani állapot is közrejátszott abban, hogy a hosszú nyúlt vita nem tudott elszakadni azoktól a fontos, de a párt hosszabb távú fennmaradását illetően stratégiai szempontból másodlagosnak tekinthető témáktól, mint Pozsgay hibáztatása a párt nehéz helyzetbe hozásáért, eljárásának helytelenítése vagy az újraértékelés témakörének időszerűtlensége. Ez utóbbi volt Grósz Károly előadói beszédének egyik kulcseleme: „A párttagok tízezreiben fogalmazódott meg a kérdés: kellett-e most ez a vita? Ez-e a magyar társadalom legfontosabb problémája?”⁹⁹

Az ülésen 1956 megítélését illetően többnyire a már ismert megközelítések hangoztak el újra. Pozsgay aktuális politikai szempontokra hivatkozva érvelt a népfelkelés mellett, amely az ellenforradalom és a forradalom között elhelyezkedve „átsegítheti a pártot a legitimációs problémán”.¹⁰⁰ Tókei Ferenc, a történelmi albizottság

tagja Lukács György formuláját¹⁰¹ elevenítette fel a felkelés kifejezéssel, amely abban különbözik a forradalom és ellenforradalom fogalmaitól, hogy nincs világos célja.¹⁰² Kállai Gyula megpróbálta átvágni a gordiuszi csomót: „Az persze lehetséges, elvtársak, hogy e rendkívül ellentmondásos folyamat jellemzésére új, megfelelőbb formulát kell keresni. Nem tudom, nem volna-e alkalmas erre a folyamat mindkét fő irányát kifejező, az 1956-os népfelkelés és ellenforradalom meghatározását alkalmazni?”¹⁰³ Berecz János a helyes formula megtalálásához egy háromtagú bizottság felállítását szorgalmazta, amely nem tudományos, hanem politikai alapon közelítené meg a kérdést.¹⁰⁴ Veres József az 1956-os események résztvevőjeként határozottan képviselte a Kádár-rendszer egészében fennálló hivatalos értékelést, sértett kirohanást intézve Pozsgay felé.¹⁰⁵

Pozsgay akciója, az új értékelés váratlan bejelentése – bár átlépte a májusi pártértekezleten rögzített eljárásrend,¹⁰⁶ a párt-szerűség és a pártban joggal

elvárt politikai viselkedéskultúra határait – az okozott kényelmetlenségen túl végső soron lehetőséget is jelentett volna, de ezt a pártvezetés nem volt képes felismerni. A fogalom ugyanis – ahogy arra Pozsgay is rámutatott¹⁰⁷ – mind a forradalom, mind az ellenforradalom koncepciója felé rendelkezett szabad vegyértékekkel. 1956 népfelkelésként való értelmezése tehát – amennyiben a párt ideológusai és propagandagépezete is elvégzik a munkájukat – magában hordozta annak lehetőségét, hogy a párt olyan értékeléssel álljon elő, amellyel nem taszítja el magától a párttagságot, és leszereli a „forradalom pártiak” táborának egy részét. Nem utolsósorban pedig a népfelkelés formula magában hordozta annak esélyét, hogy a véres múltú párt új legitimációt nyerjen a rendszerváltás jelenében. Igaz azonban az is, hogy az újraértékelés időszerűtlensége jelentős kockázatot is hordozott magában, hiszen épp ezekben a napokban-hetekben – többek között a február 10–11-i KB ülésen is – tárgyaltak a valóságos, igazi politikai versenyen

⁹⁹ Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1989. február 10–11-én megtartott üléséről... 11.

¹⁰⁰ Uo. 33.

¹⁰¹ Lukács György (1885–1971), a nagy tekintélyű kommunista filozófus 1956-ban a Nagy Imre-kormány népművelési minisztere, az MSZMP alapítója, Ideiglenes Szervezőbizottságának tagja volt. November 4-én a miniszterelnökkel és társaival a jugoszláv nagykövetségre menekült, majd a csoport többi tagjával őt is Snagovba vitték. 1957 áprilisában hazatérhetett, ám a pártba ekkor nem vették fel. 1956-ot „felkelésnek”, illetve „népi felkelésnek” nevezte. Lásd többek között: Ormos Mária: A konszolidáció problémái 1956 és 1958 között. *Társadalmi Szemle*, 1989/8–9, 48–65.

¹⁰² Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1989. február 10–11-én megtartott üléséről... 44–45.

¹⁰³ Uo. 21.

¹⁰⁴ Uo. 47.

¹⁰⁵ Uo. 54–57.

¹⁰⁶ „A Központi Bizottság munkabizottságot hoz létre a társadalom és a gazdaság három évtizedes fejlődésének átfogó tudományos, politikai elemzésére; a párt programnyilatkozatának felülvizsgálatára. A bizottság munkájáról, következtetéseiről rendszeresen tájékoztassa a Központi Bizottságot, hogy az eredmények felhasználhatók legyenek a stabilizáció és a kibontakozás folyamatában; a XIV. kongresszus előtt tegyen jelentést a Központi Bizottságnak. Felelős: Pozsgay Imre. Határidő: 1989 végéig.” *Feladatterv az országos pártértekezlet állásfoglalásának végrehajtására*. MNL OL M-KS 288. f. 4/238–239. ő. e. 1. napirendi pont.

¹⁰⁷ „Na most, ezzel kapcsolatban még annyit, hogy a népfelkelés ráadásul már önmagában, fogalmi definíciójánál fogva sem tartalmaz értéktételeket a forradalomra vagy ellenforradalomra nézve, hanem mindegyiket tartalmazhatja tulajdonképpen.” Az MSZMP Politikai Bizottsága 1989. február 7-i ülésének jegyzőkönyve... 66.

alapuló többpártrendszer bevezetéséről.¹⁰⁸

A februári ülésen hozott, rossz kompromisszumokra épített határozat¹⁰⁹ viszont nem tükrözött egységes álláspontot, így nem is volt alkalmas arra, hogy alternatívaként álljon szembe az ellenzék által követelt forradalomértékeléssel. A határozatot követően az MSZMP olyan pártnak tűnt, amely nemcsak hogy a gazdasági és társadalmi válságokon nem képes úrrá lenni, de még a saját múltját sem tudja feldolgozni és értékelni. A független politikai szervezetek – a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság, az Erdélyi Szövetség, a Fiatal Demokraták Szövetsége, a Független Jogász Fórum, a Független Kisgazdapárt, a Magyar Demokrata Fórum, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, a Szabad Demokraták Szövetsége, a Szabad Kezdeményezések Hálózata, a Történelmi Igazságtétel Bizottsága és a Veres Péter Társaság – nyilatkozatot adtak ki, amelyben a demokratikus Magyarország megteremtése felé tett fontos lépésként üdvözölték az MSZMP közleményét, az 1956-ot érintő értékelést azonban nem tartották elégségesnek.¹¹⁰ Hiányolták a

forradalom és szabadságharc tényének, valamint az események demokratikus jellegének elismerését. Március 15-én az ellenzéki megemlékezéseken már százezres tömeg vett részt, egyebek mellett Nagy Imre–Batthyány, Kádár–Haynau,¹¹¹ illetve Igazságot '56-nak! táblákkal egyértelművé téve az 1956-tal kapcsolatos véleményüket,¹¹² áprilisban pedig elkezdődött a szovjet csapatok részleges kivonása, amelynek során mintegy tízezer katona távozott hazánkból.¹¹³ 1956 értékelésének alakulása immár kívül került az MSZMP befolyásán, és egyre kevésbé volt jelentősége annak, mit gondol 1956-ról a párt. A nagy belső vitákat gerjesztő értékelésén gyorsan túllépett az idő. Alig egy év múltán, a szabad választásokat követően összeült országgyűlés alakuló ülésén 1956-ot mint forradalmat és szabadságharcot foglalta törvénybe, melynek történelmi jelentősége csak 1848-hoz mérhető.¹¹⁴

¹⁰⁸ Felszólalásában Ormos Mária óva intette a bizottságot a többpártrendszer bevezetéséről, mert úgy vélte, az a párt szétesésével járna. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1989. február 10–11-én megtartott üléséről... 65.

¹⁰⁹ Az értelmezést illetően igazi ösvér megoldás született a KB részéről. Az ülés után kiadott közleményben felvonultatták az elmúlt harminc év valamennyi értékelő kifejezését. Eszerint az 1956-os „nemzeti tragédia” olyan „népfelkelés” volt, amelyben „ellenforradalmi cselekmények” történtek. Közlemény a Magyar Szocialista Munkáspárt 1989. február 10–11-i üléséről. *Népszabadság*, 1989. 02. 13. 1.

¹¹⁰ Fontos lépést tettünk a demokratikus Magyarországhoz vezető úton. Független politikai szervezetek nyilatkozata. *Magyar Nemzet*, 1989. 02. 18. 4.

¹¹¹ Rév István: A nekronim. *Szociológiai Figyelő*, 2001/1–2, [5–23.] 13.

¹¹² Az 1989. március 15-i eseményekkel kapcsolatban lásd: Nagymihály Zoltán: Kezdet és vég. 1989. március 15-e a Kádár-korszak ünnepei és a rendszerváltás tükrében. *Rendszerváltó Archivum*, 2019/1, 20–33.; illetve: Katona András: „Vissza a lenini úton!”. Az ellenzék megmutatta az erejét. (1989. március 15.). In: *Tüntetések könyve... i. m.* 2014, 70–72.

¹¹³ Békés *i. m.* 2019, 349.

¹¹⁴ Az 1956. októberi forradalom és szabadságharc jelentőségének törvénybe iktatásáról szóló törvényjavaslat megtárgyalása. *Országgyűlési Napló – 1990*. Az Országgyűlés alakuló ülése 1990. 05. 02., 20–21. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ON1990_1990-1994_001/?pg=19&layout=s (Utolsó letöltés: 2021. 09. 15.)

Sárhegyi Tamás Felicián

A nemzeti emlékezet tere

Jegyzetek a Szabadság téri emlékművek változásairól

A budapesti Szabadság tér egyik jellegzetessége, hogy folyamatos térbeli és szimbolikus változásai, átalakulásai révén együtt él a különböző rendszer- és rezsim-váltásokkal. Azon túl, hogy több mint százéves történelme során mindig változott az aktuális hatalmi diskurzus és reprezentáció, az aktuális politikai üzenetek folyamatosan lecsapódtak a különböző köztéri ábrázolásokban. A mostani területén először az Újépület nevű, börtönként is funkcionáló katonai épület állt, amely a Habsburg elnyomás szimbólumává vált. Később itt jelent meg Kossuth Lajos első köztéri ábrázolása, majd a két világháború között a revíziós propaganda termékei uralták a teret. 1945-től pedig a szovjet hősi emlékmű magasodik ott a mai napig – az Országházzal átellenben és az amerikai nagykövetség közvetlen szomszédságában.

Az alábbi tanulmányban a tér történetét és a jelentésbeli változásait mutatom be egy olyan valós és szimbolikus tér megjelenítésével, amely folyamatosan változó jelentéstartama ellenére is markáns helyet foglal el a rendszer-, rezsim- és korszakváltások forgatagában. Egy olyan speciális emlékezeti helyről beszélhetünk, amelyben kikristályosodik a magyar nemzet emlékezete és történeti tudata, illetve annak ellentmondásai.

A budapesti Szabadság tér¹ területe 1849. október 6. után vált a nemzettel szembeni igazságtalanság, elnyomás és önkény szimbólumává. Azóta a magyar múlt, közelmúlt és jelen folyamatosan változó mementója, a nemzeti emlékezet és „tudathasadás tere”. A *Neugebäude*ként² is ismert Újépületben végezték ki – sok más szabadságharcossal együtt – gróf Batthyány Lajost, Magyarország első

miniszterelnökét.³ A katonai célú épületegyüttest még II. József építtette, akinek megítélése – az épület jelentésével is összefüggésben – máig változatos a magyar közgondolkodásban és történetírásban. A *Neugebäude* az osztrák elnyomás szimbóluma maradt az elbontásig, melyről 1894-ben született döntés.⁴ Wekerle Sándor miniszterelnök ennek végrehajtását a Fővárosi Közmunkák Tanácsára ruházta át. Batthyány Lajos sorsára és az épületre később a Batthyány-örökmécses emlékeztetett, melynek szimbolikus jelentősége később a kommunista diktatúra időszakában is megmutatkozott.⁵ A tér értelmezési kerete azóta is mozgásban van és változik, nemcsak a fizikai, materiális és látható, hanem ezzel párhuzamosan, az idő múlásával a szimbolikus tér is átesik egyfajta metamorfózison.⁶ E jelentésrétegek és keretek nem mindig arányosan módosulnak, hiszen a látképet

¹ E sorok írója foglalkozott már a Szabadság tér történetével. A korábbi, más és más megközelítésű tanulmányokat lásd: Sárhegyi Tamás Felicián: A Szabadság téri szovjet hősi emlékmű mint emlékezeti hely. *Studia Vincentiana*, 2015/2, 55–72.; Uő: Tér, tüntetés, tapasztalat. In: *Studium. Tanulmánykötet*. Szerk. G. Molnár Péter. Budapest, PPKE BTK, 2016, 147–160.; Uő: Pillanatkép 1956-ból. A Szabadság téri szovjet hősi emlékmű rongálása. *Betekintő*, 2019/2, 69–79.

² Latinul Aedificium Regium Novum, németül Großes ärrarial Gebäude, röviden csak Neugebäude. A II. József kezdeményezésére épített hírhedt katonai létesítmény gyakran börtönként is funkcionált.

³ Pótó János: A Neugebäude helyén. A Szabadság tér és emlékművei. *Mozgó Világ*, 2020/1, 25–45.

⁴ 1894. évi XX. törvénycikk a székes fővárosi Újépület, a Károly-, József- és Flórián-laktanya és a Gellérthegy erőd értékesítéséről. *Magyar Közlöny*, 1894. 07. 06. 2–3.

⁵ Prohászka László: *Szoborhistóriák*. Budapest, Városháza, 2004, 81–82.; Siklóssy László: *Hogyan épült Budapest? (1870–1930)*. Budapest, Fővárosi Közmunkák Tanácsa, 1931, 266.; Elbe István: Szabadság tér az időben. Esszé. *Polisz*, 89 (2005. november), 15–17.

⁶ A szimbolikus térrel kapcsolatban lásd: Bourdieu, Pierre: Társadalmi tér és szimbolikus tér. In: Uő: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág, 2002, 11–24.

egy ember nagyságú, vagy annál kisebb szobor esetleges felbukkanása vagy eltűnése nem befolyásolja jelentősen, de ezen aktusokban mindig egy társadalmi vagy politikai csoport érdekének és eszmerendszerének megjelenése vagy eltűnése érhető tetten. A tér épületein, szobrain és emlékműveinek elemzésén keresztül betekintést nyerhetünk a magyar nemzet történetébe; sorsfordító események darabkái helyezkednek szanaszét a szimbolikus térben, és kirakós játékként együttesen is megmutathatják a valóságot. Ugyanakkor az önmagukban való értelmezés a saját széttördezettségében is jelentőséggel bírhat.

A valóság adott esetben több-rétegű, de mi is az igazából a Szabadság tér esetében? A trianoni traumatizáció következtében elszaporodó, identitást nyújtó és historizáló szobrok, emlékművek mondanivalója árulja el az igazságot? Az egységet szimbolizáló szakrális helyek, mint például a Hazatérés Temploma? Az országot „felszabadító” szovjetek által emelt és néhol máig álló emlékművek nyilatkoztatják ki az abszolút igazságot? A szimbolikus tér ezekből tevődik össze és válik egységgé, de emellett folyamatos változáson megy át, hiszen az emlékezet is folyamatosan alakul és formálódik. A Szabadság téren megjelenő épületeken, szobrokon és emlékműveken kívül egyéb olyan „adathordozókkal” is találkozunk, amelyek segítséget nyújtanak a tér és a szovjet hősi

emlékmű elemzésében. Hiszen nemcsak az épített környezet az, ami meghatároz, hanem azok a képi források és szövegterek is, amelyek összefüggésbe hozhatók a térrel, ezeknek az összessége alkotja a szimbolikus teret. Itt több rétegben rakódnak egymásra az emlékezeti helyek, csak hogy nem egymást befedve, mint a régészeti rétegek, hanem mint a tektonikus lemezek, folyamatosan mozgásban vannak, különböző elvek szerint érintkeznek és súrlódnak egymással, és ez mutatkozik meg a felszínen.

Maga a tér is értelmezhető és elemezhető lenne egy sajátosan összetett nemzeti emlékezeti helyként; de ha történeti értelemben vizsgáljuk, a legmeghatározóbb és legmarkánsabb jelenléttel a szovjet hősi emlékmű bír. A jelenre és a társadalmi-politikai köztudatra leginkább befolyással ugyanakkor a német megszállás áldozatainak emlékműve rendelkezik. Mindezek fényében elengedhetetlen a környezet vizsgálata, hiszen a kontextus nélkül nem tudjuk megragadni az emlékműveket magukat sem. A későbbi Szabadság tér területén hozta létre gróf Széchenyi István Pest első sétálóparkját, felesége ültette az első tuját. Az Újépület elbontását követően felmerült az igény arra, hogy méltó módon állítsanak emléket az 1848–49-es eseményeknek. A kész tervek és az elfogadott pályázat ellenére ez nem valósult meg, az első világháborút követő recesszió következtében ugyanis nem volt elegendő pénz a megvalósításra, pedig Szamovolszky Ödön és

Az egykori Neugebäude helyén épült, 1940-ben átadott emlékmű a Szabadság téren. A katonai épület miatt vált a Szabadság tér 1849 után a nemzettel szembeni igazságtalanság, elnyomás és önkény szimbólumává.

Fotó: Rendszerváltó Szemle

Gách István szobrászművészek fiatalos lendülettel átítatott, dinamikus és magával ragadó pályaműve megfelelt volna a célnak. A szobor holttesteken harci szekerekkel és két paripájával átvágató Hadurat⁷ ábrázolt, s féktelen vehemenciájával reprezentálta volna az elfojtott forradalom szellemét és tüzeit.⁸ Az elkészített gipszmintákat a Bazilika pincéjében őrizték, de a második világháború során, vagy utána megsemmisültek.⁹

A tér épületeit tekintve meg kell említeni az Osztrák–Magyar Monarchia Bankjának épületét, és annak utódát, a Magyar Nemzeti Bankot, valamint a Tőzsdepalotát, amely utóbb a Magyar Televízióknak adott otthont.¹⁰ 1901-ben épült a későbbi Munkaügyi Minisztérium, melynek homlokzatára került

⁷ A Hadúr később feltűnik az Irredenta Szoborcsoport kompozíciójában egy ismert mitikus hőssel, Csaba királyfival egyetemben.

⁸ Az alkotás miniatűr bronz mása megtalálható a Fővárosi Galériában és a Hadtörténeti Múzeumban.

⁹ Prohászka i. m. 2004, 81–82.

¹⁰ Ungváry Krisztián – Tabajdi Gábor: *Budapest a diktatúrák árnyékában. Titkos helyszínek, szimbolikus terek és emlékhelyek a fővárosban.* Budapest, Jaffa, 2012, 21–26.

A Szabadság téri Irredenta szoborcsoport Szentgyörgyi István által alkotott, a Bácskát és a Bánságot idéző „Dél” figurája. A szoborcsoportot 1921-ben avatták, és 1945-ig állt a téren. Fotó: Fortepan, 32597 / Pesti Brúnó

díszítés is fontos, hiszen ez volt Kossuth Lajos első köztéri ábrázolása, s minthogy ez nem számított szobornak, így nem volt szükséges hozzá a hatóságok engedélye sem.¹¹

Az első világháborút követően a Szabadság tér új arculatot kapott. Nemcsak a magyar nemzet szabadságát, hanem a szétszakított nemzet felett érzett fájdalom és gyász, továbbá az akkor tarthatatlannak ítélt helyzet el nem fogadását is jelképezte. Ezáltal a bele nem nyugvás központi emlékerévé is vált.¹² A Horthy-korszak propagandája az egész országban igyekezett olyan emlékműveket állítani,

amelyek illeszkednek a politikai és ideológiai elképzelésekhez, és folyamatosan éltetik az összetartozás tudatát. Így kerültek a térre 1921-ben az irredenta szobrok (vagy Irredenta szoborcsoport). A műköből készült kompozíció a négy évszagnak megfelelően tagolódik: Észak, Kelet, Dél és Nyugat az elszakított országrészeket ábrázolják.¹³ 1928-ban a szobrok közvetlen közelébe egy új emlékművet és jelképet emeltek, a Kismarty-Lechner Jenő¹⁴ által tervezett *Ereklyés Országzászlót*. Mészkőből készült talapzatának fedőlapja észak felé mutatott, és a homlokzatán a magyar címer volt látható. A zászlórúd lábánál kitért szárnyú bronzturul

díszítette, mellette pedig egy sisakos gyermekakt, buzogánnyal a kezében. Az Országzászló meghatározó eleme a csúcspdíszként funkcionáló esküre emelt kéz volt, melyet Horthy Miklós kormányzó kezéről formázott Füredi Richárd.¹⁵

1932. október 6-án, az aradi vértanúk kivégzésének nemzeti gyásznapiján, az angol Lord Rothermere¹⁶ adománya-ként került a térre a *Magyar Fájdalom szobra*. Így a tér egy újabb jelképpel bővült, amely a már korábban megjelenő Trianon-kultuszt hivatott erősíteni.¹⁷ A szobor alkotója egy francia szobrász, Émile Oscar Guillaume volt, aki hazájában háborús emlékműveiről volt ismert. A *Magyar Fájdalom szobra* formailag egy női akt, amelynek a felirata teszi lehetővé értelmezését és kontextualizálását: „Ez a szobor a trianoni szerződés által elrabolt gyermekei sorsát sirató Magyarország fájdalmát jelképezi. Alkotója francia szobrász, Émile Guillaume.¹⁸ Ezen emlékművet a szenvedő magyar nemzetnek ajánlotta fel Magyarország angol barátja, Viscount Rothermere. *This figure symbolical of Hungary mourning over the fate of her children wrested by the treaty of Trianon.*

¹¹ Prohászka i. m. 2004, 82.

¹² Elbe i. m. 2005, 16.

¹³ Az Észak Kisfaludi Strobl Zsigmond nevéhez köthető, aki politikai rendszerektől függetlenül felkapott emlékműszobrász volt, és készséggel állt az aktuális rezsim rendelkezésére, hogy annak hatalmát és elképzeléseit reprezentálja.

¹⁴ Kismarty-Lechner Jenő (1878–1962): építész. Lechner Ödön unokaöccse, 1928-tól a Képzőművészeti Főiskola tanára. Az *Ereklyés országzászló* mellett 1934-ben ő tervezte az 1919-es Tanácsköztársaság áldozatainak emléket állító *Nemzeti vértanúk emlékművét*.

¹⁵ Füredi Richárd (1873–1947): szobrász. Az *Ereklyés országzászló* mellett a *Nemzeti vértanúk emlékművének* megvalósításában is közreműködött.

¹⁶ Rothermere, Lord Viscount (Sidney Harold Harmsworth) (1868–1940) brit sajtómágnás. 1927 júliusában a *Daily Mail*-ben megjelent *Magyarország helye a Nap alatt* című, a trianoni békediktátum igazságtalanságait bemutató írása után szerzett komoly népszerűséget Magyarországon. Később sajtókampányt indított *Igazságot Magyarországnak!* címmel, támogatta a *Justice for Hungary* óceánjáró repülését, valamint az ország megcsonkításának emléket állító Magyar Fájdalom szobrát is ő ajándékozta az országnak. 1928-ban tiszteletbeli közadakozásból állították fel Budapesten a Magyar Igazság Kútját.

¹⁷ Prohászka i. m. 2004, 82.

¹⁸ Guillaume, Émile (1867–1942): francia szobrász.

Is the work of the French sculptor Émile Guillaume and is dedicated to the suffering Hungarian Nation by a sympathising Englishman Viscount Rothermere"¹⁹

Herczeg Ferenc²⁰ író avatóbeszédében különleges jelentést tulajdonított annak, hogy egy angol adományozótól és francia nemzetiségű kezei által készített szobor kerül az *Ereklyés Országzászló* mellé, amely az ország szétszakítottságát szimbolizálta. E körülmények olyan érzetet kelthettek, mintha a területi revíziót a nyugati hatalmak által is politikai programmá emelték volna. A Lord Rothermere által adományozott szobrokat és emlékműveket 1947-ben kezdték eltávolítani a közterekről, jöllehet formanyelvük miatt lehetséges, hogy az új hatalom szempontjából is elégséges lett volna a politikai konnotációval bíró feliratot levésni a talapzatról. Egy évvel később a szobor újra felállításra is került, az előző formai tulajdonságaival valószínűleg összefüggésben új helyet kapott a Margitszigeten a Palatinus fürdő előtt, egy névtelen és felirat nélküli posztamensen. Ezáltal a magyar fájdalmat bemutató női akt egy napfényben fürdőző hétköznapi nőalakká alakult át. 1967-ben a szobrot ideiglenesen egy raktárba helyezték és csak hat évvel később állították ki Balfon a Kastély Szálló parkjában, ahol hasonló jelentésréteg övezhette. Több évtized után, 2012-ben került Sopronba, az

eredeti feliratával, immáron újra Trianon-emlékműként.²¹

1945. április 4-én hivatalosan az utolsó német katonai egységeket is kiverte az országból a Vörös Hadsereg. Ez a nap vált később hivatalosan Magyarország „felszabadításának” napjává, és az egyik legjelentősebb állami ünnepként tartották nyilván egészen 1989-ig. Ennek az első lépése volt a szovjet hősi emlékművek emeltetése szerte a szovjetek által megszállt területeken, melyek győzelmi totemekként magasodtak az ég felé, tetejükön ötágú csillaggal, szerte Közép-Európában közvetítve a „Nagy Honvédő Háború” narratíváját: a Szovjetunió harcolta ki a békét és a szabadságot, és szovjet hősök estek el ezért a földért, amelyet a németek tartottak megszállás alatt. Az évente rendezett felszabadulási ünnepségek és koszorúzások rendszerint a Szabadság téren zajlottak. Budapesten 1945 februárjának második felétől gyorsított munkatempóban kezdtek neki neves szobrászok, hogy – a szovjet katonai parancsnokság elvárásának eleget téve – három kijelölt budapesti térre elkészítsék az obeliszeket. Ezzel párhuzamosan építési munkálatok kezdődtek a Gellért téren és a Vigadó téren, majd megkezdődött (több hónapos, éves folyamatot elindítva) azoknak a szobroknak és emlékműveknek az elbontása, amelyekkel az új politikai ideológia nem azonosult. A Szabadság téri szovjet hősi emlékmű különlegessége abban

Gróf Széchenyi István 1991-ben átadott szobra a Szabadság tér déli részén. E téren hozta létre gróf Széchenyi István Pest első sétálóparkját, felesége ültette az első tuját. Fotó: Rendszerváltó Szemle

áll, hogy a felsorolt másik két szovjet hősi emlékműtől eltérően, majdnem az eredeti állapotában fennmaradt a rendszerváltás után is.²² A Szabadság téren és a Gellért téren felállított obeliszek tervezője Antal Károly²³ volt. A Szabadság tér, mint a főváros egyik legjelentősebb szimbolikus tere, hatalmas változásokon ment keresztül az Újépület lebontásától egészen a szovjet hősi emlékmű felállításáig.

A Szabadság téri emlékművet 1945. május 1-jén avatták fel. Az országos központi ünnepséget általában itt tartották, ennek pedig több oka is volt. Köszönhető volt ez a tér fizikai adottságainak, annak, hogy az orosz V. kerületi parancsnokságnak a Szabadság tér 3. szám

¹⁹ Pótó i. m. 2020, 31.

²⁰ Herczeg Ferenc (1863–1954): író. A Horthy-korszak legünnepeltebb írója. 1927 és 1945 között a Magyar Revíziós Liga elnöke, 1938-tól a Magyarok Világszövetsége tiszteletbeli tagja. A második világháború után nem publikált, 1949-ben kilakoltatták villájából.

²¹ Pótó i. m. 2020, 31.

²² Az emlékművel és későbbi sorsával kapcsolatban lásd: Süle Tamara: A kitüntetett tér. Jogi, politikai és szimbolikus küzdelmek a budapesti Szabadság téri szovjet emlékmű körül. *Új Forrás*, 2011/6, 24–36.

²³ Antal Károly (1909–1994): szobrászművész.

A Lord Rothermere által adományozott, Emile Guillaume által készített, 1932-ben átadott szobor. A második világháború után a magyar fájdalomt bemutató női akt a Palatinus fürdő előtt napfényben fürdőző hétköznapi nőalakká alakult át. Fotó: Fortepan, 2010/48 / Gara Andor

alatt volt a székhelye, valamint az amerikai nagykövetségnek is, amelynek jelenléte a hely szimbolikus térbeli alakításában is jelentős volt.²⁴

Egy szobor vagy tér azáltal válik emlékezteti helyé, hogy a megemlékezés fizikai színterévé is válik – az ünnepek szakralizálják a teret. Az állandóságból kiemelve egy meghatározott múltbeli történésekhez kötött szervezett

események (ünnepek, felvonulások, koszorúzások, díszszemlék, tüntetések) egy emlékművet emlékezteti helyé formálhatnak. A szimbolikus tér időtlen és összekapcsolódó egységei közt ezek az aktusok is alakító és formáló erővel bírnak. A szovjet hősi emlékművek az ország felszabadítását voltak hivatottak jelképezni, és a Vörös Hadsereg tevékenységének állítottak emléket, ezzel jelezve, hogy a megszállás alól fel kellett szabadítani az országot, és ezért köszönetet kell mondani a „felszabadítóknak”. Mindezzel elegánsan elfedve azt a tényt, hogy a Vörös Hadsereg tevékenysége is megszálló tevékenység volt.

Az egymásra rakódó jelentésrtegeinek felfejtéséhez elengedhetetlen a társadalom alkotó és újraalkotó folyamatainak vizsgálata.²⁵ A társadalmi tapasztalat a cselekvésből és „megélésből” táplálkozik, és az átélt gyakorlatok teremtik meg a helyhez kötődő kollektív tudást – tehát válik emlékezteti helyé –, és ezáltal teremtik meg magát a teret.²⁶ A térrel kapcsolatban fontos szempont a normaszegés és normakövetés fogalmának vizsgálata. A normaszegés nem

más, mint csoportok és egyének a társadalom normáitól és konszenzuson alapuló értékrendjétől eltérő viselkedés. A normák megszegése olyan attitűd, amely ellentétes a közösségi normákkal és jogi szabályozásokkal. A normaszegés, normasértés és ezek szankcionálása egy emlékezteti folyamatot indít el, amelyek megerősítik a normák érvényességét. Ebből következik egyes társadalmi csoportok identitásának megerősödése és stabilizálódása.²⁷

A magyar tüntetési kultúra alakulásának egyik cezúrája 1956-hoz köthető. A hatalomellenes tüntetések később fegyveres lázadássá alakultak, köszönhetően a Párt átgondolatlan lépéseinek.²⁸ A szovjet hősi emlékmű megrongálása és a Sztálinnak állított hála-szobor ledöntése olyan szakrális politikai aktusok,²⁹ amelyek egyértelműen fejezték ki a hatalommal szembeni attitűdöt és ruházták fel többletjelentéssel a teret, és termelték újra a további normaszegéseket, tüntetéseket és az ezt megelőzni kívánó intézkedéseket.³⁰ A rendszerváltás után nemcsak az előző rendszerből megöröklött

²⁴ A szovjet emlékművek történeti elemzésével kapcsolatban lásd: Póty János: *Az emlékeztetési helyei: emlékművek és politika*. Budapest, Osiris, 2003, 111–139.

²⁵ A. Gergely András: Térhasználat és szimbolikus szuverenitás. *Tér és Társadalom (TÉT)*, 2015/2, [19–42.] 27–36.

²⁶ Pierre, Nora: Emlékeztet és történelem között: a helyek problematikája. *Aetas*, 1999/3, 142–157.

²⁷ A normaszegés és normakövetés történelmi kontextusban való vizsgálatáról lásd: Szepesi Anna: Normaalkotás és normaszegés. A Duna-menti Svábok Történeti és Földrajzi Intézetének éves tudományos ülése Tübingenben. *Jogtörténeti Szemle*, 2011/4, 77–79. A kollektív viselkedéssel kapcsolatban lásd: Couch, Carl J.: Collective Behavior: An Examination of Some Stereotypes. *Social Problems*, (15) 1968/3, 310–322.

²⁸ A „Párt” szó alatt az 1948-ig Magyar Kommunista Párt néven működő, 1948 és 1956 között Magyar Dolgozók Pártjaként létező, majd a forradalom idején Magyar Szocialista Munkáspárt néven újraalakuló szervezetet értem. A tüntetések és a Párt intézkedéseinek kapcsolatáról lásd: Szabó Máté: A tüntetések szerepe a magyar demokratizálódásban. In: *Magyarország évtizedkönyve, 1988–1998. 1.* Szerk. Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja, 1998, 499–515.

²⁹ Sinkó Katalin: A politika rítusai: emlékműállítás, szobordöntés. In: *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Szerk. György Péter – Turai Hedvig. Budapest, Corvina, 1992, [67–79.] 67–68.

³⁰ A. Gergely i. m. 2015, 21–26.

szimbólumok³¹ megléte indukálta a tüntetéseket a téren, hanem a korábbi és áthagyományozódott társadalmi tapasztalat is. A Szabadság tér értelmezése tehát nem lehetséges a társadalmi megmozdulások értelmezése nélkül, hiszen az itt végbemenő tüntetések, megmozdulások, demonstrációk idézik elő és aktivizálják az emlékezetet. A 2006-os tüntetések kapcsán is összefüggéseket fedezhettünk fel a Magyar Televízió ostroma és a bejutási törekvések (hasonlóan az 1956-os rádiós beolvasási kísérlethez), valamint az emlékmű megrongálása és a tüntetések között. Egy tér társadalmi tevékenységén keresztül létrehozásában azonban nem csak jogi és politikai dimenzióban értelmezett normakövetésről és normaszegésről beszélhetünk. Egyes terek kialakulásában jóval nagyobb szerepet játszik a kultúra és szakralitás, de mint láthattuk, szakrális aktusok a politikával és hatalommal kapcsolatban is megjelenhetnek, sőt szorosan összefonódhatnak vele.

A szovjet hősi emlékmű a 2000-es évek elején került újra a figyelem középpontjába, amikor is ideiglenesen lebontották, hogy ne akadályozza az alatta épülő mélygarázs munkálatait. Ez egy láncreakciót indított el, ugyanis az emlékmű azért volt hivatalosan védelem alatt, mert az oda temetett szovjet katonák miatt katonai sírnek minősült, így eltávolítása kegyeleti szempontokkal ütközött volna. Az exhumált maradványok azonban nem kerültek vissza eredeti helyükre, hanem a Rákoskeresztúri köztemetőben helyezték el azokat, így

Az 1945-ben átadott szovjet hősi emlékmű a mai napig a Szabadság téren helyezkedik el. Fotó: Rendszerváltó Szemle

megkérdőjeleződött a szovjet hősi emlékmű szerepe és visszaállításának szükségessége. A visszaállítás után tüntetések és rongálások sorozata kezdődött és húzódott el egészen 2000-től 2006-ig. Emellett évente felmerül

az emlékmű eltávolításának ügye, sőt folyamatosan történtek kisebb rongálások is.³²

Felmerül a kérdés, hogy a szovjet hősi emlékmű mit képviselt a rendszerváltás előtt – és mit

A szovjet hősi emlékmű 1995-ös megrongálása egyértelműen fejezte ki a kommunista diktatúrával szembeni attitűdöt, és ruházták fel többletjelentéssel a teret. Fotó: Fortepan, 39793 / Nagy Gyula

³¹ A szimbólum fogalmi meghatározásához lásd: Ricoeur, Paul: A tanúság hermenutikája. In: *A hermeneutika elmélete. (Ikonológia és műértelmezés 3.)* Szerk. Fabiny Tibor. Szeged, JATE, 1987, 179–199.

³² Süle i. m. 2011, 31–34.

A 2014. júliusában elhelyezett, A német megszállás áldozatainak emlékműve heves vitát váltott ki. Fotó: Rendszerváltó Szemle

képvisel azóta. Mint emlékezeti hely, rendkívül sokoldalú, túlszűfolt és mozgalmas, tekintve az elhelyezkedését és a tér metamorfózisát. Miután nem funkcionált hadisírként, már csak egy „egyszerű” emlékmű maradt, funkció nélkül. Mivel azonban az eltávolítása nem történt meg,³³ a több évente felélénkülő tüntetési és rongálási hullám felhívja az emlékműre a figyelmet, egy folyamatosan alakuló, komplex jelentéstartammal felruházva azt. Egyes csoportoknak jelentheti a múlttal való szembehelezkedést, a szovjet rendszer megtagadását és az emlékek eltörlésének igényét. A rendszerváltás politikai fordulatával ugyanakkor a hely jelentése is

tehetett egy fordulatot, hiszen a szovjet „felszabadító hősök” tevékenységének kérdése tabutémának számított 1989 előtt, a hősök áldozatos „felszabadító” tevékenységét ma már tényeket ismerve értékelhetjük másként is, ahogyan ez az újraértelmezés el is indult a rendszerváltás után, kiterjedve az egész rendszerre és a diktatúra negyven évére.

A Szabadság tér legutóbbi, nagy vitát kiváltó alkotása, a Raab Péter³⁴ által megformált *A német megszállás áldozatainak emlékműve*, melyet 2014 júliusában helyeztek el a tér déli részén, a szovjet hősi emlékmű tengelyében. A

felállítás *explicite* célja volt, hogy a le nem rombolható obeliszket átalakítsa a szovjet megszállás emlékművévé. Formáját tekintve a központi alak az országalmát kezéből elejtő Gábiel arkangyal, aki Magyarországot szimbolizálja, és a rá leszből lecsapó birodalmi sas pedig a náci Németországot, olyan értelmezést adva ezáltal az összetett történeti esemény-sornak, hogy 1944. március 19. után minden felelősség a megszálló hatalmakat terheli. A felállítást és a felavatást övező tiltakozás a leegyszerűsítő értelmezésnek és a tér szimbolikus túltöltöttségének is szólt. Megállapítható, hogy a Szabadság téren bármi történik a 20. században, azt jelentős figyelem, indulat és értelmezési kényszer övezi.³⁵

A tanulmányban bemutatásra került a Szabadság tér és az ott elhelyezkedő épületek, szobrok, emlékművek komplex jelentésének összessége. A tér az elmúlt több mint száz év során számos jelentős (rendszer)váltáson ment keresztül, amelyek meghatározták fizikai és szimbolikus formálódását egyaránt. A Szabadság tér emlékezetpolitikai elemzésén keresztül lecsapódnak a magyar nemzet 19–20. századi fordulópontjai, és megjelenik a rendszerváltás utáni történeti-politikai értelmezések sokfélesége is. A Szabadság tér mint emlékezeti hely a magyar nemzeti emlékezet egyik meghatározó kikristályosodási pontjaként értelmezhető.

³³ Más szovjet hősi emlékművek sorsával kapcsolatban lásd: Boros Géza: *Emlék/Mű*. Budapest, Enciklopédia, 2001, 61–66.

³⁴ Párkányi Raab Péter (1967): szobrász.

³⁵ Az értelmezés kapcsán lásd a témával foglalkozó konferenciakötetet: *Történelem és emlékezet. Egy akadémiai ülésről előadásai*. Szerk. Hunyady György – Török László. Budapest, Kossuth, 2014, 207. Idézi: Póto i. m. 2020, 43.

Juhász-Pintér Pál

„A vérem örmény, de a szívem magyar...”

Pongrátz Gergely, a Corvin köz egykori főparancsnoka

Az 1956-os forradalom és szabadságharc történetének számos meghatározó és egyben szimbolikushelyszíne volt, amelyek között kétségtelenül ott szerepel a fegyveres harcok egyik központi színtereként a Corvin köz. A forradalom kirobbanásától folyamatosan újabb és újabb felkelőcsoportok alakultak az egész főváros területén. A harcolók összlétszáma mintegy 15 000 főre volt tehető: többségük fiatal munkás, segédmunkás volt. Az idősebbek közül többen megjárta a szovjet fogolytáborokat is. Többségük értelemszerűen egyetértett a forradalom követeléseivel. A nyolc évig tartó terror megtapasztalását követően a diktatúra megszüntetéséért és az ország függetlenségének kivívásáért fogtak fegyvert.

A felkelőcsoportok közül a legnagyobb hírnevet a stratégiai szempontból kiváló adottságú Corvin moziban összegyűlt

szabadságharcosok szerezték meg. Olyannyira, hogy a magyar kommunista politikai és katonai vezetés szovjet segédlettel már október 25-étől meg akarta szervezni e bázis megsemmisítését, ám az október 28-ára tervezett akciót Nagy Imre miniszterelnök tiltakozása megghiúsította. Természetesen a Corvin köziek harci sikereihez hozzájárultak a közvetlen környezetükben lévő VIII. és IX. kerületi felkelők is.¹ A felkelők sokszor – a Széna tér és a Corvin köz esetében is – elszórtan, a város stratégiai fontos és megfelelő gócpontjaiban vették fel a harcot a szovjet csapatok ellen.² Az ellenálló gócpontok helyszíne kiválasztásában elsősorban a praktikus szempontok játszottak szerepet. Pongrátz Gergely, a Corvin köziek megválasztott főparancsnoka az Egyesült Államokban megjelent visszaemlékező kötetében írja: „Tehát szétnéztünk a környéken,

hol van egy olyan hely, ami páncélos és gyalogsági támadás ellen is jól védhető és ugyanakkor a visszavonulást is biztosítani tudjuk, ha éppen sor kerülne erre. A Kilián laktanyával szemben van a Corvin mozi, ami 4–5 emeletes épületekkel van körülvéve. A körútra és az Üllői útra olyan szűk utcákkal, amelyekbe egy tank sem tud befordulni.”³

Ha a Corvin közről beszélünk, szólnunk kell Pongrátz Gergely személyéről is, akinek neve szorosan összeforrott a szabadságharc ikonikus helyszínével. A forradalom és szabadságharc napjaiban, november 1-jén főparancsnokká választott Pongrátz Gergely 1932. január 18-án született az akkor már Romániához tartozó Szamosújváron, örmény családban.⁴ Származása – magyarsága mellett – meghatározó volt egész életében, ahogy maga is

¹ Práter utcaiak, Tűzoltó utcaiak, Tompa utcaiak csoportjai.

² Horváth Miklós: *1956 hadikronikája*. Budapest, Akadémiai, 2003, 109–124.

³ Pongrátz Gergely: *Corvin köz – 1956*. Chicago, 1982, 55–56.

⁴ A szülővárossal kapcsolatban érdemes felidézni, hogy 1700-ban Verzár Oxendius örmény római katolikus püspök kezdeményezésére – és I. Lipót engedélyével – vették meg az örmények a Martinuzzi-vár melletti Gerla falu területét 12 ezer forintért. Tizenhárom év alatt épült itt fel Armenopolis (Örményváros), amelyet 1838-tól hívnak Szamosújvárnak. Az örmények zárt közösségben éltek: a városba csak a tanács engedélyével költözhetett be idegen, és rendkívül alacsony volt a vegyes házasságok aránya. Az 1848-as forradalom és szabadságharc idején a 12 ezer magyarországi örményből mintegy 10 ezer Erdélyben élt: 4 ezren Szamosújváron, 2 ezren Erzsébetvárosban. A szabadságharc idején az örmények a magyar ügy támogatói voltak. Bővebben lásd: Tarjáni G. Gábor: Ahogy magukat nevezik – magyar örmények. *Acta Universitatis Szegediensis Acta historica*, (141) 2017/3, 105–118. http://acta.bibl.u-szeged.hu/51047/1/historica_141_105-118.pdf (Utolsó letöltés: 2021. 09. 11.)

Pongráz Gergely a Corvin közti ünnepségen, 2004. október 23-án. Fotó: Wikimedia Commons

emlegette: „a vérem örmény, de a szívem magyar”.⁵

Pongráz Gergely ebbe a közösségbe, kilencgyermekes családba született. Édesapját 1940-ben Szamosújvár polgármesterévé

választották, aki így tagja volt a bevonuló magyar csapatokat köszöntő küldöttségnek, amikor 1940-ben Erdély egy részét visszacsatolták Magyarországhoz. A retorzióktól tartva a család 1945-ben elhagyta szülőföldjét és áttelepült Magyarországra, először Mátészalkára, majd Soroksárra, ahol 1956-ban is éltek. Ezen évek alatt Pongráz Gergely elvégezte Bácsalmáson a mezőgazdasági gimnáziumot.⁶ Ezt követően agronómusként helyezkedett el: a forradalom kitörésekor a Nógrád megyei Hényelpusztán dolgozott. A hírek hallatán, október 24-én indult el Budapestre, azzal a gondolattal, hogy „nekem az egész családom ottvan Pesten, és havalami ilyesmi van, akkor a testvéreim biztos, hogy benne vannak. Mondom, nekem ott van a helyem mellettük.”⁷ Ebben nem is tévedett. Egyik testvére, Pongráz Ernő⁸

részt vett 1956. október 23-án a Kossuth téri tüntetésen, sőt még aznap este az Országházba is bejutott, ahol többek között Déry Tibor⁹ társaságában Nagy Imrével is találkozhatott.¹⁰ A testvérei közül többen, közülük is kiemelkedő mértékben Ödön¹¹ és Kristóf¹² is részt vett a Corvin köz csoport megszervezésében és az azt követő harcokban. Miután Gergely csatlakozott a corvinistákhoz – testvéreinek is köszönhetően –, gyorsan vezető szerepben találta magát. Egyes visszaemlékezések és források szerint két olyan személy volt az első napokban, akik parancsnokként tűntek ki. Egyikük volt Pongráz, a másik személy pedig Iván Kovács László. Iván Kovács 1930-ban született, 1956-ban fizikai munkásként dolgozott Gödön – mivel édesapja hivatásos katona volt a Horthy-korszak idején, nem tanulhatott egyetemen. Október

⁵ Wertán Zsolt: Vendégségben Pongráz Gergelynél. *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 2005/10, 3–6. http://epa.uz.ua/01400/01440/00158/pdf/EPA01440_eogyke_2005_10_03-06.pdf (Utolsó letöltés: 2021. 09. 11.)

⁶ Pongráz Gergely. <https://mek.oszk.hu/01900/01937/html/szerviz/kislex/biograf/pongratz.htm> (Utolsó letöltés: 2021. 09. 11.)

⁷ Juhász Pintér Pál – Mészáros Csaba: „Mindenki el volt készülve a halálra”. Beszélgetés Pongráz Gergellyel. *Belvedere Meridionale*, 2006/5–6, [47–61.] 48.

⁸ Pongráz Ernő (1920–1978): 1951-ben tiltott határátlépés kísérlete miatt internálták, tizenhat hónapot töltött a Mosonyi utcai toloncházban. A forradalom idején Pesterzsébeten segéd munkásként dolgozott, és a jogi egyetemre járt. A családtagjai közül elsőként csatlakozott a tüntetésekhez, a tüntetők megbízottjaként az Országházban is tárgyalt, Nagy Imrével is találkozott, de a Magyar Rádió ostrománál is jelen volt. Csatlakozott a Corvin köziekhez, ahol gyakran vett részt a különböző tárgyalásokon. 1956. december 22-én családjával együtt hagyta el az országot. Bővebben lásd: Pongráz *i. m.* 1982, 29–37.; Stefka István: *Ötvenhat arcai*. Budapest, Kairosz, 2003. <https://otvenhatarcai.hu/a-pongratz-testverek-amikor-mindenki-corvinista-akart-lenni/> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 11.).

⁹ Déry Tibor (1894–1977): író. 1946-ban lépett be a Magyar Kommunista Pártba. 1952-ben *Felelet* című regénye miatt kemény bírálathoz részesült a hivatalos kultúrpolitika részéről. 1953-tól Nagy Imre támogatójává vált, 1955-től kezdve személyes baráti kapcsolatot formálódott közöttük. 1956 júniusában, a Petőfi Kör sajtóvitáján elhangzott felszólalása miatt kizárták a pártból. A forradalom idején a Magyar Írók Szövetsége Forradalmi Bizottságának és a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa elnökségének tagja. Részt vett a forradalom utóvédharcában, és határozottan kiállt a szabadságharc eszméi mellett. 1957 áprilisában letartóztatták, novemberben a nagy íróperben kilenc év börtönbüntetésre ítélték. 1960 áprilisában a részleges amnesztiával szabadult.

¹⁰ Pongráz Ödön: A magyar forradalom talán legszebb pillanata. Részletek a naplóból. [Szerk. Ónody Éva]. *Pest Megyei Hírlap*, 1993. 11. 04. 8.

¹¹ Pongráz Ödön (1922–2009): Október 23-a estétől vett részt a budapesti eseményekben, már ekkor sikerült fegyvert szereznie. A családban az első között csatlakozott a Corvin köz felkelőcsoporthoz, részt vett a tárgyalásokban és a lőszer- és élelmiszerutánpótlás biztosításában. Október 30-ától a Corvin köz delegáltjaként Forradalmi Karhatalmi Bizottság tagja. 1956. november 18-án hagyta el az országot, az emigrációban a Magyar Október 23. Mozgalom elnöke lett. 2006-ban, Gergely halála után tért haza Magyarországra, átvéve a kiskunmajsai '56-os Múzeum vezetését. Bővebben: Pongráz *i. m.* 1982; Stefka *i. m.* 2003; Kozma Huba: *Pongráz Ödön*. Kiskunmajsa, '56-os Történelmi Alapítvány, 2006.

¹² Pongráz Kristóf (1927–2009): Október 23-a estétől vett részt a budapesti eseményekben, már ekkor sikerült fegyvert szereznie. Bátyjával, Ödönnel együtt csatlakozott a Corvin köz felkelőcsoporthoz, részt vett a tárgyalásokban és a lőszer- és élelmiszerutánpótlás biztosításában, a beszerzési és elosztási csoport parancsnoka volt. 1956. november 18-án hagyta el az országot.

23-án a tüntetéseken, a Sztálin-szobor ledöntésében, majd a Rádió épületének ostromában is részt vett, 24-én pedig csatlakozott a Corvin köz felkelőkhöz.¹³

Miközben szinte azonnal megkezdődtek a forradalmi csoportok szerveződésai és ezzel egyidőben a harcok is, Nagy Imre rádióbeszédében jelentette be, hogy a kormány statáriumot hirdetett: „akik a további vérontás megszüntetése érdekében ma 14 óráig megszüntetik a harcot és leteszik fegyvereiket, mentesülnek a statáriális eljárás alól”.¹⁴ A felhívásnak érdemi fogamatja végül nem lett, sem a corvinisták, sem más csoportok nem tették le a fegyvert, és tovább harcoltak. A szovjetek sem tettek le ugyanakkor a Corvin köziek lefegyverzéséről: a parancsnokság ultimátumban követelte a corvinisták fegyverletételét október 28-án, reggel 9 óráig – cserébe szabad elvonulást ígértek. A Corvin vezetői – Iván Kovács, Pongrátz Ödön és Gergely – a szomszédos Kilián laktanyába küldettek Maléter Pál ezredesért, a Műszaki Kisegítő Alakulatok parancsnokáért, akire katonai szakértőként számítottak. Maléter – a további áldozatok elkerülésére hivatkozva – az ultimátum elfogadását ajánlotta. A Corvin parancsnokai hosszú vita után egy tízpontos választ fogadtak el, amelyben visszautasították a fegyverletételt. Az erről szóló dokumentumot Pongrátz

Maléter Pál harckocsija a Kilián laktanya előtt. Pongrátz Gergely nevéhez a Maléterrel való konfliktusos viszonyát is sokszor társítják.
Fotó: Fortepan, 39835 / Nagy Gyula

Gergely, Pongrátz Ödön és Iván Kovács László írták alá,¹⁵ mindez szintén az ő valamiféle vezetői szerepükre utal. Az ekkor létrejött egységes fellépés ellenére a Pongrátz testvérek és Iván Kovács László között folyamatos feszültség állt fenn. Reguláris, szervezett csoportokról nem beszélhetünk 1956 kapcsán, így sok esetben a hatalmi viszonyok egzakt módon nem voltak definiálhatók. Az kétségtelen, hogy a Corvin közben a Pongrátz testvérek, közülük is Gergely vezető szerepet vittek, csakúgy, mint Iván Kovács László. Bár formális főparancsnok-választás az első napokban nem történt, több forrás szerint is a kezdetekkor első számú vezetőnek Iván Kovács Lászlót tekintették a felkelők.¹⁶ A corvinisták között tényleges főparancsnok-választásra november 1-jén került

sor, amelynek során az egymás között „Bajusz” becenévvel illetett Pongrátz Gergelyt választották meg vezetőnek.¹⁷ A Corvin köz a továbbiakban, az ő parancsnoksága alatt is az október 31-én megalakult Nemzetőrség egyik legtekintélyesebb bázisa volt.

Pongrátz Gergely nevéhez a Corvin köz főparancsnoksága mellett a Maléter Pállal való konfliktusos viszonyát is sokszor társítani szokták. Pongrátz azzal vádolta a szemközti Kilián laktanyát vezető ezredeset, hogy a kezdeti napoktól a tűzszünet kihirdetéséig harcolt a felkelők ellen, és csak később, a politikai fordulattal állt át. Pongrátz őt tette felelőssé több corvinista társa haláláért. Vélhetően ez a konfliktus is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Maléter Pál helyett a Nemzetőrség főparancsnoki

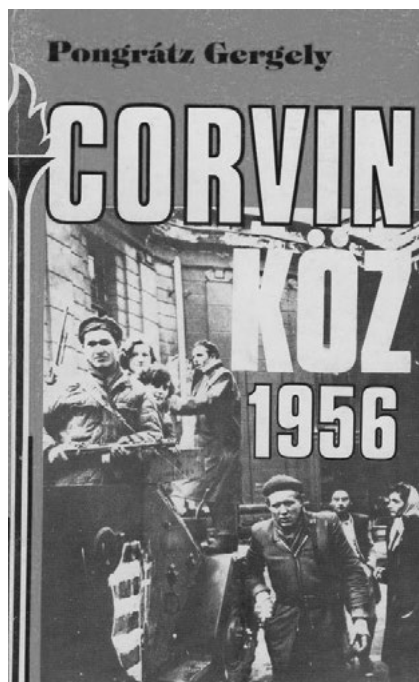
¹³ Eörsi László: Mit tudunk a Corvin köziek vezetőiről? In: *Kérdések és válaszok 1956-ról*. Szerk. Varga Eszter. Budapest, Napvilág, 2015, [107–108.] 107.

¹⁴ Nagy Imre rádióbeszéde. (Elhangzott 1956. október 24-én, 12 óra 10 perckor). In: *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások, 1956. október 23. – november 9.* Szerk. Varga László. Budapest, Századvég – Nyilvánosság Klub, 1989, 31–32.

¹⁵ Eörsi László: *Corvinisták*, 1956. Budapest, 1956-os Intézet, 2001, 57–63.

¹⁶ Lásd többek között: Eörsi László: Egy ellopott hős. *Népszabadság*, 2002. 12. 28. 10.; Galambos István: Iván Kovács László, a Corvin köz felkelők főparancsnoka. *Rubicon*, 2006/10–11, 26–39.; Eörsi László: Iván Kovács László a forradalomban. Részlet Iván Kovács László önvallomásából, 1957. március 16. In: *Évkönyv II.* 1993. Szerk. Bak János – Békés Csaba – Hegedűs B. András – Litván György. Budapest, 1956-os Intézet, 1993, 209–219.

¹⁷ Eörsi i. m. 2002, 10.

Pongrácz Gergely első kiadásban 1982-ben, New Yorkban megjelent könyvének címlapja.

tiszttségébe – azaz a felkelők, a rendőrség és a hadsereg együttes vezetőjének pozíciójába – Király Béla került.¹⁸

A november 4-ei második szovjet intervenció, ahogy más felkelőcsoportokra, úgy a Corvin köziekre is elviselhetetlen nyomást helyezett. A felkelők

ezután a VIII. kerületi rendőrkapitányság épületébe és annak környékére vonultak át. Az ellenállás reménytelenségét látva ugyanakkor Pongrácz Gergely lemondott a főparancsnoki tiszteről,¹⁹ és harcostársait is arra kérte, hogy – a további vérontás elkerülése érdekében – tegyék le a fegyvert, és hagyják abba a harcot.²⁰

Helytállása és a szabadságharc eszméje melletti rendületlen kitartása miatt életben maradt bajtársainak jelentős része élete végéig a Corvin köz főparancsnokaként tekintett rá. Miután azonban ő és testvérei a szabadságharc vérbe fojtása után egyértelmű jelzést kaptak arról, hogy a legsúlyosabb megtorlás vár rájuk, az egész család a külföldre menekülés mellett döntött: Pongrácz Gergely 1956. november 28-án lépte át Magyarország határát.²¹ Először az Egyesült Államokban, majd 1959-től Spanyolországban telepedett le. Tizenkét évet töltött Madridban, majd ezt követően visszatért az USA-ba, ahol

Magyarországra történt hazatelepüléséig élt.

Az emigrációban is egyetlen célja maradt: küzdeni az 1956-os forradalom és szabadságharc eszméjéért, tisztán tartásáért. Ennek érdekében aktív közéleti szerepet vállalt: 1957-ben – testvéreivel és a Hóka fivérekkal, Ernővel²² és Mihállyal²³ együtt – létrehozta a Magyar Szabadságharcos (Nemzetőr) Világszövetséget, amelynek elnökévé választották.²⁴ Ödön testvére a Sulyok Dezső²⁵ kezdeményezte Magyar Október 23. Mozgalmat vezette,²⁶ amely a forradalom ötödik évfordulóján jött létre.²⁷ Pongrácz Gergely hitvallását több alkalommal is kifejtette – tíz évvel a forradalom és szabadságharc után például ekképpen: „Az a bizalom, amely 1956 októberében a Corvin köz főparancsnokává történt megválasztásomban csúcsosodott ki, ma is töretlenül él szabadságharcos bajtársaim lelkében. [...] Bennünket szenvedő népünk szomorú sorsa készítetett fegyverfogásra, s az a hit, hogy a magyar nemzet szabad

¹⁸ A Nemzetőrség Kilián laktanyában zajló megalakulásáról és a Pongrácz és Maléter közötti vitáról többek között lásd: Drucza Attila: Vonások Dudás József arcképéhez. *Életünk*, 2006/11–12., [112–131.] 119.

¹⁹ Eörsi i. m. 2015, 108.

²⁰ Juhász Pintér – Mészáros i. m. 2006, 55.

²¹ Fejér Dénes: Ki volt nekünk Pongrácz Gergely? *Belvedere Meridionale*, 2005/3–4, 142–147.

²² Hóka Ernő (1931): 1950 októberében letartóztatták, 1951 februárjában „államellenes összeesküvés és izgatás” címén öt év börtönbüntetést kapott. 1953 októberében amnesztiával szabadult. 1956 őszén az aszódai járási forradalmi bizottság alelnöke. November 20-án hagyta el az országot. New York-i emigrációjában a Magyar Szabadságharcos (Nemzetőr) Világszövetség alapítója, 1957 januárjától főtáskára, 1981-től elnöke. 1989 júliusában tért először haza, itthon a Magyar Szabadságpárt alapítója lett.

²³ Hóka Mihály (1929–1994): újságíró, szerkesztő. 1956 őszén a Corvin közben harcolt, az emigrációban részt vett a Magyar Szabadságharcos (Nemzetőr) Világszövetség munkájában, és a *Magyar Holnap* főszerkesztője volt. 1989 júliusában tért először haza, itthon a Magyar Szabadságpárt alapítója, elnöke és a Független Kisgazdapárt tagja lett.

²⁴ Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*. Bern, EPMSZ, 1985, 269.

²⁵ Sulyok Dezső (1897–1965): politikus. 1945-től a Független Kisgazdapárt tagjaként nemzetgyűlési képviselő, a párt egyik meghatározó szereplője, rövid ideig miniszterelnök-jelöltje volt. 1946 márciusában kizárták az FKGP-ből, ekkor társaival megalapította a Szabadság Pártot, amelynek elnöke lett. Pártjának választáson való indulását azonban ellehetetlenítették, lemondott országgyűlési mandátumáról, és 1947 szeptemberében elhagyta az országot. Az emigrációban részt vett a Magyar Nemzeti Bizottmány tevékenységében, majd 1956 után a Magyar Október 23. Mozgalom alapítója lett.

²⁶ Nagymihály Zoltán: „Azért maradtunk meg, hogy most segíthessünk”. A magyar emigráció kapcsolata a rendszerváltó Magyarországgal (1987–1990). In: *A szétválás fél éve, 1989 ősze*. Szerk. Szeredi Pál. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 44., 2020, [11–75.] 53.

²⁷ Az ügynök és barátai. *Fáklyaláng*, 1966. 10. 01. 24.

és magyar lehessen egyszer saját hazájában. Ezért harcoltunk ott, ahol ezerszámra haltak hősi halált küzdőtársaink, és ezért harcolunk ma is itt az emigrációban, ahol ellenfeleink könyörtelensége ugyanolyan nehézségek elé állít bennünket, mint a fegyveres harcok során az óriási túlerővel felvonuló ellenség... [...] Mi, volt aktív magyar szabadságharcosok szükségét érezzük annak, hogy ismételten kinyilvánítsuk, hogy mindazt, amit 1956-os forradalom és szabadságharc céljaiként megnevezett, ahhoz töretlenül ragaszkodunk, mint népünk utolsó szabadon nyilvánított akaratához.”²⁸

A forradalom és szabadságharc eszméje és céljai képviselőként szellemében fektették le a Magyar Szabadságharcos (Nemzetőr) Világszövetség alapszabályát, amelyben többek között követelték „Magyarország szabadságának, függetlenségének biztosítását, a szovjet csapatok kivonását, a Varsói Szerződés felbontását, az általános, egyenlő, titkos választások megtartását az összes demokratikus pártok részvételével, igazságos, az egész nemzet érdekeit kielégítő földreform megvalósítását, az igazságosság és tisztas jogelosztás figyelembevételével a nagyüzemeknek, bányáknak, bankoknak köztulajdonban való tartását oly mértékben, ahogy az a közjónak

A Csete György építész tervezte kápolna a kiskunmajsai '56-os múzeum udvarán. Fotó: Wikimedia Commons

megfelel”.²⁹ Fontos leszögezni, hogy az '56-os emigráció meglehetősen heterogén volt: a már otthon is különböző értékrenddel és forradalomképpel rendelkező szereplők konfliktusait a két hét eufóriája elfedte

ugyan, de meg nem szüntette. E különbözősége az emigrációban, a szabad beszéd lehetőségének megnyílásával csak még inkább kiéleződtek. Madrid nem lett a magyar emigráció fontos központja – Pongrátz Gergely

²⁸ Magyar Szabadságharcos Parlament. *Fáklyaláng*, 1966. 10. 01. 2.

²⁹ Pongrátz Gergely, a Corvin köz volt főparancsnoka, a Magyar Szabadságharcos (Nemzetőr) Világszövetség elnöke nyilatkozata. *Fáklyaláng*, 1966. 10. 01. 2.

már csak ezért is kiszorult az '56-os emigráció jelentős képviselői közül.³⁰

Az emigrációs évek eredménye volt az is, hogy megírta emlékeit az '56-os eseményekkel kapcsolatban. „1981. szeptember 12-én chicagói bajtársaim meghívtak egy előadás megtartására, melynek témája a Corvin köz és az 1956-os magyar forradalom volt. Boldogan fogadtam el meghívásukat, annál is inkább, mert ez volt az első eset, amikor a Corvin köz volt főparancsnokát hívták meg beszélni, és nem a Szabadságharcos Világszövetség elnökét. Ez volt az alkalom arra, hogy végre, közel 25 éves hallgatás után nyilvánosságra hozzam azokat az eseményeket, melyek 1956-ban lejátszódtak a Corvin közben és elmondjam, hogy milyen szerepük volt a corvinistáknak a magyar forradalomban.”³¹ A könyv 1982-ben Chicagóban jelent meg *Corvin köz, 1956* címmel – itthon természetesen csak a rendszerváltás után láthatott nyomdafestéket.³² Az 1989 utáni időszak lehetővé

tette számára a hazatérést, első ízben 1990 márciusában. A forradalom eszméjének éltetését itthon is fontosnak tartotta: több '56-os szervezetben is aktív szerepet vállalt, tagja és vezetője volt az 1956-os Magyarok Világszövetségének, tiszteletbeli elnöke lett a Politikai Foglyok Országos Szövetségének, illetve megalapította az 1956-os Pesti Srác Alapítványt.

Itthoni munkássága arra is irányult, hogy egykori bajtársai, akiket a Kádár-rendszer meghurcolt és sok esetben anyagi értelemben is ellehetetlenített, megfelelő életkörülmények közé kerüljenek. Oroszlánrésze volt abban, hogy a XVI. kerületi Mátyásföldön, az egykori szovjet laktanya területén '56-osok számára lakásokat alakítsanak ki.³³

Az 1956-os események megismertetéséért végzett munkájának eredményeként jött létre Kiskunmajsán hazánk egyetlen '56-os múzeuma is, amely 1999-ben nyílt meg. A Kiskunmajsán élő egykori

főparancsnok a múzeum mellett saját vagyonából és közadakozásból kápolnát is emeltetett az 1956-os forradalom és szabadságharc, illetve az 1956 után kivégzett mártírok emlékére. Az épületet Csete György Kossuth-díjas építész tervezte. Az alföldi településen végzett munkájáról így vallott: „Hátralévő életem legfontosabb célja a kiskunmajsai ötvenhatos múzeum megnyitása után a nyári tábor és a kápolna megvalósítása, működtetése. Alighanem a kápolna felépítése, felszentelése lesz az utolsó cselekedet életemben, amit ötvenhatért tettem. A pont életem végén...”³⁴ Mindezek megvalósulását aktívan irányíthatta még, az '56-os ifjúsági tábor felépülésének és első évek működésének is részese lehetett. Nem sokkal ezután, 2005. május 18-án hunyt el, és az '56-os kápolnában helyezték végső nyugalomra.

³⁰ Az emigrációs szereplők különböző '56-képét érzékeltetve Borbándi Gyula a következőkre mutatott rá fent idézett munkájában: „Pongrátz Gergely az 1967 októberében a toledói Alcázarban – Marosy Ferenc madridi követ jelenlétében – rendezett 1956-os emlékünnepeken egy laptudósítás szerint: »rámutatott az Alcazar védőinek és a magyar szabadságharc hőseinek eszmei közösségére, a hazaszeretetre és halálmegvetésre azonos példáira«. [...] Ez az eset is mutatta, hogy mennyire alaptalan volt az ötvenhatosokat egységes politikai tábornak felfogni és a forradalom eszméi közös letéteményesének tekinteni. Az ötvenhatos menekültek még kevésbé voltak egyformák és egységesek, mint a negyvenötösök vagy a negyvenhetesek. Jóllehet valamennyien azt hirdették magukról, hogy a forradalom szellemét és eszméit testesítik meg, kifelé a legvegyesebb képletet mutatták. Természetesen nem azért, mert szerepet alakítottak és képmutatók voltak, hanem azért, mert Magyarországon 1956 októberében és novemberében nem egy, hanem több »forradalom« játszódott le. Majd minden politikai irányzat és árnyalat megvívta – szóban vagy fegyverrel – a maga harcát a szovjet megszállással és a kommunista egypártrendszerrel szemben. Ennek következtében minden politikai és világnézeti csoport a forradalom részesének tekintette magát. Így is cselekedett és ennek tudható be, hogy 1956 végétől kezdve a legeltérőbb nézetek és törekvések jelentkeztek a magyar forradalom hangjaként. Sokszor egymásnak ellentmondó felfogások is mint ötvenhatos gondolatok és igények jelentkeztek, követelve a tudomásul vételt és elismerést. A forradalom »eszmei mondanivalója« rangjára kívánt emelkedni a többi között a Mindszenty-féle konzervativizmus, a Pongrátz Gergely sugallta spanyol párhuzam, a polgári és a népi radikalizmus, a Nagy Imre-s nemzeti kommunizmus, de még a Petőfi Kör-ös Nagy Balázs trockista irányzata is. A valóságban az ötvenhatos tábor minden más menekült rétegnél heterogénebb volt és nem csoda, hogy a benne való eligazodás oly sok problémát okozott.” Borbándi *i. m.* 1985, 269–270.

³¹ Pongrátz *i. m.* 1982, 7.

³² Pongrátz Gergely: *Corvin köz, 1956*. Budapest, 1992.

³³ Épül a szabadságharcosok otthona. *Magyarok Világlapja*, 1993. 05. 01. 36.

³⁴ A főparancsnok, Pongrátz Gergely. <http://1956majs.hu/a-foaparancsnok/> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 06.)

Gulyás Martin

„a forradalommal lett mindenki egyenrangú polgár”

Az 1956-os forradalom és szabadságharc 65. évfordulója alkalmából a kereszténydemokrata Varga László jogász–politikus esszéjét közöljük, amely 1980-ban különnyomatként jelent meg az Egyesült Államokban, s mindmáig a legnagyobb közgyűjteményekben is csak elvétele lehetséges. A szerző életműve s közéleti pályája viszonylag ismert,¹ bár a köztudatban elsősorban az 1944. november–decemberi, a Demokrata Néppárt megalapításában vállalt szerepe őrződött meg, majd pedig az 1989–90-es rendszerváltoztatás, illetve az ezredforduló környékén kulmináló KDNP-s belharcok idejéből emlékszünk a nevére. Méltatlanul háttérbe szorult viszont mindannak a háttérmunkának a jelentősége, amelyet az általa alapított és három évtizeden át vezetett New York-i Szabad Magyar Jogászok Világszövetségének képviselőjében végzett a nemzetközi porondon. A jobboldali magyar emigráció egyik szorgos, fáradhatatlan háttéremberként, a keresztényszociális tanok híveként saját narratívát alkotott a magyar forradalom történelmi jelentőségéről, amely mindmáig tanulságos szempontokat tartogat a szaktudomány képviselői számára is. Az írásművében közreadott ENSZ-szel kapcsolatos, a magyar ügyszóval való általános hozzáállásra vonatkozó tapasztalatai hitelt érdemlőnek és időtállóan bizonyultak, azok jelentős hányadát visszaigazolták az elsődleges forrásokon nyugvó, legfrissebb történelmi kutatások is.

„NÉGY-ÖT MAGYAR ÖSSZEHAJOL” – PILLANATKÉP AZ 1956-57-ES EMIGRÁCIÓS TÖRÉSVONALAKRÓL

Az 1956-os magyar forradalom nem pusztán a hazai és nemzetközi politikai klíma megváltozásában játszott jelentékeny szerepet, de felkavarta a nyugati magyar emigráció állóvizét is. A Varga Béla² által alapított, amerikai finanszírozású és politikai hátszéllel 1949-ben tető alá hozott Magyar Nemzeti Bizottmány

– mint a magyar emigráció kizárólagos politikai csúcsszerve – kihívót kapott. A Borbándi Gyula által felállított kategóriákkal élve a negyvenötös „nemzeti” és a negyvenhetes „demokratikus” emigráció után a külhonba szakadt politikus magyarok sora újabb jelentékeny számú csoporttal bővült: az ötvenhatosokkal. Köztük volt számos olyan szereplő, aki már a koalíciós korszakban (1944–48) is aktív, köz- vagy párttiszséget viselő politikus volt, s a forradalom alatt reaktiválódott; de tagjai voltak politikai üldözöttek is,

¹ Szabó Róbert: Varga László (1910–2003) kereszténydemokrata ügyvéd politikai pályája. In: *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka*. Szerk. Petrás Éva. Budapest, Gondolat, 2019, 227–242.

² Varga Béla (1903–1995): római katolikus pap, legitimista politikus. Kisparaszti családból származott, a győri bencés gimnáziumban tett érettségi követően a veszprémi Római Katolikus Hittudományi Főiskolát végezte el, pappá szentelték. 1937-től a Független Kisgazdapárt alelnöke, két évvel később parlamenti mandátumot szerzett. A második világháborúban a magyar kormány lengyelbarát külpolitikájának egyik vezéralakja, részt vett az ellenállási mozgalomban. Budapest ostroma során szovjet fogságba esett, szabadulását követően részt vett a fővárosi kisgazda pártszervezésben, ügyvezető alelnök is lett, tagja volt a fővárosi nemzeti bizottságának is. 1945 novemberében kisgazda pártlistáról kerül be a Nemzetgyűlésbe, 1945 decemberétől 1946 februárjáig a Nemzeti Főtanács tagja, február 7-től a Nemzetgyűlés elnöke. 1947 júniusában emigrált, majd megfosztották magyar állampolgárságától és vagyonától is. 1947 augusztusában az USA-ban telepedett le, s vezéralakja lett a nyugati emigráció szervezésének. Bővebben lásd: *A Nemzetgyűlés almanachja, 1945–1947*. Szerk. Marelyn Kiss József. Budapest, 1999, 635–637.

■ Varga László. Fotó: RETÖRKI Archívum

valamint olyan „helyzet szülte politikusok”, akik az önszerveződő testületek vezetésében kaptak helyet.³

E belső összetételét tekintve vegyes politikai csoportosulás formális képviselőt a Strasbourgban, mintegy 70-80 fő részvételével 1957 januárjában megalakított Magyar Forradalmi Tanács (MFT) látta el.⁴ Miközben hónapokon át zajlottak a tárgyalások az emigráció egyes csoportjai és „hullámai” között, az MFT szerveződését követően létrejött egy szűkebb, kabinetjelleggel működő testület is, amely a Szabad Magyarország Nemzeti Képviselő (SZMNK) nevet kapta, s egy New York-i és egy párizsi irodával rendelkezett. Ez a helyzet legalább annyi konfliktust hozott magával, mint ahány, az egységesség irányába mutató kibontakozási lehetőséget rejtett. 1957 az emigráció szempontjából egy olyan kegyelmi pillanatnak tűnhetett, amikor a forradalom ügye melletti egységes kiállás felülírhatja a meglévő személyi és politikai ellentéteket, esélyt adva a

megújulásra. Ennek megghiúsulását mind az MFT, kivált az SZMNK vonatkozásában hitelt érdemlően mutatja be Varga László egy kifejezetten erre a kérdésre fókuszáló, kéziratban fennmaradt emlékirata⁵ – a továbbiakban erre támaszkodunk.

Az SZMNK elvi kiindulópontja az volt, hogy mivel a kádári bábkormány – létrejöttének körülményei és hatalmi célkitűzései miatt – nem láthatja el az ország legitim képviselőt, az emigráción a sor, hogy képviselje a forradalmi Magyarország hangját, így idegen földön folytassa politikai-diplomáciai síkon a szabadságharcot. Ennek jegyében pedig fel kell lépnie a változatos eszközökkel zajló megtorlás leállítására, a szovjet csapatok kivonása és a demokratikus újrakezdés kereteinek megteremtése érdekében. Ahhoz, hogy ezt a vállalt politikai küldetést sikerre lehessen vinni, egy olyan világos hierarchiával és szervezeti szabályzattal rendelkező ernyőszervezetet kellett létrehozni, amely reprezentálja a magyar demokratikus politikai közélet külföldre üldözött legfontosabb irányzatait. Ezek képviselőit tömörítette volna a nagytanács („parlament”), amely Varga megfogalmazása szerint „1945–47-es képviselők, a forradalmi szervezetek képviselőiből és behívott érdemes közéleti személyekből” alakult volna meg, „függetlenül, hogy azok mikor fejtették ki politikai tevékenységet”,⁶ a képviselőt vezetését pedig egy intézőbizottság látta volna el.

Az emigráció politikai *doyenjei* eltérően ítélték meg a politikai érdekérvényesítés hogyanját és mikéntjét, továbbá a forradalom értékeinek és céljainak megítélésében is érdemi különbségek mutatkoztak. Az egyik domináns pólust képviselő szociáldemokrata Kéthly Annával az élükön a szocialista internacionálé, a szakszervezeti világszövetség és a nemzetközi nőmozgalom lobbijére apellálva igyekeztek a magyar ügy napirenden tartását elérni. Míg a „jobboldal” a nyugati kormányokkal való bensőséges kapcsolatok kialakításában, a kereszténydemokrata

³ Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*. Bern, EPMSZ, 1985. (Elektronikus kiadás: Hága – Budapest, Mikes International – OSZK, 2006.), 164–168. A Magyar Forradalmi Tanács élén „történelmi rangjuk” alapján Kéthly Anna, Kővágó József és Király Béla álltak. A Tanácsban helyet foglaltak a Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt, a Kereszténydemokrata Párt, a Petőfi Párt, a Parasztszövetség, a szakszervezetek, munkástanácsok, fegyveres erők képviselői, valamint a 4–4 taggal szerepeltette magát a Petőfi Kör, a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa, az egyetemi ifjúság, a politikai üldözöttek és az Írószövetség.

⁴ Az alapítás körülményeiről és a bécsi előzményekről lásd Horváth János: Kéthly Annával az emigrációban. In: *„Kéthly Annát a kormányba!” A magyar szociáldemokraták és az 1956-os forradalom*. Szerk. Loppert Csaba. Budapest, Kéthly Anna Kulturális Egyesület, 2016, 65–69.

⁵ RETÖRKI Archívum, Varga László töredékes irathagyatéka, Varga László tanulmányai (1948–2003). Varga László: [Cím nem olvasható]. é. n. A gépirat rossz fizikai állapotából következően egyáltalán nem olvasható a cím, a félszáz oldalas tanulmány záróbekezdéséből viszont arra lehet következtetni, hogy a kereszténydemokrata unió tagjainak írt beszámolóról, emlékiratról van szó. A továbbiakban *Varga-emlékiratként* hivatkozunk a szövegre.

⁶ *Varga-emlékirat*, 13.

Bán Antal és Kéthly Anna 1947-ben, a budapesti Keleti pályaudvaron. Előbbi a '48-as, utóbbi az '56-os szociáldemokrata emigráció fontos szereplője volt. Kéthly a forradalom után elsősorban a szocialista internacionálé, a szakszervezeti világszövetség és a nemzetközi nőmozgalom lobbijére apellálva igyekezett a magyar ügy napirenden tartását elérni. Fotó: Fortepan, 79168 / Berkó Pál

pártok nemzetközi uniójában, illetve a nemzetközi szervezetek – és a nemzetközi jog – kényszerítő erejében bízott inkább. Az emigráns tárgyalófelek jelentős részét feszélyezte az a körülmény, hogy Kéthly nagy nemzetközi népszerűségével élve⁷ hajlamos volt magát az ország kizárólagos hiteles képviselőjeként meghatározni, amely tudatos politikai *brandépítéssel* is párosult.⁸ Az emigránsok ötvenhatos hulláma, szemben a korábbiakkal – látva az USA kétkulacsos politikáját a magyar forradalom kezelését illetően – egyértelműen *Európa-centrikus látásmóddal* bírt,⁹ tagjai az USA helyett a nyugati kormányok és a formálódóban lévő európai integrációs szervezetek jóindulatára és politikai támogatására apelláltak.

Az SZMNK Varga által megfogalmazott ügyrendje¹⁰ igyekezett lefektetni mindazokat az értékrendi premisszákat, amelyek hűen fejezik ki a forradalom programját, s amivel valamennyi emigráns képviselő azonosulni tud. Olybá tűnhetett, hogy 1956 programja – éppen annak eklektikus jellege miatt – megadja a történelmi esélyt a hagyományos politikai törésvonalakon történő felülemelkedésre, valamennyi mértékadó erő megtalálja benne a neki tetsző elemeket. A pontok között szerepeltek a liberális alkotmányosság princípiumai (pl. szabadságjogok alkotmányos garanciái, parlamentnek felelős kormány, hatalmi ágak elkülönítése), a függetlenség és a fegyveres semlegesség deklarálása, kiegészülve néhány jellemzően ötvenhatos „specifikummal”. A gazdasági életre vonatkozóan

⁷ Önmagán túlmutató jelentősége volt annak, hogy őt hallgatta meg először az ENSZ magyar kérdést vizsgáló bizottsága, illetve, hogy több ezres szakszervezeti tömegrendezvények ünnepelt szónoka volt Béctől New Yorkig.

⁸ Kéthly politikai mozgásának összefoglalását lásd Strassenreiter Erzsébet: Kéthly Anna harca a „magyar ügyért” (1956. november 4.–1957. szeptember). *Levéltári Közlemények*, 2007/1, 151–212.

⁹ A magyar forradalom nemzetközi aspektusait általában a nagyhatalmak és a nemzetközi szervezetek prizmján át szokás vizsgálni, román történészek azonban kellő meggyőző erővel mutatták ki azt, hogy a magyar forradalomnak milyen óriási jelentősége volt az európai integrációs folyamat felgyorsításában, s mekkora lökést adott a római szerződés 1957. márciusi aláírásának. Lásd: Croitor, Mihai: 1956 – Dark Clouds over the Communist Sky. Chinese, Yugoslavian and Romanian Perspectives; Alexandrescu, Mihai: Repositioning of Powers in the European System around the Year 1956. In: *Critical autumn – 1956. Studies about the Hungarian October*. Szerk. Gulyás Martin – Török Ádám. Budapest, Szent István Társulat, 2020, 67–82., 83–88.

¹⁰ Az „alkotmány” pontjai a következők voltak: 1. Az ország függetlensége, szabadságjogok biztosítása. 2. Szabad választásokon alapuló parlamentáris kormányzat. 3. Köztársasági államforma. 4. Semlegesség minden katonai szövetséggel szemben. 5. Az 1945-ös földreform. A magángazdálkodás biztosítása, bányák, kulcsiparok és nagybankok köztulajdonban tartásával. *Varga-émlékirat*, 15.

bekerültek olyan pontok, amelyek egy ún. *vegyes gazdaság* irányába mutattak. Így nevesítette az 1945–49 közötti – Európa-szerte bevett – „nacionalizálási láz” jegyében született intézkedések meghagyását,¹¹ így például a „stratégiai” ágazatok (úm. közművek, bankrendszer) állami tulajdonban tartását, magas állami újraelosztást az adórendszer progresszív jellegén keresztül, az 1945-ös földreform által létrehozott birtokviszonyok megtartását, a jogtalan kisajátítások esetére vagyoni kárpótlást irányzott elő, és kitartott a magántulajdon létjogosultsága mellett.

A pontok Varga László általi „középutas” megfogalmazása, az egyes politikai fogalmak jelentése körül kialakuló csörtéken túl személyeskedésig fajuló viták is borzolták a kedélyeket. A *Varga-émlékirat* szerint késhegyre menő harc dúlt az intézőbizottság elnökének személye és megválasztásának módja körül is. A konfliktus Varga Béla és Kéthly Anna között kulminált. A kérdés lényege az volt, hogy melyik az erősebb legitimációforrás: az 1945-os nemzetgyűlés formálisan le nem mondott elnökének mandátuma, avagy a november 3-i Nagy Imre-kormány államminiszteri tisztsége? A tanácskozáson jelen lévő néhány monarchista, konzervatív beállítottságú emigráns a köztársasági államforma és az 1945 utáni rendszerváltó lépések sokasága ellen berzenkedett, így velük a kompromisszum elérésére nem nyílt lehetőség. A szociáldemokraták a forradalom egyes szocialista jellegzetességeinek kidomborítását vélték elégtelennek, valamint sérelmezték az 1945 előtti „reakciónak” titulált erők bekapcsolódását a munkába. Kéthly néhány évvel később „az ország önrendelkezési jogáért és a demokratikus szocializmus társadalmi rendjéért vívott forradalom”¹²-ként jellemezte 1956-ot, amivel a többség aligha azonosulhatott. Varga Béla azon

doktriner állásfoglalása sem segítette a szervezeti alapok lefektetését, miszerint választásra nincsen szükség, neki *eo ipso* kellene betöltenie az intézőbizottság elnöki tisztségét.¹³

Az SZMKNK ügye közel két hónapon át tartó, szórshasogató viták után kútba esett. A politikai akcióegység és az ennek előfeltételét jelentő egységes szervezeti keretek létrejöttének hiánya több tényező szerencsétlen együttállásából következett. Varga emlékirata – Borbándi következtetésével egybehangzóan – sommásan úgy foglalt állást a kudarc okait illetően, hogy „lényegében egy akadály van: megegyezés Varga Béla és a szociáldemokraták között”.¹⁴ Mi volt ebben az alkudozási folyamatban a kereszténydemokraták, különösen Varga László és elvbarátainak (főképp Raksányi Árpád)¹⁵ szerepe? Leginkább az, hogy igyekeztek centrumpozícióba helyezkedve a kigazdák és szociáldemokraták által dominált emigrációs térben egyfajta egyensúlyozó-konszenzusteremtő szerepet kialakítani, amennyire csak lehetett, tompítani próbálták az emigráns „nagyágyúk” közötti konfliktusok élet, s olyan megoldásokat kerestek, amelyek valamennyi érintett fél számára elfogadhatóak lehetnek.

1957 végére mind az MFT, mind az SZMKNK működése megszűnt. Előbbi számára a politikai reprezentáció csúcsát az jelenthette volna, ha az IB-tagok akár formális képviselőket, megfigyelői státust kaptak volna a hivatalos magyar állammal szemben az Európa Tanácsban. A politikai kudarcon túlmenően azonban ki kell emelni a humanitárius szempontból értékelhető sikereket: repülőbizottságok vizsgálták a menekülttáborokban uralkodó viszonyokat, Bernben önálló irodát nyitottak, valamint felállítottak egy nemzetközi segélyszerveket összefogó koordinációs bizottságot, minde-

¹¹ Germuska Pál: Adalékok a magyarországi gazdasági intézményrendszer 1945–1948 közötti változásaihoz. In: *Lépések a gazdasági teljhatalom felé, 1945–1948*. Szerk. Bank Barbara – Germuska Pál. Budapest, NEB, 2017, 13–27.;

¹² Kéthly Anna beszámolója az SZMKNK elnökeként végzett tevékenységéről. *Szabad Magyar Tájékoztató*, 1959. 02. 28. 14. Blinken OSA, 300-5-47 Box 7. Records of Aurel Bereznaí ont he 1956 Revolution – Subject files. Évfordulók, megemlékezések 1956-1968 c. dosszié.

¹³ *Varga-émlékirat*, 18–21.

¹⁴ *Uo.* 39.

¹⁵ Raksányi Árpád (1922–1975): jogász, újságíró. A pécsi gimnáziumban tett érettségét követően jogi pályát választott, aktív katolikus hit- és közéleti tevékenységet folytatott. 1944 telén szovjet katonák színművész öccsével együtt a Parlament alagsorából a gödöllői hadifogolytáborba hurcolták, ahol tifuszt kapott. 1947 nyarán – Varga Béla nemzetgyűlési elnök személyi titkáráként – Franciaországba emigrált, és a magyar kereszténydemokrata emigráció egyik főszervezője lett. Az 1956-os forradalom hírére hazatért, hogy a hazai kereszténydemokrata pártszervezést segítse, s kapcsolatot létesítsen a kiszabadított Mindszenty József hercegprímással. November 4-i újbóli emigrációját követően a francia politikai élet magas rangú képviselőivel fenntartott kapcsolatai miatt kulcsszerepet játszott abban, hogy az MFT Strasbourgban alakulhasson meg, majd Párizsban előkelő helyen kapjon irodahelyiséget. Szerény anyagi körülmények között, idegen földön hunyt el.

Varga Béla, a Nemzetgyűlés egykori elnöke, az emigráns Magyar Nemzeti Bizottmány, majd Magyar Bizottság vezetője 1990 áprilisában interjút ad Budapesten. Tőle jobbra Antall József, az MDF elnöke, leendő miniszterelnök, balra Varga László. Fotó: Fortepan, 152300 / Szigetváry Zsolt

mellett pedig közreműködtek az új körülmények közé kerülő magyarok lakhatási, letelepedési, munkavállalási ügyeinek intézésében.¹⁶

„AZ UDVARIAS VÁLASZOKON KÍVÜL, TÖBBET NEM TUDTUNK ELÉRNI.” – TÖREKVÉSEK A NYUGATI VILÁG LELKIISMERETÉNEK ÉBRESZTGETÉSÉRE

Függetlenül attól, hogy az egység nem jött létre, az addigra bejáratott csatornákon keresztül mindenki tette azt, amire erejéből tellett. Varga László 1948 novemberében emigrált, a Szabad Európa Bizottság tájékoztatási osztályának munkatársaként helyezkedett el. Emellett a Magyar Kereszténydemokrata Unió vezetőségi tagjaként és a Szabad Magyar Jogászok Világszövetségének vezetőjeként¹⁷ '56-ra komoly gyakorlatot szerzett a nemzeti érdekképviselet árnyékdiplomácia útján történő, kevésbé transzparens formájának gyakorlásában. A politikai reprezentációnak azt a magas szintjét nem érte, nem is érthette el, mint Kéthly Anna vagy Varga Béla, de mindez a kereszténydemokrata politika-felfogás és a nemzetközi kereszténydemokrata

hálózat eltérő szerveződési-működési logikájából is következett. Tevékenységének jelentősége azonban komoly helyi értékkel bírt, hiszen az emberi jogserelmekről szerzett információk tényszerű összerendezésével, angol nyelven történő propagálásával, a feltártaknak a hatályos nemzetközi jogi normákkal való szembenállásának kimutatásával hiteles és tényszerű képet igyekezett formálni mindazok számára, akik a „magas politika” színpadán érdeklődtek a valós magyar viszonyok iránt. A bő három évtizeden át működő világszövetség az ötvenes évek közepén angol nyelven tette közé a magyar táborvilág valós méreteivel kapcsolatos tényfeltáró jelentését az ENSZ kényszermunkát vizsgáló bizottsága számára,¹⁸ szót emelt a szabad munkahelyválasztás korlátozása ellen, kiadta a Mindszenty-per egyes iratait. A világ vezető lapjainak szerkesztőségeihez címzett levelekben hívta fel a figyelmet a fiatalok büntetőjogi szankcionálásával kapcsolatos, a polgári jogi normákat sértő gyakorlatokra is.

Miután 1957 februárjában az ENSZ felállította a Magyar Kérdést Vizsgáló tényfeltáró különbizottságát („Ötös Bizottság”),¹⁹ Varga Lászlónak és

¹⁶ Kéthly Anna beszámolója az SZMNK elnökeként végzett tevékenységéről. *Szabad Magyar Tájékoztató*, 1959. 02. 28. 2. Blinken OSA, 300-5-47 Box 7. Records of Aurel Bereznai on the 1956 Revolution – Subject files. Évfordulók, megemlékezések 1956-1968 c. dosszié.

¹⁷ A szervezet tevékenységéről lásd: Varga László: *Fények a ködben. Egy életút a nemzet szolgálatában*. Salgótarján, Médiamix, 2002, 99–103.

¹⁸ Varga László: *New Yorktól Mallorcáig, és vissza*. New York, 1987, 75–79.

¹⁹ A különbizottság működésének összefoglalását lásd: Békés Csaba: A magyar forradalom és az ENSZ az újabb levéltári kutatások tükrében. In: *A forradalom és a magyar kérdés az ENSZ-ben, 1956-1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia*. Szerk. Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv. Budapest, Magyar ENSZ Társaság, 2006, 7–27.

munkatársainak a diplomáciai „táncrend” megismerésében szerzett jártassága és „jogászkodó” attitűdje a korábbiakhoz képest felértékelődött. Többes mandátummal, így részben a világszövetség, részben pedig az SZMNK képviseletében folytatott diplomáciai aktivitása több területre is kiterjedt: egyrészt – pótolva az ENSZ-nek a tanúvédelem terén mutatkozó hiányosságait – igyekezett védelmére kelné a meghallgatott tanúknak, másrészt nyelvi közvetítést is vállalt, illetve országismereti információkkal háttérrel adott azoknak a kihallgatóknak, akiknek nem volt érvényes tudásuk a közép-európai realitásokról, igyekezett kontextusba helyezni a zaklatott sorsú emigráns forradalmárok monológjait. Komoly dramaturgiai jelentősége volt annak, hogy a különbizottság jelentésének 1957. szeptemberi közgyűlési elfogadása előtt összefoglaló dolgozatot készített a Kádár-kormány egyéves mérlegéről, amelyben – túlzásoktól sem mentesen – ismertette a megtorlások és deportálások főbb ismert adatait. Segítette a különbizottság munkáját az ún. *Szürke könyv* megjelentetése is, amely a rádióadások szövegleiratainak tükrében láttatta a forradalmat.²⁰ Mindez annak fényében bírt jelentőséggel, hogy a maga szerény eszközeivel igyekezett ellensúlyozni azt a szovjet és Kádár-barát „sutogó propagandát”, amely az ENSZ-képviselők szimpátiájának megnyeréséért zajlott. Ráadásul az ENSZ adminisztratív apparátusában mutatkozó jelentős szovjet térfoglalás is módot adott arra, hogy jelentékeny hatalmi tényezőket a magyar ügy ellenében „félreinformálják”.²¹ Komoly hangsúlyt fektetett az „el nem kötelezett” országok és az antikolonializmusnak hangsúlyt adó államok támogatásának megnyerésére, fontos

terepnek tartotta Dél-Amerikát. Felszólalt a dél-amerikai keresztény pártok kongresszusán 1957 szeptemberében, 1961-ben pedig Kovács Imrével tett dél-amerikai utazásain az argentin és az uruguayi külügyi kormányzat támogatását kérte a magyar ügy napirenden tartása érdekében, mindezek a támogató gesztusok azonban csak szépségtapasznak bizonyultak.²²

A magyar kérdés ENSZ-napirendről történő levételén túlmenően, még U Thant főtitkársága (1961–1971) alatt is évi rendszerességgel beadvánnyal élt a főtitkárhoz és a szervezet egyes szakbizottságaihoz, hogy vonják meg a Kádár-kormány ENSZ-képviselőinek mandátumát, az emigráció ugyanis kezdettől fogva nem elégedett meg az érdemi diplomáciai mozgástérkorlátozást nem jelentő felfüggesztő lépéssel. Emellett memorandumok sokaságával halmozta el az ENSZ legkülönbébb testületeit, amelyekben a közgyűlési határozatok végrehajtásának kikényszerítését szorgalmazta, végső célként pedig a csapatkivonást és a kormányforma szabad megválasztásának – az ENSZ-alapokmányban és a jaltai nyilatkozatban is deklarált formulája szerinti – lehetőségét jelölte meg, voltaképpen mindhiába.

1956 HELYE A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN – EGY KERESZTÉNYDEMOKRATA VÁLASZKÍSÉRLET ALAPVONALAI

A 1989/90-es rendszerváltás óta eltelt évtizedekben az emlékezetpolitika síkján az 1956-os magyar forradalom elbeszélését alapvetően egy *liberális demokrata* és egy *konzervatív-nacionalista*

²⁰ Varga László visszaemlékezése az ún. *Szürke könyv* születésének körülményeire. In: *Magyar kereszténydemokraták és 1956*. Szerk. Kiss Mária Rita. Budapest, Gondolat, 2017, 99–102., 351–354.

²¹ Az ENSZ és a magyar kérdés kezelése kapcsán az elmúlt években kutathatóvá vált iratok alapján számos eddigi nyitott kérdésre választ kaphattunk. A titkosítás alól feloldott dokumentumok alapján egy olyan hallgatóságos kompromisszum körvonalai sejlenek fel, amelynek lényege úgy foglalható össze, hogy „valamiféle alku született: ahhoz, hogy az ENSZ segíthessen ott, ahol »legnagyobb az ínség«, el kell viselni, hogy nincs politikai »segítség«”. Az ENSZ humanitárius segélyekkel – főképp a Vöröskereszt hálóján keresztül – próbált erkölcsi jóvátételt és kárpótlást nyújtani annak az elfogadásáért cserébe, hogy a kialakult realitáson, az ahhoz hiányzó politikai akarattal és eszközrendszer hiányában, változtatni nem lehet, így még a közgyűlés többsége által megszavazott szankciók kikényszerítésére sincs mód. Ennek a visszás helyzetnek a kialakulásához és kivitelezéséhez nagyban hozzájárult az ENSZ apparátusában meghatározó szerepet játszó Andrew W. Cordier főtitkárhelyettes, William Jordan, a különbizottság titkára és a felső vezetés szovjet érdekek szerinti félretájékoztatásában szerepet játszó jugoszláv Dragoslav Protitch diplomata. Bővebben ld. Nagy András: Illúziók vágóhídján 1. Az 1956-os forradalom és az ENSZ – a világszervezet levéltárának a közelmúltban hozzáférhetővé vált dokumentumai alapján. *Külügyi Szemle*, 2018/1, [3–29.] 10.

²² Az ENSZ tizennegyedik ítélete az első praktikus lépés a magyar ügy megoldása felé. Varga László nyilatkozata. *Délamerikai Magyarság*, 1957. 10. 04. 5.; Elhalasztják a magyar ügy tárgyalását. A Magyar Nemzeti Bizottság tiltakozása. *Délamerikai Magyarság*, 1961. 03. 24. 3.

beszédmód egymás mellett élése, váltógazdasága határozza meg.²³ Előbbi a forradalom egyik legfontosabb előkészítő szereplőjeként a Nagy Imre politikusi személye körül csoportosuló elvbaráti kört állítja a középpontba, a reformer pártellenzék „erjesztő” szerepére, s az uralkodó szocialista rendszerparadigmán belüli reformok lehetőségére helyezve a hangsúlyt. Utóbbi a magyar szabadság és függetlenség visszaszerzésének élharcosaiként reprezentálható vezéralakokra fókuszál, továbbá a magyar társadalom szocializmusellenes attitűdjének változatos megnyilatkozásaira alapozva valószínűsít olyan rendszerellenes potenciált és a pártállami normarenddel szemben egyre fokozódó mértékben ellenséges közérzületet, amely egy adott történeti időpillanatban a szovjet típusú rendszer megdöntését tette lehetővé.²⁴

Varga László kereszténydemokrataként egyértelműen a jobboldali véleményformálók közé sorolható, mégis úgy törekedett a forradalomnak emléket állítani, hogy nem rugaszkodott el a történeti realitások talajáról, „középutasnak” tekinthető narratívát alkotott, valamennyi szereplőt „érdemei szerint” minősít. Korrekt, mértéktartó és tényszerűsége törekvő hangvétele és közelítésmódja alkalmassá teszi arra, hogy a *konszenzuális emlékezet* irányába mutasson, megteremtve ezzel az emlékezetpolitikai kánonok közötti átjárhatóságot. Varga dolgozata mentes a forradalom „nemzeti radikális” megközelítését jellemző, a szabadságharcos „fegyveres felkelők” kritikátlan apoteózisára és szerepük abszolutizálására törekvő ábrázolásmódtól. Nem jellemzik az emigráció harsány jobboldali véleményformálóinak részéről megfogalmazódó olyan típusú szélsőséges leegyszerűsítések, mint például a bolsevizmus elleni, 1944/45 óta tartó „permanens szabadságharc” toposza.²⁵ Ugyanakkor méltányolja, reális történeti helyi értékén kezeli Nagy Imre politikai erőfeszítéseit; hőse mégis a politikai cselekvőképességéről tanúságot tevő „sokaság”, amely az önszerveződő forradalom derékhadát alkotta.

Melyek Varga László legfontosabb állításai a forradalom történeti jelentőségével kapcsolatosan? Az első az, hogy a magyar forradalom beteljesítette az egymást követő reformnemzedékek „civilizációs küldetését”, a reformkorban meginduló átfogó társadalmi modernizációs program pedig ezzel kvázi a végéhez ért. E folyamat végeredményeképpen a „nép az ország ura lett”, azaz a forradalom kimondta a magyar nemzet tagjainak egyenrangúságát (és ezzel megerősítette a társadalmi kiváltságok eltörlését), a magyar nép a teljes jogegyenlőség és politikai nagykorúság állapotába lépett. Varga mindezt abból szűrte le, hogy egyrészt a forradalmi Magyarország a társadalmi öngazgatás szervein keresztül tanúbizonyságot tett a demokratikus politikai intézmények működtetésének képességéről, másrészt pedig a politikai rendszer társadalmi beágyazottsága soha nem látott méreteken szélesedett ki a forradalom napjaiban. Időlegesen ugyan, de a forradalom okozta szükségállapot megszüntette a magyar elit „fordított kiválasztódását”, a lokális kormányzás súlyának megemelkedésével pedig színre léphetett egy új, nézeteit és politikai tudásszintjét tekintve heterogén, alternatív elit. Ötvenhatban voltaképpen egy új, *demokratikusan szerveződő és felépülő politikai közösség* született, amellyel megnyílt a felzárkózás lehetősége a modern európai társadalomfejlődés főáramához. E „civilizációs csúcspont” elérése magával vonta azt is, hogy – Varga kifejezésével élve – 1956 határvonalat képezett a „romantikus” és a „modern” politika korszaka között. Előbbit a köznemesi-polgári politizálás viselkedéskultúrája uralta, utóbbit pedig egyfajta republikánus²⁶ attitűd dominálta.

A második jól körvonalazható tétele az, hogy ennek az állapotnak az elérésében nagy szerepe volt annak a *keresztényszociális értékrendű reformnemzedéknek*, amely nemcsak 1945-öt követően került a politika partvonalán túlra, de kritikusa volt a Horthy-korszak „neobarokk” társadalmi mintázatainak is. Varga László politikai identitása a

²³ Lásd: Rainer M. János: Tíz, húsz, harminc... hatvan! Az 1956-os magyar forradalom (kerek) évfordulós jelentésváltozásai. In: *1956 és a zenei élet. Előzmények, történések, következmények*. Szerk. Gyarmati György – Péteri Lóránt. Budapest–Pécs, Kronosz, 2019, 11–25. Újabbán lásd: Ötvös István: *Párhuzamos forradalmak. Az 1956-os forradalom elbeszélési módzatai a hatalmi legitimitás szempontjából*. (Kézirat a szerző birtokában.)

²⁴ E téma, nevezetesen 1956 emlékezetpolitikai célú felhasználásának változása önálló tanulmány vagy monográfia tárgya is lehetne, itt és most – tudatában lévén az itt alkalmazott leegyszerűsítéseknek és az értelmezési árnyalatok iránti érzéketlenségnek – csak a főbb törésvonalakat jeleztem.

²⁵ Eörsi László: 1956 képe az 1990 utáni jobboldali-konzervatív narratívákban. In: *Búvópatakok – széttekintés. Évkönyv XIX*. Szerk. Rainer M. János. Budapest, OSZK – 1956-os Intézet, 2013, [200–248.] 200–206.

²⁶ A fogalom jelentéséről lásd: Balázs Zoltán – Molnár Csaba: *Irányzatok a magyar politikai gondolkodásban. Jelen és múlt*. Budapest, Osiris, 2019, 295–304.

fővárosi keresztény munkásifjak, különösképpen a KALOT és az Egyházközségi Munkásszakosztályok (EMSZO) vonzáskörében formálódott. Ennek a kulturális közegnek pedig olyan nevelő hatása, évtizedeken át tartó kisugárzása volt, amely a politika totalitási igénye ellenére sem maradt-maradhatott nyomtalan. Bő két évtizeddel a forradalom leverését követően – amikor az még a *forró emlékezet* része volt – úgy vélekedett, hogy 1956 forradalmárai annak a generációnak a politikai eszményeit teljesítették be, amelynek politikai-közéleti eszmélése a harmincas évek második felére, kivált a negyvenes évekre tehető.²⁷ Ebből persze nem következik az az egydimenziós állítás, miszerint 1956 a kereszténydemokrácia (szűkebben a szociális kereszténység) politikai reneszánszát hozta volna el, ahogyan az sem, hogy a létező államszocializmussal szembeni „valódi szocialista forradalom” lett volna. Az „eszmék kavalkádjával” szembesülő történész annyit viszont egészen biztosan megkockáztathat, hogy 1956 társadalmi cselekvőiben – a generációs kontinuitás és az elsődleges szocializációs élmények okán is – ott munkáltak mindazok a szellemi hatások és politikai attitűdök, amelyeknek gyökerei és formavilága a két háború közötti virágzó szellemi és civil-közösségi életben (a vallási közösségektől a szociáldemokrata munkáskultúráig) kereshetőek, s amelyeket „legyalult” 1945-öt követően a többpárti, majd egypárti totalitarizmus.²⁸

A harmadik sarkos eleme a dolgozatnak a Kádár-rendszer lesújtó bírálata, hanyatlástörténetként történő leírása. A posztsztálini korszak egyik sajátosságaként hazánkban is bekövetkezett ugyan egyfajta „jóléti fordulat”, ez azonban nem a politikai elit találékonyaságából és felkészültségéből fakadt, sokkal inkább az ötvenhatos követelésekből levont, hosszú távon ható reálpolitikai szükségszerűség, amely ugyanakkor a „történelmi nemzet visszafejlődésével” járt együtt. Ez a leépülési folyamat pedig főként a feltörekvő nemzedékek történelmi tudatának és kulturális identitásának felszínességében nyilvánul meg. Politikai következménye pedig az ötvenhatos alternatív elit kiszorításával a kontraszelekció állapotának visszatérése és az eszmények kiüresedése: nincsenek államférfiak, csak „parancsolók”, az „ország vezetői a Szovjetunió megszállottjai”.

Dolgozata reménnyel teli félelemmel zárul: erkölcsi parancsként fogalmazta meg a kulturális intézményépítés és a fiatal nemzedékek nevelésének szükségességét, hogy a közelgő összeomlás fényében legyen megfelelő fogadóközeg a demokráciaépítésre, s így a szovjet típusú rendszer által egyenműsített társadalom visszahelyezhető legyen arra a történelmi talapzatra, ahonnét sikerrel veheti fel a versenyt a vele szembekerülő kihívásokkal.

²⁷ Számos ötvenhatos programból és forradalmi tanácsulási jegyzőkönyvből lehetne idézni passzusokat, amelyek zavarba ejtően egybecsengenének azzal a Varga szerint egy generációt jellemző társadalomeszménnyel, miszerint „olyan országban akarunk élni, amelyben a tekintély alapja az ember munkája és a közért végzett áldozatkészsége, nem pedig az öröklött vagy pénzért vásárolt cím”. Varga László: *Kérem a vádlott felmentését!* New York, Püski, 1981, 36.

²⁸ Bódy Zsombor: Két totalitarizmus között? Az 1945–48-as évek értelmezéséről. *Kommentár*, 2008/3, 67–69. A „többpárti totalitarizmus” kifejezés, mint analitikus fogalom a benne rejlő leíró erő ellenére a szakirodalomban többnyire méltatlanul visszhangtalan maradt.

VARGA LÁSZLÓ: MI MARADT A MAGYAR FORRADALOMBÓL? (1980)

A forradalom misztikája, hogy a nép történelmi megmozdulásakor alig sejtik, hogy már a forradalomban vannak. Az elnyomottakban ugyan már régen forr az elégedetlenség, mégis amikor a szikra kipattan, nem gondolják – a zsarnokok még kevésbé –, hogy a forradalom már kitört. A felkelők el sem merik képzelni, hogy a százszemű és -kezű, rettegett hatalmat meg tudják dönteni. A rendszer pedig annyira bízik erejében, hogy az első pillanatban csak hangoskodásnak minősíti a nép elégedetlenségét. Ha a diktátorok fél nappal hamarabb tudnák, hogy egy megmozdulásból forradalom lesz, könnyen el tudnák nyomni. Ez is a forradalom misztikája és a diktatúra érzéketlensége a néppel, hogy amikor a polgárok már égnek a nagy változás lángjától, a diktátorhoz csak a besúgók híre jut el, ami nem a nép hangja, hanem a szolga alázatos közlése a zsarnok megnyugtatóására.

Így volt ez a magyar forradalommal is. Ki hitte 1956. október 23-án délután fél háromkor, amikor a diákság elindult a Bem-szobor felé, a lengyel–magyar barátság melletti tüntetésre, hogy már történelmünk egyik legszebb fejezetét írják?

Melyik volt az a perc, pillanat, amikor a felvonulásból forradalom lett, amikor a békés szándék forradalmi elszántsággá izzott, nehéz volna megállapítani. A titkosrendőrség rádió előtti lövése már csak olaj volt a tűzre, a levegőben már ott volt a magyar ifjúság elhatározása, hogy változás nélkül nem hagyják abba a tüntetést. Ez a titkoszatos folyamat délután fél három és este nyolc óra között zajlott le, amikor a menetelő és tüntető ifjak már nemcsak lelkesítettek, de buzdítás jött az utcára tódult lakosságtól. A villamosok megálltak, kalauzok, utasok, dolgozók beálltak a menetelő diákok közé. Sok-sok ifjút kérdeztem – a felvonulás minden részletét kutatva –, hogy mikor gyúlt ki a forradalmi láng? Ezt a pillanatot talán annak a húszéves orvostanhallgatónak a válasza adta meg, aki percről percre leírta a felvonulás részleteit: kezdve, amint hangosan éltették a lengyel–magyar barátságot és „amint a Margit-hídhöz értünk – csillant fel az ifjú szeme –, valaki elkiabálta magát: »A szovjet pedig menjen ki!«” Ez volt a történelmi pillanat, amikor a kis Dávidok felemelték szavukat a Góliát ellen, és utána a gondolat sebességével száguldott át az országon. A több mint egy évtizede százfelé szedett népünk egységes lett, mert a felkelők akarata azonosult a nemzeti célokkal.

Tiszta megmozdulás volt, mert követeléseibe és céljába nem vegyültek apró emberi előnyök és hasznok. Egyre összpontosított: a magyar nép szabadon akar élni.

Létfontosságú volt ötvenhat, mert a nagyhatalmak küzdelmében csak az a kis nép tud fennmaradni, amely függetlenségéért és szabadságáért ily nagy áldozatot hoz.

1956 – ebben a túl gyorsan és habzsolóan élni akaró világban – az emberiség tavasza volt, mert új ember-típust mutatott be: olyat, akinek célja túlnő a saját érdekén, nemzete függetlensége és szabadsága többet jelentett, mint élete, és elvét cselekedetei fedezték.

Ilyen emberek, mint a forradalomban áttüzsedett magyarok, keveset látunk a világban, akiket nem a rombolás, nem a bosszúállás, hanem a szabadságvágy irányított. Csak a szabadság eszméje tudja szellemivé

Tüntetés a budapesti Bem-szobornál, 1956. október 23-án. „A forradalom misztikája, hogy a nép történelmi megmozdulásakor alig sejtik, hogy már a forradalomban vannak.” Fotó: Fortepan, 128750 / Faragó György

változtatni az embert. A forradalmárok szinte elfelejtették azokat a pokoli kínzásokat, ördögi eszközöket, amikkel a kommunista rendszer és titkosrendőrsége egy évtizeden át kínozták a magyarokat. Az a kilengés, ami a forradalomban megtörtént, a legkisebb volt a nemzetek forradalmában. Csak egy oly humánus nép, mint a magyar, tud ily fennköltlen felejtani.

Ötvenhat nemcsak az elégedetlenség lázadása volt, mely pusztít, mint az orkán, és rombolást hagy maga után, hanem vérbeli forradalom, amely a kommunista rendszert órák alatt elsöpörte, és már építette a jövőt! 1956 magvetés volt, amelyből meg fog születni hazánk függetlensége, népünk szabadsága, a demokratikus Magyarország. Ötvenhat azonban nemcsak a magyar, hanem az emberiség ügyét is szolgálta, mert nem lesz addig béke a világon, amíg a föld bármely részében, akármilyen jelszóval és színben, egy népet elnyomnak.

Minden diktatúra szülője a forradalomnak, magva a háborúnak, ezért alig lehet nagyobb érdeke a világnak, mint a diktatúrák elleni felkelés és az elnyomó elűzése. A magyar forradalom szerves folytatása volt generációnk törekvésének és népünk szinte százévenként megismétlődő forradalmának.

A mi nemzedékünk haladó fiataljai a harmincas évektől hirdették, sőt: követelték a szociális igazságokat, a társadalmi átalakulást, a nép cselekvő bevonását nemzeti életünkbe. A magyar forradalom fiataljai mindezt napok alatt megvalósították.

A forradalom korszerűen folytatta a 15. században Budai Nagy Antal, Nyíri Márton, Kardos János felkelését a jobbágyság szabad költözködéséért; a 16. században Dózsa, Mészáros Lőrinc ceglédi plébános megmozdulását a belső elnyomás ellen; a 17. században Tokaji Ferenc, Kabay Márton, majd a 18. században a nagy Rákóczi felkelését az elnyomottak jogaiért, míg a 19. században Kossuth függetlenségi harcát az osztrákok ellen.

A fenti felkelések, forradalmak, szabadságharcok nemcsak nemzeti létünk fennmaradásának, de a korszerű szabadságjogok érvényesítésének is fontos állomásai.

Az ötvenhatos forradalomban azonban van egy új jelenség, amit az előzőekben nem észlelünk. Ez a forradalom nem fűződik személyhez, hanem eszméhez; nincs irányító vezére, hanem a magyar ifjúság lelkesedése az iránytű; nincsenek tola- kodó csoportok, osztályok, pártok, csak a nép egységes törekvése látható.

Aligha volt a világnak hasonló forradalma egy nagyhatalom ellen, ahol a nép vezér nélkül, órák alatt megszerveződött és tökéletesen cselekedett. A forradalmi magyarság tökéletes hadsereg volt, ahol az előképzést a történelmi tudat adta, a zászlót a felkelők mozgásban tervezték, a fegyvert maguk szerezték, a parancsot a lelkesedés sugallta, és vezényszó nélkül is tudták, mit kell tenni. Ez volt a világ egyetlen hadserege, ahol a tábornok és közkatona egy személyben egyesült.

A magyar forradalom hatása mind népünkre, országunkra, mind a szabad világra, sőt: a kommunistákra is maradandó volt.

Örök nyomot hagyott népünkön, mert a forradalommal lett mindenki egyenrangú polgár, a nép az ország ura lett. Ezer év után! A hatalmat nem az uralkodó osztály kegyéből (amely mindig szűkmarkú), sem a megszálló erőktől (amely csak szolgákat igényel), hanem a legtisztább szabad választással, ahol a nép legjobbjai voltak az élen, és áldozatukkal példát mutattak és haladó eszmét képviseltek. Ennek a szabad választásnak eredménye irányadó lesz népünk jövőjére.

Az ember értékét is megszabta ötvenhat. Nem azt nézték, ki honnan jött, hanem hogy felismeri-e az ország érdekét, és azért cselekszik-e? A magyar forradalmárok süketek voltak a politikai szólamokra, de tűzbe jöttek, ha cselekedni kellett. A jövő Magyarországnak vezetői nem származás, vagyon vagy címek révén kerülnek élre, hanem az ember belső értéke, felkészültsége, hasznossága és jelleme alapján.

A forradalom gazdaságilag is józan volt. Helyeselte az ésszerű államosítást, az állam felügyeletét, de meghagyta az egyéni kezdeményezést, a magántulajdont, a munka egyéni gyümölcsét, amely nélkül korunkban általános

jólét elképzelhetetlen. Ahol az állam és a párt a vállalkozó, ott tehetetlenség, a törpe kisebbség paradicsoma és a többség munkatábora van.

A földreformot véglegesnek mondotta: legyen azé a föld, aki megmunkálja, de a munkakedvet és eredményt megölő kényszerszövetkezet helyett az önkéntes társulást jelölte meg, amely alkotó erőt, jólétet ad. A magyar forradalom józanul leszögezte a szomszéd népekkel való békés együttélést, de gondolt a határainkon túl élő magyarságra is.

Ötvenhat határvonal a romantikus magyar politika és a korszerű között. Az előzőt barokkos vonalak, külsőség, az utóbbit eredményesség jellemzi. A romantikus magyar politikának a Duna partján fekvő, lenyűgöző szépségű magyar parlament a szimbóluma. Amióta a világot járom, sok parlamentet megnéztem, legutóbb a helsinkiit, és nem kis meglepetésemre mindenhol találok képviselői dolgozószobákat. Nekünk, amikor ülésekre jártunk, nem volt dolgozószobánk. A mi festői törvényhozásunkban – ahogy most is – csak beszélni, inni és enni lehetett. Többet ért egy szellemes megjegyzés, egy szép beszéd, mint egy reformjavaslat. A korszerű magyar politikát a magyar forradalom jelzi: a törvényhozó ne beszélje, de hozza a jó törvényt.

Ez azonban nem jelentheti a múlt elfelejtését, mert aki a múltat megtagadja, az nem tartozik a jelenhez sem, viszont aki a múltból nem mozdul, az kizárja magát a jövőből.

A magyar forradalom hatása, mint fentebb írtam, túlment a határainkon. Így a világ különböző kommunista pártjaiban hasadást okozott, mert sokan elítélték, hogy „a munkásbarát szovjet” csepeli dolgozókat gyilkolt, és a nagy „békebarát” ártatlan polgárokat ölt. A kommunista párt tagjai közül sokan, akik hiszékenyen elfogadták a Szovjetunió békeszólamait, elhagyták a pártot, mert kiábrándultak abból a „békehatalomból”, amelyik egy szabadságát mámorosan ünneplő népet legázol.

Nyugaton több kommunista párt úgy legyengült, hogy a magyar forradalom óta nem nyerte vissza erejét.

A Szovjetunió, a második háború²⁹ után első politikai sebét a magyar forradalomtól kapta. Nemcsak azért, mert a magyar ifjak leleplezték a Szovjetunió elnyomó célját, hanem azért is, mert a világ fóruma, az Egyesült Nemzetek, első esetben bélyegzett meg egy nagyhatalmat.

Kanada képviselője³⁰ a világfórumon a Szovjetuniót „a magyar diákok, munkások, parasztok árulójának” minősítette, pedig – tette hozzá – „gyakran éppen ezek bajnokának tünteti fel magát”. Olaszország megbíztja³¹ a szovjet fegyveres beavatkozását „kegyetlen erőszaknak” mondotta, „amely egyben a történelem legrosszabb tapasztalata”. Mások „a szabadság eltiprójának”, az „emberi jogok árulójának” és „újgyarmatosítónak” bélyegezték.

A második világháborúból – Amerika és Anglia segítségével – győztesen kikerülő Szovjetunió nemzetközi tekintélye 1956-ban lecsökkent, s a Nyugat vétke, hogy ezt nem használták ki.

A világ fórumán nyilvánossá vált, hogy a Szovjetunió Közép- és Kelet-Európában nem fejlődést hozó győző, hanem az elnyomó; nem új világot építő, de a réginél rosszabb kolonizáló.

A Szovjetunióon belül is éreztette hatását a magyar forradalom. Voltak jelei, hogy a szovjet ifjúság egy része szimpátiával kísérte a magyar ifjúság forradalmát. Ez az a szellem, ami balladákban, költeményekben

²⁹ A második világháborúra (1939–1945) gondol.

³⁰ Murray, Geoffrey: politikus, diplomata. A kanadai ENSZ-misszió vezetője, 1956-ban a Politikai és Biztonsági Tanácsi Ügyek Főosztályán dolgozott főtanácsosi rangban, közreműködött a szuezi válság nyomán a Gázai övezetbe küldött első békefenntartó misszió létrehozásában.

³¹ Vitetti, Leonardo (1895–1973): olasz grófi családból származó jogász, diplomata. Az 1920-as években jogtanácsos a Népszövetség, majd a londoni nagykövetség kötelékében, vezette a washingtoni követséget is. Hazatérve, a harmincas években Galeazzo Ciano külügyminisztersége alatt a tárca európai ügyekkel foglalkozó irodájának vezetője, a második világháború alatt az általános ügyek főigazgatója. 1956–1958 között az olaszországi ENSZ-delegáció vezetője.

nyilvánosságot kapott, és repeszt a szovjet szellemi börtönt. 1956 indulót jelzett a Szovjetunióban egyre nagyobb mértékben szélesedő szellemi elégedetlenségnek.

A magyar forradalom szelleme a Szovjetunió megszállása alatt levő területeken, sőt: azokon túl is, a kommunista ideológiát kiszárította. Megszűnt a kommunizmus vonzása, vallási ereje. Szellemi tartalom nélkül nincs ideológia, a szellem sugárzását nem lehet fegyverekkel helyettesíteni. Könnyebb nyelv nélkül beszélni, mint a kommunizmus szellemét szovjet tankokkal igazolni.

A magyar forradalom kinyitotta a Vasfüggöny ablakait nyugat felé, és egyben felhúzta a vasfüggönyt a szovjet kommunista ideológia exportja elé. A kommunizmus a magyar forradalom óta ugyan még mindig jó bomlasztó erő, de Közép- és Kelet-Európában már nem az a lelkesítő eszme, amelyért életet áldoznának. A kommunizmus lehet az elégedetlenek orvossága, de nem az építő ember hite.

Ötvenhat nemzetközi hatása mind magyar, mind külső vonatkozásban páratlan.

Magyar szempontból nagy értékű, mert a szabad világban visszaszerezte nemzeti megbecsülésünket. Visszaadta helyünket a nyugati világban, szellemi tagjai lettünk az egységre törő politikai Európának, kultúrkörének, és pillanatok alatt belekerültünk a szabad világ érdeklődési körébe.

1956 elmosta a rólunk helyesen vagy helytelenül alkotott véleményt, hogy Magyarország jobboldali, konzervatív, sőt: reakciós. Ötvenhat érdeme, hogy megmutatta a szabad világnak népünk valódi arcát. Amit évtizedeken át nem tudtunk elfogadtatni, a forradalom bizonyította, hogy népünk haladó gondolkodású, szabadság szerető, humanista.

A szabad világra tett hatása is maradandó.

A világ fórumán, az Egyesült Nemzetekben új Magyarországot ismertek meg, ami azért is fontos volt, mert 1956-ban 80 tagja volt a szervezetnek, köztük több, amely nem sokat tudott hazánkról. Nem többet, mint az átlag magyar tud ma Dahomey-ről.³² Ezek a fiatal államok nemcsak barátai lettek a demokratikus Magyarországnak, hanem csodálói is a magyar népnek. Ha valaki értékelte a magyar nép felkelését, úgy ezek a fiatal nemzetek, akiknek legtöbbször nem a saját erejéből, hanem az Egyesült Nemzetek segítségével szerezte meg függetlenségét.

1956 a világ demokratikus táborát mellénk állította, és annyi barátot szerzett nekünk, amennyi ezer év alatt összesen nem volt.

Lehet-e elfelejteni azt a párizsi képet, amikor egy aktív és négy volt, tehát öt miniszterelnök vezette a párizsi nép felvonulását a magyar forradalom igazsága mellett?

Ellenségeink a két háború között újságokban, egyetemeken, lexikonokban sok rágalmat szórtak ránk. Nem volt fórumunk, ahol ezek ellen kellően védekezhettünk volna. S, íme, jött 1956, amely nemcsak ellenségeinket némította el, de sikerült népünket a valóságban bemutatni.

A magyar nép mellett olyan megnyilatkozások hangzottak el a világ fórumán, amelyet történelmünkben még nem kaptunk.

³² Dahomey: a nyugat-afrikai partok mentén található egykori francia gyarmat 1975-től, Benin néven önálló köztársaság.

Belaúnde,³³ Dél-Amerika nagy politikusa, az Egyesült Nemzetek volt elnöke „csodálatra méltó népnek” nevezte a magyarságot, és hozzátette: „akik ezer évük alatt nagy művészeket, írókat adtak a világnak”. Európai delegátusok az „emberiség háláját tolmácsolták a magyar nemzetnek”. Volt, aki „nagy népnek” minősített bennünket, sőt: az Egyesült Nemzetek adatai szerint Tito 1956. október 29-én „mélységes csodálattal” adózott a forradalomnak, és a magyar felkelést a „reneszánsz korszakának” nevezte. Hogy ő később másképpen viselkedett és vélekedett, ez nem változtat azon, hogy az első napokban ő is a hatása alá került a magyar nép megmozdulásának. Nem ő az első, és nem is az utolsó, aki első ösztönében a helyes utat követi, de később az érdek elnyomja a morált, az önzés az emberséget.

A szellem óriásait megszólaltatta 1956 októbere. A Nobel-díjas Albert Camus-tól Silonéig³⁴ dicsőítették az ifjúság harcát. (Az algériai származású francia író, Camus írta 1956 novemberében: „A magyar nép forradalma többet tett a szabadság eszméjéért, mint az egész világ az elmúlt évtizedben.”)³⁵ És milyen eleven lett a magyar és a nemzetközi szellemi élet! A költők verseikkel szolgálták a magyarság ügyét. És odahaza! A szellemi élet farsangja volt ez a pár nap. Ha van bizonyíték a szabadság és a zsarnokság közötti küzdelemben, akkor a magyar forradalom ezt is megnyerte, mert néhány nap alatt több remekmű született, mint a kommunizmus évtizedében. Alig volt alkalma az emberiségnek ily világosan észlelni, hogy amíg lelkesedés, a nemes cselekedet halhatatlant szül, addig a zsarnokság mellett egyetlen szellemi ember sem állt ki, és egy epigramma sem született.

A világ ifjúsága is szikrát kapott a magyar ifjaktól. A világ több részén felvonultak, s éltették a forradalmat.

Nem véletlen, hogy 1956 óta a világban számos ifjúsági megmozdulás kormányokat reformok keresztülvitelére kényszerített, sőt: jelentékeny szerepet vitt diktátorok elmozdításában.

A magyar forradalom nemzetközi hatása talán legjobban észlelhető az Egyesült Nemzetek Szervezetében.

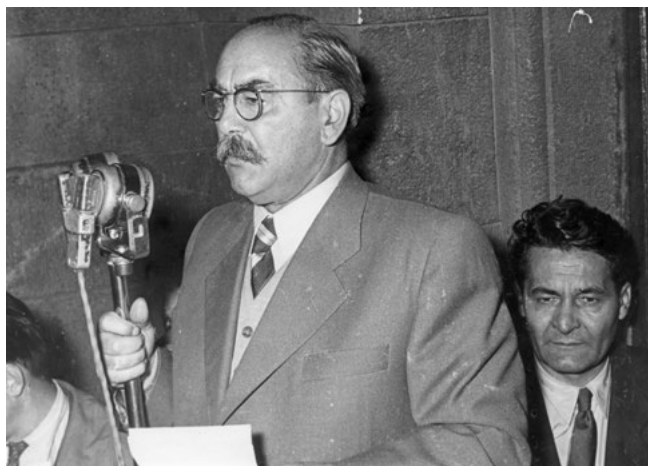
Igaz, hogy e szervezet nélkül nem tudtuk volna a világnak hitelesen bizonyítani a forradalom igazi okát, a felkelés nemes lefolyását, a demokratikus döntéseket és a szovjet beavatkozást, viszont az is való, hogy ez a nagyra hivatott szervezet politikailag nem tudott segíteni, alapvető gyengeségét mutatta ki.

A magyar forradalom odahaza 1956. november 4-én bukott el, szovjet beavatkozással, ha a hősi küzdelem tovább is tartott, míg az Egyesült Nemzetekben már előtte, 1956. november 1-jén, bár a viták is tovább folytak. Ennek a ténynek, azt hiszem, koronatanúja én vagyok.

³³ Belaúnde, Fernando Terry (1912–2002): perui politikus. Előkelő arisztokrata család sarja, az Egyesült Államokban és Franciaországban folytatott felsőfokú tanulmányokat, építészmérnökként végzett. 1945–1948 között parlamenti képviselő, egyetemi tanár, 1963. júniusától 1968-ig, míg egy katonai junta meg nem döntötte hatalmát, a Népi Akció jelöltjeként koalíciós kormányt vezetett. Elkötelezett földreformpárti politikus volt, külpolitikáját USA-barátság jellemezte. Második miniszterelnöki ciklusát 1980–85 között töltötte ki, ez alatt komoly külső eladósodottsággal és terroristaakciók sokaságával kellett szembenéznie.

³⁴ Silone, Ignazio (1900–1978): olasz politikus, prózaíró, novellista. Eredeti neve Secondino Tranquilli. Paraszti családban született, egy földrengés következtében több családtagját 15 esztendősen korában elveszítette. Meghatározó életélmény volt számára az első világháború, középiskolai tanulmányai befejeztével csatlakozott a pacifista szílamokat hangoztató szocialista mozgalomhoz, lapszerkesztő lett. 1921-ben az Olasz Kommunista Párt (alapító) tagja volt, tíz év múltán – a kommunista világmozgalom sztálini iránymeghatározásával szembeni kritikája miatt – eltávolították a pártból. A fasiszta államhatalom többször is bebörtönözte, öccse is ott halt meg, egyes dokumentumok pedig arra mutatnak, hogy egészen eddig a tragikus mozzanatig a fasiszta államrendőrség informátora is volt. Svájcba emigrált, és itt alkotott, műveiben és témaválasztásában erősen érvényesült az olasz paraszti népelet iránti érdeklődése. A második világháború végeztével hazatért, és rövid ideig bekapcsolódott a politikai életbe is, 1950-től haláláig viszont csak irodalmi munkásságának gyarapításával foglalkozott. Élete utolsó szakaszában – hosszas belső vívódás után – hívó keresztény lett.

³⁵ Albert Camus *A magyarok vére* című írásában pontosan így fogalmaz: „A legázolt, bilincsbe vert Magyarország többet tett a szabadságért és igazságért, mint bármelyik nép a világon az elmúlt húsz esztendőben.” Lásd többek között: *Gloria victis, 1956–86. A Magyar Október költői visszhangja a nagyvilágban*. Szerk. Tollas Tibor. München, Nemzetőr, 1966, 7–17.

Nagy Imre 1956. október 23-án, Budapesten.
Fotó: Fortepan, 141576 / Album023, Franz Fink

1956. november 1-jén, amikor örültünk a forradalom győzelmének, de aggódva figyeltük a szovjet csapatok mozdulatait, amikor reményt láttunk a Szovjetunió október 31-i nyilatkozatában, hogy újra rendezi viszonyát a megszállása alatt tartott népekkel, amikor a Biztonsági Tanács látszólag a magyar ügyön tartotta kezét, délután fél háromkor megszólalt a telefonom. Az Egyesült Nemzetekből kerestek. Magyar származású szakértő hívott fel, aki közölte velem, hogy Nagy Imrétől távirat érkezett. Első a vasfüggöny mögül. És máris olvasta a szöveget, amelyben Nagy Imre, mint a Minisztertanács elnöke és külügyminiszter közölte, hogy a magyar kormány felmondta a Varsói Szerződést, kimondta az ország semlegességét, és Magyarországot négy hatalom védelmébe helyezte,

és kérte a magyar ügy tárgyalását. „Óriási!” – mondtam izzó hangon. A vonal másik végén nagy csend volt. Türelmetlen voltam, mert nem kaptam hasonló lelkesedést. „Mi a baj?” – kérdeztem. „A távirat alapján aligha lehet tárgyalni a magyar ügyet” – volt a válasz, mert azokban a napokban rendkívüli közgyűlés folyt, és „Nagy Imre a rendes közgyűlésre kérte az ügy felvételét, ami november 12-én kezdődik”. „Ez nem ok – válaszoltam. – Egy kérdés lényegét nem a használt szavak, hanem a kérdés tartalma adja meg. A távirat drámai, segítségkiáltás, létet és nemlétet vet fel, tehát nem lehet a szövegezők hibájául felróni, hogy a forradalmi lázban nem tudnak különbséget tenni a rendes és rendkívüli közgyűlés között. A vízben fuldokló alig figyeli, hogy szabályosan dobták-e a mentőövet, a lényeg, hogy megmeneküljön. A magyar ügyet tárgyalni kell!” – fejeztem be. „Nem lehet – volt a válasz –, csak akkor, ha Nagy Imre újabb táviratot küld, és kéri az ügy rendkívüli közgyűlésen való tárgyalását.” „Ez lehetetlen – mondtam –, nem lehet innen táviratot küldeni, mert úgyis azzal vádolják, hogy nyugati beavatkozás segíti a forradalmat! „Akkor pedig nem fogják tárgyalni” – volt a válasz, majd hosszú csend, és a beszélgetés megszakadt. Az illető elnézést kért, és letette a kagylót. Barátaimnak, kik ekkor már figyelték az izgalmas beszélgetést, azt mondtam: „A magyar ügy az ENSZ-ben elveszett, akta lett!”

Az Egyesült Nemzetek azonban nemcsak a magyar nép, hanem önnön léte ellen is súlyosan vétett.

A szervezetnek minimális kötelessége lett volna, hogy a főtitkár október 29. és november 3. között Budapestre utazzék, vagy azonnal politikai és katonai megfigyelőket küldjön. Ez olyan minimum, mint hogy az utcán elesett embert fel kell segíteni. Ez a mulasztás bátorítóan hatott a szovjet beavatkozásra.

Politikailag az ENSZ 1956-ban halálos sebet ejtett önmagán, mert nem torolta meg, amit a Szovjetunió művelt, sőt: az ENSZ tagja maradhatott a Szovjetunió, amely a szervezet másik tagját – Magyarországot – erőszakkal, fegyverrel gázolta le.

Ez nemcsak a mi véleményünk, hanem a közgyűlés tagjaié is. Ceylon megbízottja³⁶ kijelentette, hogy „az Egyesült Nemzetek súlyos válságba kerül, ha a magyar kérdést nem oldja meg”. Oliveri,³⁷ az olasz delegátus

³⁶ Gunewardene, Ratnakirti Senerat Sirasinghe (1891–1981): ceyloni (ma: Sri Lanka) ügyvéd, politikus, diplomata.

³⁷ Varga e ponton rosszul emlékezett, az olasz küldöttet Leonardo Vitettinek hívták. Olivieri, Aníbal Osvaldo (1903–1984): argentin politikus. 1926-ban végezte el a Haditengerészeti Katonai Iskolát, majd folyamatosan lépkedett a ranglétrán, ágyúparancsnok, haditengerészeti titkár és a tengerészeti akadémia igazgatójaként, tanárként is szolgált. A Perón-korszakban már haditengerészeti miniszter (1952–1955), részt vett az államelnök eltávolítását célzó sikeres katonai puccskísérlésben. Egy rövid ideig tartó kegyvesztettség után visszavették a hadsereg kötelékébe és – utóbb kérésére – bizonyuló – diplomáciai karrier építésébe kezdett az ENSZ-ben.

„most vagy soha” felkiáltással jelezte, hogy a szervezet nem lehet tétlen. Az iraki képviselő³⁸ pedig államférfiúi előrelátással mondta: „Az egész nyugati civilizáció, a világbéke, az Egyesült Nemzetek jövője is kockán forog, ha a magyar kérdés megoldatlan marad.”

Igen! Ha ma otthon ünnepelnénk az évfordulót, ez azt jelentené, hogy a világszervezet tekintélye növekedett, a Szovjetunió legyengült, mert belső problémái jobban lekötnek, és nem jutna ideje, ereje a világ demokratikus fejlődését zavarni. Így a világbékéhez közelebb volnánk!

Amikor majd a harmadik világszervezet fog működni – az ENSZ a második a Népszövetség után –, akkor 1956 októberét jelölik meg, mint amikor a szervezet hűtlen lett egy kis néphez, alapokmányához, az alapvető emberi jogokhoz, létének értelméhez.

Az ENSZ kulturális és gazdasági vonalon változatlanul jelentős munkát végez az emberiség javára, de politikai vonalon a magyar forradalommal a szervezet, mint politikai tényező megszűnt.

Mégis, az ENSZ – politikai gyengesége ellenére – a magyar forradalom emlékének megőrzéséhez jelentősen hozzájárult. Közgyűlési jegyzőkönyvei, határozatai a magyar történelemnek részei, amelyek tárgyilagosan örökítik meg 1956 nagyságát, tisztaságát, s a szabadság és függetlenség eszméjének rövid, de iránymutató diadalát.

Külön említést érdemel az ENSZ közgyűlése által kinevezett Külön Bizottság – általánosan Ötös Bizottságnak nevezzük, mert öt tagja volt – jelentése, amelyet a közgyűlés 1957. szeptember 14-én 85%-os többséggel elfogadott, és amely történelmi monumentumot emelt a magyar népnek. A jelentés, az eljárási szabályok szerint az ENSZ öt hivatalos nyelvén – angol, francia, spanyol, kínai, orosz – megjelent, és a példányok elfogytak. Magyar nyelven, sajnos, még nem jelent meg, ami a magyar emigráció súlyos mulasztása. Reménykedhetünk, hogy 1981-re lelkes magyarok jóvoltából magyarul is olvashatjuk, és kezébe adhatjuk azoknak a hazulról kijövő magyar fiataloknak, akik odahaza keveset vagy semmit sem tudnak történelmünk egyedülálló megmozdulásáról.³⁹

Jegyezzük meg azok nevét, akik e jelentés létrehozásában részt vettek: A Külön Bizottság elnöke: A. Andersen (dán),⁴⁰ tagjai: C. O. Shann (Fülöp-szigetek),⁴¹ aki a bizottság előadója volt; R. S. S. Gunewardene (Ceylon), M.

³⁸ Kittani, Ismat Taha (1929–2001): kurd származású iraki diplomata. 17 esztendőskorában egy ösztöndíj révén lehetősége nyílt arra, hogy külföldön tanuljon. Az Egyesült Államokba került, ahol a Knox College-ban diplomázott politikatudományokból. Ezt követően visszatért hazájába tanítani, majd a külügy kötelékébe került. Az ötvenes években egy ENSZ által kiírt esszépályázat nyerteseként a szervezet New York-i központjába utazhatott. 1957–1960 között az iraki ENSZ-misszióban vállalt munkát, 1961–1964 között pedig Genfben tette át állomáshelyét országa ENSZ-delegáltjaként. 1981–1982-ben az ENSZ Közgyűlésének elnöke.

³⁹ Magyarországon a Hunnia Kiadó gondozásában, Dr. Stankovich Viktor fordításában csak 1989-ben jelent meg a jelentés szövege. *1956 – Az ENSZ Különbizottság jelentése*. Budapest, Hunnia, 1989.

⁴⁰ Andersen, Alsing Emanuel (1893–1962): dán politikus. 1929-től parlamenti képviselő, 1935–40 között védelmi miniszter, 1942-ben pénzügyminiszter. 1940–45 között a szociáldemokrata párt második embere, 1947 novemberében rövid ideig belügyminiszter. 1957–62 között a Szocialista Internacionálé elnöke.

⁴¹ Shann, Sir Keith Charles Owen (1901–1988): ausztrál művész, politikus, diplomata. 1939-ben került közszolgálatba, 1946-ig a Statisztikai Hivatal és a munkaügyi tárca alkalmazásában állt. 1946-ban külügyi másodtitkárrá nevezték ki, az ENSZ-divízió kérdéseivel foglalkozott. 1950–51-ben ENSZ-képviselő, 1955-ben a Fülöp-szigetek minisztere lett, 1962–66 között indonéziai nagykövet. 1970-ben a külügyi tárca helyettes államtitkárává nevezték ki, majd egy rövid japán nagyköveti kitérőt követően a Közszolgálati Tanács (Public Service Board) vezetőjeként fejezte be karrierjét.

Mongl Slim (Tunézia),⁴² és a magyarság nagy barátja, a forradalom lelkes pártfogója, Fabregat (Uruguay).⁴³ Ez a bizottság lényegében nem ötös, hanem hetes.

Azért hetes, mert két ember nélkül ez a történelmi értékű jelentés nem látott volna napvilágot, legalábbis nem így. Az egyik a bizottság főtitkára, az angol W. M. Jordan,⁴⁴ a másik a bizottság másodtitkára, a dán P. Bang-Jensen.⁴⁵ Jordan készítette a jelentést, Bang-Jensen volt a motorja a bizottságnak, és minden alkalmat megragadott, hogy a jelentés őszintén és tárgyilagosan mutassa be a magyar ifjúság felkelését.

Bang-Jensen egyik feladata volt, hogy a kihallgatott magyar tanúk névjegyzékét, ami a címüket is tartalmazta, kezelje. A kihallgatások befejeztével a szovjet delegáció kérte a névjegyzéket. Bang-Jensen tudta, hogy nem helyes madarat adni a macska szájába, tehát megtagadta a kiadását. A Szovjetunió delegátusa azonban nem engedett, és hadjáratot indított Bang-Jensen ellen, aki bámulatosan állta az egyre jobban szorító támadásokat. Végül az egész ENSZ-adminisztrációval szembekerült. De nem adta meg magát. Tudta, hogy vét az emberiség ellen, ha a Szovjetunió delegátusának kezére kerül a 111 magyar tanú neve és címe. A harc sokáig folyt, egyik fél sem engedett. Végül Bang-Jensen győzött. A legjobb emlékezetem szerint, 1958. január 31-én telefonált nekem, mondván: „Örömmel közlöm, hogy ma, itt az ENSZ épületében tanúk jelenlétében, a megállapodásnak megfelelően a 111 tanú nevét és címét elégettük.”

A Szovjetunió delegációja nem tudta elviselni a vereséget, és tovább folytatta harcát Bang-Jensen ellen, akinek nem volt más választása, mint az ENSZ-ben viselt magas pozíciójáról lemondani, és New Yorkban állást keresni. Ez a küzdelem felőrölte amúgy is finom idegrendszerét, és az események után rövidesen önkézeivel végett vetett életének. Ő is a magyar forradalom áldozata, nemes alakja!

★

⁴² Helyesen: Slim, Mongi (1908–1969): tunéziai diplomata. Az ENSZ közgyűlésének első afrikai származású elnöke. A Tunézia függetlenségéért küzdő mozgalomban végzett munkájáért kétszer is börtönbe került, de végül ő volt a Franciaországgal folytatott függetlenségi tárgyalásokban a tunéziai főtárgyaló. 1955–1956 között Tunézia belügyminisztere, majd az ország nagykövete lett az Egyesült Államokban, Kanadában és az ENSZ-ben. 1961-ben a szervezet közgyűlésének elnökévé választották. 1962–1964 között Tunézia külügyminisztere volt.

⁴³ Fabregat, Enrique Rodriguez (1895–1976): tanár, újságíró, diplomata, politikus. A Colorado Párt egyik alapítójaként képviselő és szenátor az uruguayi képviselőházban, az oktatási és kulturális tárca vezetője. Volt Mexikóba és Ausztriába delegált nagykövet, utóbbi tisztségében komoly szerepet játszott az UNICEF megalapítását előkészítő gyermekjogi egyezmény megalkotásában. 1947–60 között Uruguay állandó ENSZ-képviselője. 1947-ben a közel-keleti rendezéssel foglalkozó ENSZ-különbizottság tagjaként komoly lobbitevékenységet folytatott Izrael önálló állami létének megteremtéséért, a Dreyfus-perről gyermekkorában hallott élményei nyomán vált filozemita beállítottságú politikussá.

⁴⁴ Jordan, William M. (1909–1966): politikai elemző, diplomata. London Tottenham kerületében született, a Londoni Egyetemen diplomázott és szerzett doktori fokozatot gazdaságtörténetből. 1935–40 között egyetemi tanárként dolgozott Londonban, Birminghamban, vendégtanára volt a Columbia Egyetemnek is. Brit delegáltként részt vett az ENSZ megalapításával kapcsolatos szervezőmunkában, a titkárság egyik első alkalmazottja volt. 1945–56 között a Politikai és Biztonsági Tanács Ügyek Főosztályán kapott munkát, az alapokmány 6. fejezetének kidolgozásában vett részt, amely a konfliktusok békés rendezéséről szól. 1956-tól az ügyosztály igazgatója és politikai elemzője, Dag Hammarskjöld főtitkár személyes tanácsadója.

⁴⁵ Bang-Jensen, Povl (1909–1959): dán jogász, diplomata. A második világháború során a náci megszállással szemben lépett fel, a washingtoni dán nagykövetség munkatársaként kapcsolatot tartott fenn a dán emigráns kormánnyal is. Szerepe volt országa NATO-csatlakozásában. Az etikus hivatali működéshez mindvégig ragaszkodó magyarbarát diplomatát érdemei elismerése helyett 1957-ben megalázó módon távolították el a szervezettől, 1959 novemberében pedig máig tisztázatlan körülmények között holtan találták egy parkban. A hivatalos magyarázat szerint fejlődéssel végzett magával, újabb kutatások azonban felvetik annak a gyanúját, hogy politikai gyilkosság áldozata lehetett.

Ötvenhatból két kérdés felszakad: mit ért el a magyar forradalom? És érezhető-e még a hatása?

1980-at írunk, a kérdésre alig lehetne csak magyar vonatkozásban válaszolni, mert hazánk ügye már nem önálló, hanem belefolyt a nemzetközi politikába, ami az elmúlt 24 év alatt alaposan megváltozott.

1956-ban a világ két nagyhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió befolyása alatt volt.

Az erősebb Amerika volt, ami megmutatkozott az 1956–57-ben lezajlott ENSZ-közgyűlésen, ahol a magyar ügyben, a 80 tag közül 60, Amerikával az élén, a magyar forradalom mellett szavazott, 10 óvatosan távol maradt, és a Szovjetunió csupán 10 szavazattal rendelkezett. Törpe kisebbség volt, szinte árnyék.

A szovjet kormány nem tudta elviselni az ENSZ-ben az alárendelt szerepét, és 1960-ban drámai lépésre határozta el magát: Hruscsov az ENSZ-közgyűlésén az addig még nem önálló népek felszabadítására benyújtotta javaslatát, amit a közgyűlés elfogadott. Ez a híres 1514/XV számú határozat,⁴⁶ amivel a Szovjetunió az 1960-as ENSZ tagsági létszámot – 100-ról 154-re felemelte.

Így lett a világ legnagyobb elnyomója a népek „felszabadítója”.

A nyugati hatalmak nagy mulasztása, hogy nem ők lettek e felszabadítási mozgalom kezdeményezői. De talán még nagyobb hiba, hogy a mai napig egyetlen nyugati hatalom, politikus vagy író nem kezdeményezett olyan mozgalmat, ami ugyanazokat a jogokat követelte volna a Szovjetunió polgárainak, mint amiket a Kreml igényelt Ázsia és Afrika népeinek. És ha ilyen politikai jajkiáltás a Szovjetunióból felhangzik, mint Szaharovtól,⁴⁷ a jólétben dőzsölő Nyugat ásítva hallgatja.

Ha a gazdaságilag és politikailag erős kormányok – élükön az Egyesült Államokkal –, Franciaország, Németország, Japán egytizedrésnyi energiát fordítottak volna a szovjetunióbeli és a vasfüggöny mögötti népek jogainak követelésére, mint amit az olajra és a jólétre pazaroltak, akkor ma nem kellene félniök, hogy a Perzsa-öböl alapos kihatással lehet az éléskamrájukra.

Amit a demokratikus kormányok elmulasztottak, a magyar forradalom, a prágai tavasz és a gdański munkások megtették: intés a Szovjetunió felé, hogy hódító korszaka vége felé közeledik. Mert közeledik. Nem a demokratikus nagyhatalmak erejéből vagy kegyéből, hanem a vasfüggöny mögötti népek szabadságvágyából és bátorságából.

Budapest, Prága, Gdańsk lesznek azok a történelmi jelzőtáblák, ahonnan a Szovjetunió mértéktelenül kiterjesztett hatalmának hanyatlását számítani fogják.

Mit ért el a magyar forradalom?

Nem a nemzeti érzés buzogása íratja velem, hogy ötvenhatban mi sokat adtunk a világnak, de a szimpátián és elismerésen kívül alig kaptunk valamit. Mégis helytelen lenne ebből arra a következtetésre jutni, hogy 1956 hiábavaló volt. Nem: mert minden, ami ma otthon jó, az a forradalomnak köszönhető. Hogy népünk jobban él, mint a legtöbb vasfüggöny mögötti nép, beleértve a Szovjetunió tarka sokaságát is, az kizárólag

⁴⁶ 1960. december 15-én fogadta el az ENSZ Közgyűlése a gyarmati országoknak és népeknek nyújtandó függetlenségről szóló nyilatkozatát. A határozat teljes szövege angol nyelven elérhető: <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/Independence.aspx> (Utolsó letöltés: 2021. 09. 02.)

⁴⁷ Szaharov, Andrej Dmitrijevics (1921–1989): orosz fizikus, író. 1938-ban tett érettségi vizsgát, majd felvételt nyert a Moszkvai Állami Egyetem fizika szakára. 1953-ban doktori címet szerzett, részt vett a szovjet atomkísérletekben és egyéb, katonai célú titkos kutatásokban. Az SZKP 20. kongresszusán elhangzott sztálinizmus-kritika mellett az 1956-os magyar forradalom gyakorolt döntő hatást ellenzéki attitűdjének kialakulására. A hatvanas évektől nyílt szószólója az atomkísérletek és a fegyverkezés felfüggesztésének, több nyelvre is lefordított szamizdatokon keresztül leplezte le a szovjet rendszer természetét. A hetvenes évekre már az emberjogi mozgalom nemzetközileg ismert alakja, 1975-ben béke Nobel-díjjal tüntették ki. 1980–86 között száműzték Moszkvából, a KGB Gorkijban tartotta fogságban és válogatott kínzásoknak vetette alá, amire éhségsztrájkjal is válaszolt.

annak a magyar ifjúságnak köszönhető, akinek forradalma a Szovjetuniót arra kényszerítette, hogy engedményeket tegyen.

Az elviselhetőbb élet nem a kommunizmus liberalizálódásának, hanem a magyar forradalomnak az eredménye. Eltűnt a sztálini idők rettegett titkosrendőrsége. De nem a kommunizmus liberalizálódásától, hanem a magyar ifjak felkelése tüntette el őket, és minden rendőrnek, amikor felveszi népszerűtlen egyenruháját, eszébe jut, hogy mi lehet a sorsa azoknak, akik a népünket kínozzák és félelemben tartják.

A rettegés és félelem nem a kommunizmus liberalizálódására szűnt meg, hanem a magyar forradalom tisztító tüze égette ki. A magyar nép, ha napokra is, felszabadult, és ez a diadalmas érzés úgy űzte el a rettegést és a félelmet, mint a nap a havat.

A jobb élet, a nagyobb falat kenyér, a balatoni nyaralók tömege, az utazások, mindegyiknek örülök, de nem a kommunizmus enyhüléseként, hanem a magyar forradalom vívmányaként könyvelhetők el, mert Moszkvának a gyeplőn engedni kellett. De nem eresztette el!

Ezért amilyen öröndetes a rettegés és félelem megszűnése, a „csengőfrász” kimúlása, annyira sajnálatos, hogy a magyar életforma óvatos lett. A rettegésbeni és a félelembeli élet átmeneti, az óvatos pedig emberformáló: kiöli a szellem szabadságát, a véleménynyilvánítást, ami nélkül valódi emberi élet nincs, még akkor sem, ha a terített asztal mellett ülünk.

A turistának Magyarország szép, kellemes, mert a turista gyökere nem Magyarországból táplálkozik, hanem abból a szabadságból, ahonnan jött és ahová visszamegy.

És akármennyire is változott az élet, a rendszer lényegében a régi maradt, mert miközben a turista-ország színes, és a napi élet sokat változott, sőt: fejlődött, a történelmi ország visszafejlődött.

Ezeregyszáz éve vagyunk országunkban. Nem azért, mert a mindenkori turista-ország kellemes volt, avagy a talponállókban zajongtak, avagy a Gerbeaud-ban csevegtek, hanem azért, és csak azért, mert népünknek 1100 év alatt, a legnehezebb időszakokban, a megszállások alatt is, voltak keresztény és nemzeti szellemű vezetői.

Ez az, ami ma nincs!

Történelmünk folyamán mind a keresztény hitélet, mind a nemzeti szellem mindig hozott új hajtásokat. Ma nem látható. Hosszú távon: ha a fának nincs hajtása, kihal.

Nem azért szálllok síkra, hogy a magyar nép vallásos legyen, ez minden polgár egyéni elhatározása. De azért igen, hogy az Egyháznak, e nemzetfenntartó intézménynek annyi joga legyen a Bibliát a gyermekeknek tanítani, vagy legalább tizedannyit, mint amennyi Marxot, Lenint, e két politikailag elhamvasztott ideát tömnek a szegény fiatal magyar fejekbe.

Szentmise a Pasaréti téri Páduai Szent Antal-templomban, 1956-ban. „Történelmünk folyamán mind a keresztény hitélet, mind a nemzeti szellem mindig hozott új hajtásokat. Ma nem látható. Hosszú távon: ha a fának nincs hajtása, kihal.” Fotó: Fortepan, 108495 / Hámosi Gyula

Az állam és az egyházak viszonyában érdekes jelenség észlelhető, amit más, vasfüggöny mögötti államokban nem látunk.

Mivel a kommunista párt ideológiai forrásai kiszáradtak, és így a párttitkárok beszámolóí úgy hatnak, mintha nem is ebben a világban élnének, a fiatalok a marxi-lenini eszméken kacagnak, a párt egyedül maradt. A hatalom a kezében van, de hívek nincsenek. Ezért elkeseredve új szövetségesek után néztek. És megtalálták. Az Egyházban.

Évek óta figyelem az Állami Egyházügyi Hivatal halászását az egyház felkavart vizében. Az utóbbi időben azután világos lett a kép. Az állam és az egyház 30 éve kötött magállapodását nagy csinnadrattával ünnepelték, a püspökökre úgy hullottak a kitüntetések, mint a májusi eső a földre... Bibliaórákat is engedélyeztek, és először 35 év alatt, nyilvánosan, még hozzá a tv-ben, az egyházak sajtóinak képviselői megjelenhettek, és beszélhettek az együttműködésről.

Ezek a jelenségek örvendetesek lennének, ha a rendszer, az Állami Egyházügyi Hivatal szándéka az egyházak megsegítése volna. De erről szó sincs. A cél a párt erősítése, mutatni, hogy az egyházakkal együtt építik a szocializmust. Azt a szocializmust, ami nincs. Ha a rendszer szándéka őszinte lenne, akkor nem a püspökökre zúdítanák a kitüntetések, hanem nem akadályoznák meg, hogy a tanulók vallásoktatásra járjanak. Itt azonban a párt nem enged, mert ez a jövő. Ezt magának tartja fenn. Bár a KISZ-gyűlések konganak az ürességtől, és az ifjúságtól fényévnyi távolságra van a kommunizmus ideológiája, az ifjúságot az egyházakhoz mégsem engedik. Inkább legyenek cinikusak, mint hívők.

Az egyházi vezetőkön múlik, hogy a párt magatartását a javukra tudják-e kamatoztatni, vagy – sajnos – ismét úgy adják oda magukat, hogy semmit sem kapnak érte. Elérkezett az ideje, hogy a minimális követelésüknek hangot adjanak: a fiatalságnak ők úgy hirdethessék az ígét, ahogy a párt a marxizmust.

Nemzeti vonalon sem állunk jobban. Nem azért, mert népünk a Szovjetunió megszállása alatt él, hanem azért, mert az ország vezetői a Szovjetunió megszállottai.

Népünk nem először él idegen hatalom megszállása alatt, bár remélem: utoljára. De mind a török, osztrák, mind a rövid német megszállás alatt voltak Fráter Györgyök, Bocskaiak, Bethlenek, Széchenyik, akik tudomásul vették a megszállást, de gondolatukban és tetteikben a magyar nép szabadsága és függetlensége élt, ezért munkálkodtak.

Ez az, amit ma az élen lévőknél nem látunk.

Hazánknak vannak parancsolói, de nincsenek államférfijai.

Vannak, akik az élen vannak, de nincsenek vezetők. A parancsolónak engedelmeskednek, a vezetőt követik. Népünk, nem tehet mást, engedelmeskedik, legalábbis formailag, de az élenjárókat nem követi. Hová is mehetne velük? A kietlen szocializmusból a nem létező kommunizmusba. Nem lelkesítő kirándulás.

Tisztában vagyok azzal, hogy a mai megszállás merőben különbözik az előzőktől, de ennek tudatában írom, hogy aki az ország élén van, az cselekedjék Fráter György leleményességével, Bocskai nemzeti tudatával vagy Bethlen diplomáciai képességével, avagy Széchenyi népet erősítő reformtörekvéssel. Ha ezekkel vagy legalábbis ezek egyikével az ország élén lévők nem rendelkeznek, akkor tudatosan vagy tudatlanul nem a nemzeti szellem ápolói, hanem egy elnemzetietlenítő folyamat részesei. Ezek a nemzetnek nem élő tagjai, hanem tartozékai.

Az elnemzetietlenítő folyamat jól látható az ifjúságnál. Az ifjú azt viszi magával, amit az iskolában, fogékony korában beoltanak. Ma? A magyar lapok panaszkodnak, hogy középiskolát, egyetemet végző fiatalok egy része nem ismeri a *Himnusz*t, a *Szózat*ot. Honnan is ismernék, amikor nem vagy nem úgy tanítják, hogy annak éneklése a magyarság megvallása is legyen. Honnan legyen nemzeti öntudata az ifjúságnak, ha többet hall Marxról, mint Szent Istvánról, és százszor annyit Leninről, mint Kossuthról.

Az iskolában, lapokban az erdélyi magyarság sorsáról nem emlékeznek meg, és a felvidéki magyarokról is hallgatnak.

És miközben az orosz forradalom hatvanadik évfordulójának megemlékezésére mindenkit kiharangsoltak, és az újságok, rádiók zengtek a nap jelentőségéről, Trianon hatvanadik évfordulóján sem az újságokban, sem a folyóiratokban egyetlenegy cikk nem jelent meg, a rádiók hallgattak, az iskolákban a tanítók némák voltak. Hallgatni arról, hogy színtiszta magyarlakta területeket elvettek, amelyhez a magyarságnak, az önrendelkezési jog folytán joga van, több mint mulasztás. Tudatos elnemzetietlenítés. Nemrégiben több, hazulról érkezett fiatalemberrel beszélgettem. Kettőtől megkérdeztem, hogy ki volt Széchenyi. Az egyik hallgatott. Nem tudta. A másik – állítólag jeles tanuló, most érettségizett – vállat vonva válaszolt: „Valami hidat épített.” Így él, vagy nem él, a magyar fiatalságban az a férfi, akiről a legnagyobb magyar költő, Arany János ezt írta: „Ő az, aki által lettünk és vagyunk.”

A magyar forradalom öröksége, hogy az elnemzetietlenítő folyamat ellen szavunkat felemeljük. Tesszük ezt azért, mert azok a költők és írók, akik a nemzeti szellem fáklyahordozói lennének, gondolatukat nyilvánosan el nem mondhatják, és munkájuk elakad a törpék cenzúráján. Tehát a nemzeti igényeket valahol el kell mondani. Ha a parlament a szabadon választott képviselők fóruma lenne, a sajtó pedig az igazságra törekvés szócsöve, a rádió és a tv a nép hangja, akkor ránk nem lenne szükség.

Mivel a mai parlament a párt szócsöve, a sajtó az igazság temetője, a rádió és tv nemzeti szempontból vak és néma, így a mi jogunk, sőt: kötelességünk a nemzeti igényeket elmondani, még akkor is, ha ezek süket fülekre találnak.

És mondjuk, írjuk, valljuk, hogy a magyar nép tudja, mert tudja, hogy idekint érdekében cselekszünk, és ha a hazai rendszert cselekvésre nem tudjuk megmozgatni, legalább tudatosítjuk, hogy a mulasztásuk súlyos.

Nehezen írom le: ha a román Ceaușescunak, aki állítólag Moszkvával többször szembeszáll, lehetősége van elfogult és káros sovinizmust hirdetni, akkor miért nincs meg a lehetősége a Szovjetunió érdekét hűségesen képviselő magyarországi rendszernek nemzeti szellemet ápolni?

A magyar forradalom örökségeként ezt a munkát folytatjuk. És ebben nem fáradunk el. És nem hiábavaló. Aki néha-néha megtorpan ettől a tevékenységtől, annak jusson eszébe, amit de Gaulle a kultuszminiszterének, Malraux-nak⁴⁸ mondott: „A világ legnagyobb dicsősége az ember dicsősége, aki nem adja meg magát.”

Munkánk közben pedig Széchenyi megállapítása vezéreljen bennünket, amit 1848. március 19-én írt a naplójába. „Én világosságot vittem intézményeinkbe!”

Mert odahaza, a sok és előnyös változás ellenére is, nemzeti intézményeinkben sötétség van. Fényre van szükségük!

⁴⁸ Malraux, André-Georges (1901–1976): francia regényíró, novellista, művészettörténész, politikus. 1959–1969 között kulturális miniszter.

Szabó Róbert

Az Aranycsapatból a forradalomba

Egy korai dokumentum a zuglói nemzeti bizottság 1956-os megalakításáról

Az ötvenes évek legendás magyar válogatottja, az Aranycsapat történetét már számtalan kötetben, dokumentumfilmben és egyéb művészeti formában feldolgozták. (A Wembley-ben szerepelt tizenkét játékos közül csak háromról nem készült önálló, a futballista teljes életútját bemutató kötet, többekről két-három is, sokszor nem is egy szerző tollából.)

A rendszerváltás után még életben lévő játékosokkal készített interjúk és kötetek már válaszoltak arra a kérdésre, hogyan élték meg az interjúalanyok a forradalom időszakát. Egészen mostanáig csak két labdarúgó esetében derült ki, hogy valamilyen szerepet játszott lakóhelye forradalmi eseményeiben. Grosics Gyula a Serleg utcai lakásának pincéjében, a Móricz Zsigmond téri diákfelkelők fegyvereit tárolta október 30-a és november 6-a között.¹ Czibor Zoltánnak a forradalomban való részvételét több anekdota, interjú őrzi. Ezek valóság tartalmát nehéz ellenőrizni.² Utóbbi emigrálása után a Belügyminisztérium rendelkezésére az az információ állt, hogy fegyverrel kényszerítette a Honvédelmi Minisztérium Ezredes utcai garázsának parancsnokát, hogy távozzon munkahelyéről, majd a garázsban tárolt gépkocsikat a forradalmároknak adta át.³

Most viszont olyan dokumentum került elő, amely az Aranycsapat balfedezetének, Zakariás Józsefnek⁴

a forradalomban játszott eddig nem ismert szerepét igazolja. (A népszerű „Zaki” életéről készült kötetben nem szerepel az esemény.⁵ Saját családja csak annyira emlékszik, hogy édesapjuk napokra eltűnt, ők pedig a második szovjet támadáskor megsérült Kacsóh Pongrác utcai lakásukból nélküle a budafoki rokonaikhoz menekültek.⁶)

A forrás a Zuglóban élt Oroszi Ferenc,⁷ a szakszervezetek képviseletében megválasztott nemzetgyűlési képviselő hagyatékából került elő. A dokumentum egyetlen közgyűjtemény állományában sem szerepel (az Országos Széchényi Könyvtár Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtár, valamint a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye online '56-os gyűjteménye sem őríz belőle példányt), ami egyedi jellegét bizonyítja és indokolja közzétételét.

Az események helyszínén, a főváros XIV. kerületében a szövegben említett (Ideiglenes) Nemzeti Bizottság megalakítása gondolatának már voltak történelmi előzményei. Levéltári források alapján Zuglóban a kerületi tanács vezetői (Varga Gyula tanácselnök⁸ és Horváth Géza tanácselnök-helyettes) már 1956. október 22-én megállapodtak a kerületi pártbizottsággal abban, hogy a Hazafias Népfrontot 1945–46-os mintára alakítják át nemzeti bizottsággá, és abba bevonják a volt szövetségi pártok vezetőit.

¹ Kő András: *A Grosics. 1-től 1-ig*. Székesfehérvár, Apriori, 2007, 176–178.

² Bodnár Zsolt – Szöllősi György: Czibor Zoltán. Fényképes életrajz az Aranycsapat legendás szélsőjéről, a Barcelona világklasszisáról. Göd, Rézbong, 2019, 42–43. A szerzők szerint a Széna téren, mások szerint a Vérmezőn is fegyverrel a kezében látták, de a harcokban való részvételéről nem tudnak. Czibor saját elmondása szerint akkori klubcsapatában, a Budapest Honvédban megválasztották a Forradalmi Bizottság elnökének, helyettesei Kocsis Sándor és Budai László lettek.

³ Vö. Koós Levente: „Ha majd az ellenségek kibékülnek, otthon találkozni fogunk.” Czibor Zoltán és a belügy. *Aetas*, 2015/4, [67–81.] 76. A szerző az ÁBTL 3.1.5. O-11911 7 dosszié alapján vonta le következtetését.

⁴ Zakariás József (1924–1971): olimpiai bajnok (1952), Európa Kupa-győztes (1953), világbajnoki ezüstérmes (1954) labdarúgó. Kétszeres magyar bajnokcsapat tagja, játszott az angolok elleni 6:3-as mérkőzésen és a 7:1-es budapesti visszavágón is. Az itt említett kitüntető címet 1951-ben kapta meg.

⁵ Szeidl István: *Az aranycsapat szürke eminenciása. Zakariás József élete*. Budapest, B-Humanitas, 2002.

⁶ Zakariás Mária személyes közlése, 2021. 07. 18.

⁷ Oroszi Ferenc (1898–1997): géplakatos, hajógyári művezető. 1945. áprilistól 1947. júliusig az Ideiglenes Nemzetgyűlés és a Nemzetgyűlés tagja, a szabad szakszervezetek képviseletében. 1946–1948-ban a zuglói nemzeti bizottság tagja. 1950 és 1953 között Kistarcsára internálták.

⁸ Varga Gyula (1901–?): géplakatos, 1949-től kerületi elöljáró. 1950-től 1961-ig a XIV. kerületi tanács elnöke volt.

Velük 1956. október 22-én este és másnap is tárgyalásokat folytattak.⁹

A röplap 1956. október 28-án készült, akkor, amikor Nagy Imre radikális fordulatot jelentett be az az október 23-i események értékelésében, azt a délutáni beszédében nemzeti demokratikus mozgalomnak minősítve (a reggeli MDP PB határozatban az eseményeket forradalomnak és szabadságharcnak nevezte, és elrendelte az azonnali tüzszünetet, amelyet a KV előzetesen már elfogadott.) A *Szabad Nép* aznapi cikkében, *Híven az igazsághoz* címmel már nem ellenforradalmi, fasiszta puccskísérletnek bélyegezte a korábbi napok eseményeit, egyúttal tudósított a VII. kerületi Nemzeti Bizottság megalakításáról.¹⁰

A forrás a XIV. kerületi Ideiglenes Nemzeti Bizottság létrejöttéről tájékoztat. Ma már tudjuk, hogy szó szerint ideiglenességet tükröz, mert másnap a nemzeti bizottság összetétele megváltozott, csupán Kovács Mátyás,¹¹ Nyúl Ferenc kisiparos¹² és Bartóffy¹³ maradt a véglegesnek tekinthető, október 29-én megalakult nemzeti bizottságban.

A grémium létrejöttének körülményeit nem ismerjük, valószínűleg nem személyes megbeszéléseken választották meg a tagokat, hanem azok távollétében, „behívás” alapján történt. (Ezt bizonyítja Balogh István¹⁴ példája. A páter monográfiája¹⁵ szerint a pap-politikus nem vett részt az 1956-os forradalomban, november 4-e utáni felajánlkozását pedig a Kádár-kormány elhárította.) Teljesen bizonytalan az is, hogy ebben az összetételben valaha összeült-e a nemzeti bizottság. A kiválasztás egyik, ha nem a legfőbb szempontja a kerületi közismertség lehetett, a névsor összeállítása nem szakmai hozzáértés alapján történt. (Feltehetően kellett olyan személyek, akiknek elfogadottsága magas és népszerűségük megkérdőjelezhetetlen volt.)

Zakariás József válogatott labdarúgó 1949-ben. Fotó: Fortepan / Kovács Márton Ernő adományozó, 33149.

A kétoldalas, betűhíven közölt röplap azt bizonyítja, hogy a XIV. kerületi MDP vezetésében és a Hazafias Népfront vezetőiben még élt a remény, hogy a kezdeményezésükkel megalakított „népfontos” összetételű nemzeti bizottságban továbbra is megőrizhetik korábbi vezető szerepük maradékát. A felülről kezdeményezett, a korábbi párt- és tanácsi vezetés befolyását biztosítani szándékozó kísérlet nem élhette túl a forradalom kibontakozását. Az események ellenőrzésére, azok befolyásolására tett kísérletük egy napot élt...

⁹ Vö. Eörsi László: *Zugló, 1956. Fegyveres ellenállás a XIV. kerületben*. Budapest, XIV. kerületi Önkormányzati Hivatal, 2016, 17.

¹⁰ Híven az igazsághoz. *Szabad Nép*, 1956. 10. 28. 1.; Nemzeti bizottságok alakulnak a budapesti kerületekben. *Szabad Nép*, 1956. 10. 28. 1.

¹¹ Kovács Mátyás: A XIV. kerületi Kiszgazda Párt volt alelnöke, majd a Hazafias Népfont kerületi elnöki tisztségét is betöltötte. 1957. augusztus 26-án Toller Károly forradalom alatti magatartásáról tett tanúvallomást (Toller Károly és társai perben).

¹² Nyúl Ferenc: A Szociáldemokrata Párt volt tagja. 1957. augusztus 2-án tanúként hallgatták ki Kovács Béla tárgyalásán (Toller Károly és társai per 2. rendű vádlottja).

¹³ Bartóffy György (1919–?): mérnök, egyetemi tanár. Vezetésével alakult meg Zuglóban a Forradalmi Egyetemi Zászlóalj nevet viselő fegyveres egyetemista szervezet, amely a forradalom alatt mindvégig Kopácsi Sándor utasításainak megfelelően tevékenykedett. Bartóffy szerepet vállalt a XIV. kerületi végleges Nemzeti Bizottság munkájában is. 1956. november 4-én Király Béla embereihez csatlakozva elhagyta az országot, és külföldön telepedett le.

¹⁴ Balogh István (1894–1976): római katolikus pap, politikus. A Független Kiszgazdapárt tagjaként (1944–1947) rövid ideig miniszterelnökségi államtitkár, majd kiszgazdapárti főtitkár (1947. február–június). 1944. decembertől 1951-es lemondásáig folyamatosan nemzet- és országgyűlési parlamenti képviselő. 1947. júniustól a Független Magyar Demokrata Párt elnöke volt.

¹⁵ Miklós Péter: *Balogh István politikai pályája*. Doktori (PHD) értekezés. Szeged, 2012.

A XIV. kerületi IDEIGLENES NEMZETI BIZOTTSÁG
felhívása.

Magyarok! Kerületünk Dolgozó Népe!

A Magyar Dolgozók Pártja XIV. kerületi Bizottsága és a XIV. kerületi Hazafias Népfront javaslatára ma délben kerületünk lakóinak jogos kívánságára megalakult a kerületi IDEIGLENES NEMZETI BIZOTTSÁG.

A kerületi IDEIGLENES NEMZETI BIZOTTSÁG tagjai:

Balogh István, a Balogh-párt volt vezetője,
Bartóffy György, szövetkezeti dolgozó, egyetemi hallgató,¹⁶
Béres Gyuláné, szövőnő, a Könnyűipari Minisztérium dolgozója,¹⁷
Csonka Gyula, a ker. [kerületi] Parasztpárt volt elnöke,
Csatlós András, a Danuvia gyár dolgozója,¹⁸
Dombai Tibor, a Geofizikai Int. [Intézet] Kossuth-díjas igazg. [igazgatója], a Népfront elnöke,¹⁹
Engler Zoltán, a Telefongyár dolgozója,
dr. Farkas Károly, az Uzsoki kórház igazgatója,²⁰
Kovács Mátyás, a ker. [kerületi] Kisgazda Párt volt alelnöke,
Lotharides István, a ker. [kerületi] Kisgazda Párt volt elnöke,²¹
Macsári Károlyné, a Főv. [Fővárosi] Villamosvasút dolgozója,
Nyúl Ferenc, a Szoc. dem. [Szociáldemokrata] Párt volt tagja,
Nyerges Béla iskolaigazgató,
Sebestyén Ernő, kisiparos,
Sima Sándor mülakatos mester,²²
Simándi Béla újságíró, a ker. [kerületi] Kisgazda Párt volt elnöke,²³
Sugár G. János, tanácsi összekötő,
Süle János, a ker. [kerületi] tanács dolgozója,
Schumeth János, a XIV. ker. [kerületi] MDP első titkára,²⁴
dr. Tóth István, a Pedagógus Szakszervezet titkára,
Varga Gyula, a XIV. ker. Tanács elnöke,
Várkonyi Györgyné, a ker. MNDSZ. volt elnöke, a ker. Népfrontbiz. tagja,
Virág Imre, Közp. Szerszámgyár ifjú munkása,
Zakariás József kiváló sportoló.²⁵

¹⁶ A röplap kiadói tévedtek. Bartóffy György egyetemi tanár volt és nem egyetemi hallgató.

¹⁷ Személyéről nem sokat lehet tudni. 1957. március 15-én tanúvallomást tett a zuglói forradalmi rendőrség vezetői ellen indított (Toller Károly és társai) perben Antal Jenő vádlott magatartásáról.

¹⁸ Csatlós András: 1947-ben a Danuvia Fegyver- és Lőszergyár Rt.-ben a Magyar Kommunista Párt vezetőségi tagja volt.

¹⁹ Dombai Tibor (1912–1990): geofizikus, az Eötvös Loránd Geofizikai Intézet igazgatójaként 1954-ben kapta meg a Kossuth-díj II. fokozatát.

²⁰ Dr. Farkas Károly: patológus, 1948–1957-ben az Uzsoki Utcai Kórház főigazgatója volt.

²¹ Lotharides István: 1948–49-ben Budapest törvényhatósági tagja, 1950-ben Zuglóban bőrröndös mester volt.

²² Sima Sándor (1894–1968): 1922-ben önálló mülakatos, 1932-ben ezüst-, öt évvel később aranykoszorús (1937) mülakatos mester lett. Több hazai és nemzetközi versenyen vett részt, és azokon számos díjat nyert.

²³ Simándi Béla (1899–1969): költő, író, újságíró. A Horthy-korszakban több kisregénye és elbeszélése jelent meg. Tanyasi tanítóként kapcsolatba került a földmunkásmozgalommal, majd Dobi István révén a Független Kisgazdapárttal. 1945 után kisgazda lapoknál dolgozott (a *Kis Újság* vidéki kiadása, a szegedi *Kis Újság* rovatvezetője), 1953-tól az Országos Takarékpénztár Sajtóosztályának munkatársa volt.

²⁴ Schumeth János (1914–1998): vasesztergályos, pártfunkcionárius. 1952-től 1974-ig egy év megszakítással az MDP (MSZMP) Budapest XIV. kerületi Bizottsága első titkára. Több alkalommal bekerült az MDP/MSZMP vezető testületeibe (MDP KV tag 1951 és 1956, MSZMP KB póttag 1959-től, majd rendes tag 1962 és 1966 között). 1957 és 1975 között listáról és egyéniben választva is tagja volt a magyar törvényhozásnak.

²⁵ Zakariás József a „kiváló sportoló” kitüntető címet 1951-ben kapta meg.

Az IDEIGLENES NEMZETI BIZOTTSÁG az üzemek által javasolt tagokból kiegészül.

A ma megalakult kerületi IDEIGLENES NEMZETI BIZOTTSÁG teljes mértékben átérzi azt a felelősséget, amely reá hárul ebben a nehéz helyzetben. Átérzi a kerület dolgozó népének gondját, nehézségeit, követeléseinek jogosságát. Ezért a legfontosabb és legsürgősebb feladatának tekinti:

- 1./ Kerületünk lakóival egyetemben, minden erővel támogassa az új magyar Nemzeti Kormányt, abban a törekvésében, amely népünk jogos, nemzeti és demokratikus követeléseit kívánja megvalósítani.
- 2./ Mivel legsürgősebb feladatunknak tekintjük, máris hozzáfogtunk, hogy kerületünkben haladéktalanul helyreállítsuk a teljes rendet, megindítsuk a lüktető, alkotó életet, mert ezt akarjuk, hogy a tragikus napok után megkezdődjék kerületünk egészséges vérkeringése.
- 3./ Azonnal hozzáfogtunk kerületünk dolgozó népének élelmiszerekkel való ellátásához, a közlekedés helyreállításához és beindításához, a tragikus harc során ért károk mielőbbi helyrehozásához.

Azt akarjuk és azért dolgozunk, hogy minél előbb meginduljon szeretett kerületünk alkotó, dolgozó élete, hogy mielőbb megvalósuljanak kerületünk lakosai, dolgozó népének jogos követelései.

Ennek érdekében fordulunk kerületünk lakosságához és kérjük, támogassa az IDEIGLENES NEMZETI BIZOTTSÁG-ot, új kormányunkat mind a mostani legsürgősebb, mind távolabbi feladatai megvalósításában.

Budapest, 1956. október 28.

Hazafias üdvözlettel:

a XIV. kerületi IDEIGLENES
NEMZETI BIZOTTSÁG.

Tudnivalók:

- 1./ A kerületi IDEIGLENES NEMZETI BIZOTTSÁG székhelye:
XIV. ker. Pétervárad u. 2. I. em. 21.
- 2./ Az IDEIGLENES NEMZETI BIZOTTSÁG fogadóóráit naponta reggel 9 órától délután 5 óráig tartja.

Az igazságtétel nyomában

Kahler Frigyes egy folyamat három „lábáról”, egy „ellenszélben” működő bizottságról és a jogi-politikai-erkölcsi felelősség kérdéseiről

Az igazságtétel a magyar rendszerváltás egyik legneuralgikusabb és legtöbbet vitatott kérdése lett. A semmisségi törvények; az Országgyűlés által elfogadott, de az Alkotmánybíróság által megsemmisített, az áldozatok kártalanítását és a bűnösök megbüntetését célul kitűző jogszabályok; a sortűzperek; a történeti feldolgozás hiányosságai mind-mind komoly kritikát váltottak ki a közéleti viták során. Lapunkban a folyamat egyik legjobb ismerőjét, a Németh Miklós által felkért vegyesbizottság tagját, az Antall-kormány által létrehozott Történelmi Tényfeltáró Bizottság elnökét, Kahler Frigyes történészt-jogászt kérdeztük.

Ön egy kötetében úgy fogalmaz, hogy az igazságtétel folyamata három részből áll össze: a szenvedők sérelmeinek orvoslásából, a bűnelkövetők jogi felelősségre vonásából, illetve az adott korszak történeti feldolgozásából.¹ Ha általánosságban, mégis ezt a három részt szét-szálazva tekintünk a kérdésre, mit lehet mondani az elmúlt három évtizedünk teljesítményéről?

Az igazságtétel kérdése az a neuralgikus pont, amely talán a legtöbb fejfájást okozta a rendszerváltás folyamatában. Nyilvánvaló, hogy volt egy óriási, érzékelhető társadalmi elvárás, hiszen Magyarország nagyobbik fele elszenvedője volt a kommunista diktatúrának. Nemcsak azokat érték sérelmek, akik valamilyen módon opponáltak a rendszert, hanem a megtorlás sokszor a gyermekeikre is kihatott. Nem is kellett tevőleges opposíció ahhoz, hogy valaki ebbe a körbe kerüljön, elég volt, ha rossz helyre, az „osztályidegen” kategóriába született. A jogállami elégtétel egyik része jogi-erkölcsi, a másik része anyagi. Utóbbi esetében természetesen nemcsak az egykori tőkésnek, földbirtokosoknak nevezett, nagy vagyonnal rendelkező állampolgárokról van szó, hanem a

paraszttság millióiról, akiket az erőszakos szövetkeztetés folytán megfosztottak attól a földtől, amelyet több generáción át keserves munkával szereztek, vagy amelyet nagy hanggal, a ’45-ös földreform folyamán adtak nekik. Már a rendszerváltás hajnalán erős ellentét volt az ellenzék egyik vezető ereje, a szerveződő Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) és a társadalom többségének koncepciója között. Ne felejtjük el, hogy már akkor, amikor még csak az első semmisségi törvény mikéntjéről folytak tárgyalások, a Történelmi Igazságtétel Bizottság (TIB) jogi képviselője, a későbbi SZDSZ-es országgyűlési képviselő Dornbach Alajos eljuttatott egy levelet az igazságügyi miniszternek, amelyben az szerepelt, hogy a semmissé nyilvánítást és valamiféle kárpótást támogatják, de felelősségre vonásról szó sem lehet, hiszen az vállalhatatlan nyugtalanságot és felháborodást okozna a társadalom egészében.² Ez az álláspont tulajdonképpen végig rányomta a bélyegét az egész folyamatra. Amikor Németh Miklós miniszterelnök kinevezte a jogász-történész tényfeltáró bizottságot, annak feladatául az 1945 és 1963 közötti időszak vizsgálatát jelölték meg.³ Ez azonban nagyon felemás volt: rögtön kivették

¹ Kahler Frigyes: *Az igazság Canossa-járása, avagy a rendszerváltoztatás és az igazságtétel történetéhez*. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 4., 2014, 20.

² A Dornbach-dolgozatról bővebben lásd: Uo. 106–110.

³ A jogász-történész tényfeltáró bizottságot 1989 februárjában hozta létre a Németh-kormány. Előbbinek Földvári József büntetőjogász, utóbbinak Zinner Tibor történész lett a vezetője. A bizottság történetéről bővebben lásd: Zinner Tibor: *Emlékfoszlányok az első semmisségi törvényhez vezető útról és göröngyökről*. In: *Rendszerváltás 1989. 15 tanulmány*. Szerk. M. Kiss Sándor. Lakitelek, Antológia, RETÖRKI Könyvek 2., 2014, 195–236.

a tárgyalandók köréből a népbíróági ügyek – a háborús és ma emberiségellenesnek, akkor népellenesnek hívott esetek – vizsgálatát, aztán hirtelen az '56-os ügyeket is.

Ez idő tájt született meg az első semmisségi törvény, amely meglehetősen szűk körben és nagyon nyögvenyelősen adott semmisséget az '56-os elítélteknek, és rengetegen kimaradtak belőle. Önmagában már az szűkítette az érintettek körét, hogy a törvény keretei csak a Legfelsőbb Bíróság döntéseire terjedtek ki, amikor pedig ezrével voltak '56-os ügyek, amelyekben részben megyei bíróságok, részben a több megyét átfogó Népbíróági Tanácsok ítéleztek. Amikor az Igazságügyi Minisztériumba kerültem, és átvettem a Büntetőjogi Főosztály vezetését, megállapítottam, hogy a törvényt kizárólag a minisztérium készítette elő, tehát nem alkalmazott szélesebb körű történelmi segítséget hozzá. A második semmisségi törvény preambulumban már sikerült megjelelni, hogy az állam megköveti a jogsértetteket. Ez nem volt magától értetődő: elérésében komoly szerepe volt Zinner Tibornak és az általa vezetett történész bizottság egy-két munkatársának. Ennek tulajdonképpen akkor is örülni kellett volna, de nagyon furcsa, ambivalens érzés volt az emberben, elsősorban azért, mert a semmisségi törvények valamiféle leplezésre is lehetőséget adtak. Gondoljunk csak Mindszenty József ügyére: azt szintén Zinner Tibor tárta fel, hogy a Mindszenty-ügy perújítását miért lehetetlenítették el a semmisség kimondásával.⁴ Az egész mögött tulajdonképpen az állt, hogy a rendszerváltozást már elkerülhetetlennek érző baloldal próbált minél kevesebb információt a társadalom tudomására hozni. Márpedig ha a Mindszenty- és még néhány koncepcióos ügy perújításra kerül, akkor részleteiben kiderülhetett volna, hogy mennyi erőszakra, törvénysértésre és elfogadhatatlan emberi magatartásra került sor, és kik vitték véghez azokat ezekben az évtizedekben. Egyszerűbb volt az Államvédelmi Hatóságra meg Rákosira kenni mindent, holott ezeknek a gyalázatos ügyeknek számos haszonélvezője volt. Hogy ezek ne kerüljenek nyilvánosságra, gyorsan kimondták a semmisséget, ami jogilag azt jelentette, hogy úgy kell tekinteni, mintha az adott per meg sem történt volna, és ettől kezdve nem is lehetett újra hozzányúlni.

„Perújítás”. Az alsógödi Münnich Ferenc utca Nagy Imre utcává való átnevezése 1989-ben. Fotó: Fortepan, 129856 / Kovacsik Tamás

A tömeges perújrafelvételek lebonyolítása technikailag lehetséges lett volna?

Sok ügyben nem. Nem is mondom, hogy a semmisségi konstrukció beiktatása fölösleges volt, mert sok ezer perről van szó, amelyek egy részének már meg sincs az iratanyaga, legfeljebb az ítélete, sokszor még az se, csak egy börtönértesítő. De nem adták meg azt a lehetőséget, hogy azokban az ügyekben, ahol ehhez fontos társadalmi érdek fűződött volna, lehessen kérni a perújítást. Mindettől függetlenül a második semmisségi törvény egészen jól működött. Alapvetően a negyedik semmisségi törvény, a *lex Tóth Ilona* kapcsán kellett újra kiterjeszteni az előző rendelkezést. Jőmagam ebben az ügyben is szívesen láttam volna egy perújítást, mert ott is kiderültek volna azok az ellentmondások, amelyeket M. Kiss Sándor meg Kiss Réka igyekezett pótolni a történettudomány eszközeivel.⁵

⁴ Zinner Tibor: Qui prodest? Miért menthette fel a Legfelsőbb Bíróság csak Nagy Imrét és társait, és miért nem Mindszenty Józsefet és társait is a rendszerváltás idején? *Büntetőjogi Tanulmányok* 10 (2009), 23–40.

⁵ Kiss Réka – M. Kiss Sándor: *A csalóány elszállt. Tóth Ilona tragikuma*. Budapest, Kairosz, 2007.; M. Kiss Sándor: *Csalóányvadászok. Három tételben a Tóth Ilona-ügyről, 1956–1966–1989*. Budapest, Éghajlat, 2015.

A másik problémát a semmisségi törvényekkel kapcsolatban a háborús és népellenes ügyek jelentették, amelyekhez nem lehetett hozzájárulni. Ezekkel kapcsolatban Zinner Tibor intézett egy levelet a minisztériumhoz, amelyben rámutatott azokra az anomáliákra, amikor kollektív bűnösség alapján ítélték el embereket. Az egy másik történet, hogy ezeknek a háborús és népellenes ítéleteknek a nagy része meghozható lett volna teljesen korrekt jogállami eljárásban is, ugyanakkor volt nem kevés ügy, amelyben később a Legfelsőbb Bíróság hozott felmentő ítéletet magyar katonai vezetők ügyében, akiket kifejezetten a politikai bosszú miatt ítélték el. Az igazságtételnek ez az oldala nem igazán folyt le olyan zökkenőmentesen, ahogy kellett volna. Ugyanakkor ezen a téren volt még a kevesebb baj, a nagyobb probléma a bűnelkövetők felelősségre vonásával kapcsolatban jelentkezett. Az ún. *Zétényi-Takács törvény* szakmailag korrekt volt, az egyszerűen nem igaz, hogy visszamenőleges ítélezésről lett volna szó, azok a cselekmények ugyanis, amelyekért felelősségre kellett volna vonni embereket, akkor is bűncselekmények voltak, amikor elkövették őket. Nem arról van szó, hogy utólag gyártottak volna egy tényállást, hiszen az emberölés, a kényszervallatás vagy a hamis vád akkor is büntetőjogi kategória volt. Minden elsőéves joghallgató tudja azt is, hogy a római jogban az elévülésnek van nyugvása és félbeszakadása. Nem beszélhetünk elévülésről akkor, ha az állam – teljesen mindegy, hogy milyen okból – nem teljesíti bűnüldözési kötelezettségét, márpedig esetünkben nem teljesítette, sőt inkább „szponzorálta” a bűnt. Amikor például Münnich Ferenc kijelentette, hogy tudja, hogy sok a panasz a karhatalomra, de jobb, ha kemény, mintha nem csinál semmit, akkor gyakorlatilag menlevelet adott a bűncselekményeknek. Egy-két olyan ügy volt, amikor emberek agyonverése miatt eljárás indult a karhatalom emberei ellen, de általában ekkor is olyan súlyosságú ítéleteket hoztak, amelyeket tyúktolvajokra szoktak kiszabni. Nyilvánvalóan ezekben az esetekben sem a cselekményt büntették, hanem azt, hogy kitudódott.

Mindaz, amit a Sólyom László vezette Alkotmánybíróságnak a Szabó András által megfogalmazott ítélete a Zétényi-Takács törvénnyel kapcsolatban mondott, az egyszerűen szakmailag hibás. Sólyom írt egy vaskos kötetet az Alkotmánybíróságról, amelyben úgy fogalmazott, hogy az AB értéksemlegességre törekszik, ezért azokat a jogszabályokat, amelyeket a diktatúra diszkriminatívan és a társadalom nagy részét sértve alkotott, el kell fogadni, mert érvényes jogszabályok.⁶ Csak emlékeztetek arra, hogy a cseh alkotmánybíróság éppen ellenkező álláspontra helyezkedett, mondván: el kell dönten, hogy a sértettek javára ítélnünk, akik évtizedeken át elszenveték a jogtalanságokat, vagy azoknak a javára, akik azokat elkövették. A cseh AB az előbbi álláspontra helyezkedett – tragédia, hogy ebben a magyar nem követte.⁷

Mi az oka annak, hogy a megkérdőjelezhetetlenül emberiségellenes bűncselekmények, például a sortűzek esetében is hosszú évekig tartó pereskedés folyt, amelynek végén valamilyen enyhe ítélet született, ha egyáltalán született?⁸

Mintha nem azonos mércével mérnék a különböző emberiségellenes bűncselekményeket: hallunk 90 év fölötti emberekről, akiket náci indíttatásból elkövetett bűneikért ítélnék el. Messze nem ártatlan, ugyanakkor inkább alacsonyabb szintű alakokról, mondjuk SS-sorkatonákról van szó. Az én értékrendem szerint a bolsevik indíttatásból elkövetett bűncselekmény ugyanolyan súllyal elítélendő. Míg vannak olyanok, akik szerint az egyik halálos bűn, a másik csupán „tévedés”. A sortűzperekről inkább azok tudnának beszámolni, akik tárgyaltak ilyeneket.

Az igazságtételi folyamat két „lábáról” kimerítően beszélünk: a jogi felelősségre vonásról és az anyagi, személyes kárpótlásnak az elmaradásáról. A harmadik a történettudományi feldolgozás, amelyben az Ön által vezetett bizottságnak – működése két évében – komoly szerepe volt. Mennyivel volt sikeresebb ez a részterület a másik kettőhöz képest, és milyen szerepe volt ebben a bizottságnak?

⁶ Sólyom László: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001.

⁷ A cseh Alkotmánybíróság döntését magyar nyelven közli: A Cseh Köztársaság Alkotmánybíróságának határozata. In: *Igazságtétel jogállamban. Német és cseh dokumentumok*. Szerk. Varga Csaba. Budapest, Windsor, 1995, 203–232.

⁸ Letöltendő börtönbüntetést csupán két sortűzperben, négy ember esetében mondott ki a bíróság: 1997-ben a salgótarjáni, 2001-ben a tatai sortűz ügyében. A sortűzperekről rövid összefoglalót lásd: Lencsés Károly: *Sortűzperek – kevés eredménnyel. Népszabadság*, 2003. 11. 04. 8.

A másik két területnél biztosan sikeresebb volt, de ez talán önmagában nem nagy dicsőség. A bizottság⁹ igyekezett hozzájutni azokhoz a forrásokhoz, amelyek segítségével hitelt érdemlően rekonstruálni lehetett a szóban forgó korszakot. A bizottsággal kapcsolatos elvárások nagyon különbözőek voltak. Én inkább a magunkkal szembeni elvárásokról beszélnék. Ezt M. Kiss Sándor tanár úr az első bizottsági ülésen a következőképpen fogalmazta meg – és ezzel én magam is teljes egészében egyet tudtam érteni –: mi nem lehetünk propagandisták, kortesek, nem az a feladatunk, hogy egy következő választásra muníciót szálítsunk, hanem hogy a tudomány szabályai szerint feltárjuk, közreadjuk és értékeljük a forrásokat, így nem is térhetünk el a történelemtudomány legszigorúbb szabályaitól. Mindez persze nem volt olyan egyszerű. A források feltárása kapcsán azonnal találkozunk egy központi rosszindulattal, melynek értelmében igyekeztek mindenhol szűkebbre szorítani az érintett források körét. Für Lajos honvédelmi minisztert ki kell emelnünk, akinek tulajdonképpen köszönhetjük, hogy egyről a kettőre jutottunk: ő ugyanis szívvel-lélekkel támogatott minket. Amikor pedig falakba ütköztünk, igyekeztünk másfelől megközelíteni a kérdést: nem kaptuk meg például az ÁVH anyagát, de más forrásokból, vidéki levéltárakból, egyéb helyekről össze tudtuk szedni a témával kapcsolatos legfontosabb forrásokat, és így képet tudtunk alkotni a forradalomban működő erőszakszervezetek tevékenységéről, a sortűzekről, a forradalom lényegéről. Mindezek segítségével a legfontosabb cölöpöket sikerült levernünk, és a forradalomról hiteleset – ha nem is hibátlan – mondanunk. Első nekifutásra ez lett a *Kinek a forradalma?* című, M. Kiss tanár úrral közös kötetünk.¹⁰

Az Ön által elmondottakból úgy tűnik, hogy a HM-es és a BM-es iratok kiadása között nem a politikai akaratban volt különbség, hiszen Boross Péter is támogatta az ügyet...

Igen, Boross Péter támogatta, ugyanakkor ebben az időben az állomány része volt még az a Császár Józsefné,¹¹ aki nem átalotta a Vajda Tibor-féle ügyben¹² azt a „nyilatkozatot” kiadni, miszerint a fizikai bántalmazás az ÁVO-n meg volt tiltva, holott tudjuk, hogy külön csapat volt a verésekre és a fizikai erőszak alkalmazására. Nem véletlen tehát, hogy a belügből nem érkezett dokumentum.

Egy nemrég született, nemsokára megjelenő, a bizottság történetét is bemutató tanulmánya az *Ellenszélben* címet kapta. A bizottságot az Antall-kormány hozta létre, és a Horn-kormány szüntette meg. Írása alapján ugyanakkor úgy tűnik, hogy a támogatás az MDF-kormány esetében sem volt egészen egyértelmű, komoly megosztottság volt tapasztalható a kabinetben, és bizonyos helyekről az „ellenszél” már akkor is tapasztalható volt. Milyen törésvonalak mentén alakult ez a megosztottság?

Ezt nehéz meghatározni. Balsai István például határozottan szorgalmazta a kutatást. Jómagam napi munkakapcsolatban voltam vele, és nem tudtam olyat kérni, amit ne támogatott volna. Neki szívügye volt a bizottság sikere, hogy eredményeket tudjunk produkálni: amit igazságügy-miniszterként meg tudott tenni, azt megtette. Für Lajos talán túl is ment azon a határon, amelyet mi elérhetőnek gondoltunk. A többi kormánytag részéről ugyanakkor – azon

⁹ A kormánybizottságot a 3037/1993-as számú kormányhatározat hozta létre, 1993. január 21-én. Hivatalos elnevezése alapján „az elmúlt rendszer éveiben elkövetett egyes bűncselekmények feltárása” volt a feladata. Vezetője Kahler Frigyes, tagjai Alföldi Vilma, Borosy András, Kapronczay Károly, M. Kiss Sándor, Pálmány Béla és Sándorfi György lettek. A bizottságról bővebben lásd Kahler Frigyes megjelenés alatt álló tanulmányát: Kahler Frigyes: *Ellenszélben*. Az '56-os forradalom és politikai szerepe a rendszerváltoztatás folyamatában. In: *Sorsok és horizontok. Tanulmányok a magyar forradalom hatvanötödik évfordulóján*. Szerk. M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán. Budapest, RETÖRKI, 2021. 367–401.

¹⁰ Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor: *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja. Ismét sortűzek. A Nagy Per*. Budapest, Püski – Kortárs, 1997.

¹¹ Császár Józsefné: rendőr ezredes. A HM Katonapolitikai Osztályán, majd a Belügyminisztériumban dolgozott. 1976 és 1990 között a BM személyzeti osztályvezetője, 1990 és 1999 között főosztályvezetője. 1995-ben ő adta ki Vajda Tibornak az igazolást, miszerint 1950 és 1952 között az ÁVH-n „nem volt megengedett a gyanúsítottak bántalmazása”. A nagy felháborodás után Kuncze Gábor belügyminiszter érvénytelenítette az igazolást.

¹² Vajda Tibor (1924): államvédelmi őrnagy, fogtechnikus. 1945 nyarától a Magyar Kommunista Párt tagja. 1946-ban került az Államvédelmi Osztály, majd az Államvédelmi Hatóság kötelékébe. 1950-ben őrnaggyá léptették elő. 1953-ban letartóztatták, első- és másodfokon is hat év börtönbüntetésre ítélték. 1956 novemberében hagyta el az országot. Ausztráliában telepedett le, ahol fogorvosként praktizált. 1993 januárjában egykori áldozata, Bárdy Magda felismerte benne az ő és agyonvert férje egykori vállaltját. Az asszony állításai miatt Vajda becsületsértési pert indított, az ő kérésére adta ki Császár Józsefné az említett igazolást. 2002-ben Bárdy Magda megnyerte a pert.

Törésvonalak. Göncz Árpád köztársasági elnök és Sólyom László, az Alkotmánybíróság elnöke az első sorban. Antall József miniszterelnök megérkezik az ülésterembe. A 2. sorban Balsai István igazságügyi miniszter, a hátsó sorokban Zétényi Zsolt, az MDF képviselője. Fotó: Fortepan, 138510 / Szalay Zoltán

kívül, hogy a kormány létrehozta a bizottságot – különösebb érdeklődést, az ügy iránti affinitást nem tapasztaltunk.

A bizottsági munka során mi volt a legkésőbbi évkörű iratanyag, amelyet kutattak?

Elég csapongó volt a vizsgálat ezen a téren: valamelyik ügy tanulmányozásához a nyolcvanas évekből is érkezett jelentés, de nagy általánosságban a megtorlás anyagát 1963-ig tanulmányoztuk. Később létrejött egy másik bizottság, amelybe Solt Pál, a Legfelsőbb Bíróság elnöke, Györgyi Kálmán legfőbb ügyész és Balsai István delegált embereket, és amely az 1963 és 1989 közötti több ezer ügyet vizsgálta. Ez a bizottság a harmadik semmisségi törvényt volt hivatott előkészíteni. Ez a szabályozás már konstitutív lett, azaz nem az *ex lege* (törvény erejével való) megsemmisítés módszerével élt, hanem a bíróságnak külön kellett megvizsgálnia egyes eseteket. Azokat az embereket például, akiket egy demokratikus rendszerben, egy független bíróság is elmarasztalt volna, azokat nem mentesítették. Természetesen azokat az ítéleteket, amelyeket a szabadságjogok gyakorlása miatt szabtak ki, semmisnek nyilvánították.

Negyedszázad távlatából visszatekintve a Történelmi Tényfeltáró Bizottság munkájára, mit gondol, mely megállapítások számítottak

akkor teljesen újszerűnek, sokak számára elfogadhatatlannak, ugyanakkor mára igazolta őket az idő és a tudományos kutatás is?

Elsősorban a sortüzek fogalmát és azok nevesítését emelném ki. Akkor talán öt-hat sortűz volt köztudomású, de mi további mintegy hatvanat beazonosítottunk. Sikerült csoportosítanunk különböző korszakok különböző sortüzeit, és a köztük lévő különbségekre is fény derült. Nem volt köztudott a megtorlás menete, amit szintén föltártunk – ezeket továbbfejlesztve írta meg Zinner Tibor *A kádári megtorlás rendszere* című könyvét.¹³ Az, hogy az '56-os perek is ugyanolyan koncepciós perek voltak, mint az ötvenes évekből, szintén meglehetősen vitatott álláspont volt – az '56-os Intézet például úgy értékelte, hogy a megtorlás perei nem az ötvenes évek gyakorlatát követték, kevésbé koncepciós, inkább politikai pernek nevezhetők. Ezt, úgy vélem, szintén sikerült cáfolnunk. A munkástanácsok funkciójáról, a kettős hatalom természetéről és a szuverenitás közakarát általi munkástanácsokra ruházásáról szintén sikerült újat mondanunk. Azt hiszem, ezek voltak azok a legfontosabb momentumok, amelyekben komoly előrelépést sikerült elérnünk.

Térjünk vissza a politikai felelősség és a büntetőjog kérdésére. Az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottság egyik ülésén meghívottként Kulcsár Kálmán igazságügy-miniszter is részt vett, aki a Nagy Imre-ügy alakulásáról referált.¹⁴ Kulcsár az ülésen az ügy kimenetelével és időbeliségével kapcsolatban utalást tett arra vonatkozóan, hogy ilyen vagy olyan irányba is „el tudják intézni” a dolgot. Ebben az esetben milyen felelősség állapítható meg?

A súlyos erkölcsi felelősség mindenképpen. Nem tudnék olyan törvényi paragrafust idézni a Büntető Törvénykönyvből, amelybe konkrétan beleütközne. Akkor ütközött volna bele, ha egy kormánytag arról beszél, hogy annak tudatában, hogy az ügyben felmentő ítéletet kellene hoznia a bíróságnak, ő olyan lépéseket tett, amelyekkel ezt megakadályozta. Ez pontosan az a terület, ahol a politikai lavírozás ugyan elég gyomorforgató már, de még nem esik abba a szférába, amit a büntetőjog tényállásként büntet.

¹³ Zinner Tibor: *A kádári megtorlás rendszere*. Budapest, Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, 2001.

¹⁴ A bizottságról és a kérdést is tárgyaló ülésről lásd: Riba András László: Az MSZMP KB Nemzetközi, Jogi és Közigazgatáspolitikai Bizottsága. Adalékok a kései pártállam hatalomtechnikájának tanulmányozásához. In: *Az állampárt biztonsága. Tanulmányok a belügy és a kommunista párt kapcsolatrendszeréről a Kádár-korszakban*. Szerk. Horváth Zsolt – Kiss Réka – Simon István. Budapest, NEB, 2019, 343–387.; Kahler Frigyes – M. Kiss Sándor – Riba András: *A snagóvi tükör. Ecsetvonások a politikus pályaképhez*. Budapest, Magyar Napló, 2019, 352–363.; MNL OL M-KS 288.f. 62/4. ő. e.

Hogy mennyire nem különült el egyébként a pártállami időszakban jog és politika, és hogy ezt mennyire nem ismerték el, arra jó példa Vida Ferenc esete. Még 1989-ben is úgy nyilatkozott, hogy a Nagy Imre-perben hozott ítélete az ő bírói meggyőződése volt.¹⁵ Mindezt annak ellenére mondta, hogy Kádár János egyik felszólalásának néhány mondata visszaköszön az ítéletben. Persze még ez sem büntetőjogilag értelmezhető kategória. Azt is tudjuk, hogy létezett egy Koordinációs Bizottság, amelynek tagja volt Biszku Béla, Nezvál Ferenc, Szénási Géza¹⁶ és az MSZMP KB Adminisztratív Osztályának vezetője.¹⁷ Valójában itt dőltek el a valós kérdések az igazságszolgáltatás ügyében. Jőmagam egy olyan jegyzőkönyvet is olvastam, hogy Balás-Piri Lászlóék¹⁸ ügyében például egy rendőrtiszt a tárgyalóteremből jelentette, hogy a bírónő „fraternizált a vádlottakkal”, és ezért nem várható, hogy „a megfelelő ítélet” születik. Biszku ezt jelezte Nezvál igazságügy-miniszternek, aki visszaírt, hogy a bírónő „meggyőződéses kommunista”, és kizárt, hogy szimpatizál a vádlottakkal. Minderre Biszku úgy reagált, hogy „megbeszéljük a Koordinációs Bizottság ülésén”. Ennyit arról, hogy neki és a politikának nem volt köze az „igazságszolgáltatáshoz”. Forrásszerűen igazolható tehát, hogy a Koordinációs Bizottság az összes nagy ügyben – és bizonyos kisebb ügyekben is – befolyásolta a döntéshozatalt.

Cinikus gyakorlatnak tűnik, hogy akár a büntetőjog által is joggal minősíthető kérdéseknek a megválaszolását történeti feladattá nyilvánították, mondván, ezeket nem lehet jogi úton rendezni...

Ez így volt, de ez egy téves megközelítés. A történettudománynak feladata ezen ügyek vizsgálata,

Balás-Piri László '56-os elítélt a 2012. október 23-ai nemzeti ünnepen. Fotó: Wikimedia Commons / Derzsi Elekes Andor

de a büntetőjognak ugyanúgy, ráadásul meg is van rá az eszköze, amellyel azonban nagyrészt nem éltek. A már említett jogász-történész bizottságban – amelynek szintén tagja voltam – elvégeztem a feladatomat, amely után azonban az államtitkár hívatott, hogy lenne még egy „kis” munka. Fel kellene tárni azokat a titkos utasításokat az '50-es évekből, amelyek az akkori törvények ellenkező módon befolyásolták az ítélezési gyakorlatot. Mindez Horváth Tibor professzor, miskolci büntetőjogász feladata lett volna, aki azonban ezt elszabotálta, és egy teljesen hasznavehetetlen, a büntetőjog 1945 és 1956 közötti fejlődéséről szóló anyagot adott le. Mindezt persze a korábbi életpályája és személyes múltja determinálta: gyorstalpaló akadémiát végzett, azonnal magas beosztású bíró lett, majd a Szovjetunióba került aspiránsként. Ez esetben sem az volt a helyzet, hogy ne tudta volna elkészíteni az anyagot, inkább nem akarta tisztességesen megírni. Ez is azt bizonyítja, hogy a magyar társadalom összetétele olyan volt, amilyen, és különböző emberek

¹⁵ „Én nagyon jól tudom, hogy a magam elsőfokú, rendkívül kevés rutinjával bizonyos, hogy néhány eljárási szabályt megsértettem. Meg vagyok győződve róla, hogyha jól keresnek, sok hibát, hiányosságot találnak az ítéletemben. De arról is meg vagyok győződve, hogy az az ítélet fedi az én akkori jogi álláspontomat, s ez a jogi álláspontom miatt nem kell szégyenkezniem. [...] Ma is elítélem. Az, hogy halálra ítélném-e, azt nem állítom. De azt, hogy Ő bűnös volt, és olyat csinált, amiért becsületes emberek is elvesztették a fejüket és bűnbe estek, megbocsájthatatlan. Mert a szocializmus torzításait kiigazítani kell, mindent meg kell csinálnunk, hogy valóban kijavítsuk a hibákat.” Borenich Péter: Nagyon sok embert halálra ítélt. [Interjú Vida Ferencsel]. In: Uő: *A Kádár-villa titka*. Budapest, Mécs László Lap- és Könyvkiadó, Scriptor Füzetek, 1995, 91–112.

¹⁶ Az 1956-os forradalom utáni megtorlás idején Biszku Béla az MSZMP KB (1956–57) és PB (1957–80) tagja, 1957 márciusától 1961-ig belügyminiszter volt. Nezvál Ferenc 1956 decembere és 1966 decembere között igazságügy-miniszter, Szénási Géza 1956 novembere és 1975 decembere között legfőbb ügyészi tisztséget töltött be.

¹⁷ Az osztályt 1955 és 1957 augusztusa között Czinege Lajos, 1957 augusztusa és 1961 között Kaszás Ferenc vezette. Az MSZMP KB Adminisztratív Osztályának vezetőiről készült összeállítást lásd: Pál Zoltán: Az MSZMP KB Adminisztratív Osztály vezetői, 1956–1966. *NEB Adattár*. <https://neb.hu/asset/phpF7PuL8.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. 10. 06.).

¹⁸ Balás-Piri László (1935–2018): gyógyszerész-technikus. 1956 őszén részt vett a budapesti harcokban, 1957 októberében a forradalom kitörésére emlékező rölapok terjesztése miatt letartóztatták. Elsőfokon 3 és fél, másodfokon 2 és fél év börtönbüntetésre ítélték. 1960 áprilisában szabadult. A rendszerváltás után a Történelmi Igazságtétel Bizottság alelnöke volt.

különböző gondolatokkal, lélekkel és munkakedvvel láttak hozzá az egész folyamathoz. A '90-es évek második felében jelent meg a *Janus-arcú rendszerváltozás* című kötet, amely nagyon találó címmel szolt a hatalommentés gyakorlatáról.¹⁹

Fontos lenne érinteni a társadalom viszonyát az igazságtételhez. Ön fentebb idézte a TIB szakértőjének jogi szakvéleményét az igazságtételről, mely szerint a folyamat társadalmi nyugtalansághoz vezetne. Az '56-os Intézet is az áldozatokat helyezte munkája középpontjába. Mennyire lehetett az igazságtételhez való felemás viszonyulásnak az oka, hogy nem sikerült szétszálazni a diktatúra valódi felelőseinek körét mondjuk a 800 ezer párttagtól? Ha a kérdést úgy találjuk, hogy ez utóbbiak mindannyian felelősek, akkor nyilván a társadalomban is kisebb lesz a fogadókészség az igazságtételre, a valódi bűnösök pedig elkerülik a felelősségre vonást. A nevezetes Kónya-Pető-vitában²⁰ utóbbi pontosan e logika mentén érvelt...

Így történt. Pető Iván²¹ a kommunikációnak azt a manipulatív formáját választotta, amellyel a legtöbb embert meg lehetett félemlíteni. Ennek persze van egy olyan vonulata is, hogy a valódi sértetteknek nem igazán volt érdekképviselője: a TIB gyakorlatilag a forradalom baloldali elitjének érdekképviselőjeként funkcionált. Az sem tudatosodott a közbeszédben – és ezt nyugodtan mondhatom, mivel sohasem voltam párttag –, hogy hamis dolog a párttagok összemosása a valódi bűnösökkel. Az MSZMP-ben valójában legalább négy „párt” működött. Van egy nagyon jó

kifejezés, az ún. *belső párt*. Ezt a „hivatásos forradalmárokat”, a hatalom igazi birtokosai alkották, akiknek tényleg lett volna félnivalójuk egy igazságtételtől az általuk elkövetettek miatt. Alsóbb szinteken, a helyi párttitkárok esetében is voltak erkölcsi minőségbeli különbségek, amelyeket sokszor zongorázni lehetett az emberek között. Ügynökvonalon ugyanez a helyzet. Csak egy példát hozok fel: egy debreceni tanár 1952-ben öt év börtönbüntetést kapott, mert egy ásatás során részegen az angol himnusz énekelt. Szabó István professzor tanársegédje volt, igazából őt szerették volna ellehetetleníteni a körülötte lévő embereken keresztül. A tanársegédet 1957-ben, a statáriális bíraskodás idején aztán egy kreált ügyel rákényszerítették az aláírásra. Elolvastam a jelentéseit: legalább öt egyetemi ember köszönheti neki, hogy békén hagyták. Julow Viktor irodalomtörténész, egyetemi tanárt – akit „jobbaldali szociáldemokratának” minősítettek – szintén tönkre akarták tenni. Róla olyan jelentést írt az illető, hogy „már belátja a proletárdiktatúra szükségességét”. Julowot ezek után békén hagyták. Az illető első adandó alkalommal, a hetvenes évek végén megszakította a kapcsolatot a Belüggyel, kiváló tehetségű, nagyon sok feltárást végző, nagy munkabírásu, igen korrekt ember volt. Őt is ügynökként kellene listáznunk? Inkább kitüntetéssel kellene neki adnunk, hogy önmaga veszélyeztetésével mentett embereket. Voltak persze igazi gengszterek az ügynökök között, akik tönkretettek családokat és emberi sorsokat – mindezeket meglátásom szerint ugyanakkor csak a munkadossziék teljes körű feldolgozásával lehet eldönteni.

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN – RIBA ANDRÁS LÁSZLÓ

Kahler Frigyes (1942): jogász, történész. Jogi diplomáját a JATE-n szerezte 1965-ben. Az egyetem befejezése után a Debreceni Járásbíróság fogalmazója, 1968-tól a Hajdúböszörményi Városi Bíróság bírója, 1970 és 1972 között jogtanácsos. Ezt követően a Debreceni Járásbíróság, majd a Debreceni Megyei Bíróság bírója, 1987-től pedig a Heves Megyei Bíróság elnökhelyettese lett. Jogászti tevékenysége mellett a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen 1974-ben történelemtanári diplomát, 1978-ban doktori címet szerzett. A rendszerváltást követően, 1991 és 1994 között a Igazságügyi Minisztérium főosztályvezetője, részt vett a második és harmadik semmisségi törvény, valamint a kárpótlási törvény előkészítésében. 1993–1994-ben a kommunizmus bűneit vizsgáló Történelmi Tényfeltáró Bizottság elnöke. Ezt követően visszatért a jogi pályára. 1981 óta folytat egyetemi oktatói tevékenységet. Kutatási területe a kommunista diktatúra jogrendszerének története, különös tekintettel az 1956-os forradalom és szabadságharcot követő megtorlásokra.

¹⁹ *Janus-arcú rendszerváltozás. Tanulmányok.* Szerk. Schmidt Mária – Tóth Gy. László. Budapest, Kairosz, 1998. Kahler Frigyes tanulmánya *Erkölcsei és jogi igazságtétel* címmel jelent meg a kötetben.

²⁰ 1991. november 16-án – alig két héttel a Zétényi-Takács-törvény elfogadása után – került sor az MDF és az SZDSZ frakcióvezetőjének, Kónya Imrének és Pető Ivánnak a vitájára a Testnevelési Főiskola aulájában. A vitát négy nap múlva a Magyar Televízió is sugározta.

²¹ Pető Iván (1946): történész, politikus. A '70-es évek végétől vett részt a demokratikus ellenzék tevékenységében. 1988 novemberében az SZDSZ alapítója, 1992 és 1997 között elnöke, 1990 októbere és 1991 novembere, majd 1994 és 1997 között frakcióvezetője. Az igazságtétellel kapcsolatos vitának különös árnyalatot adott, hogy apja, Pető László ÁVH-s őrnagy volt.

Az árnyékos oldalon

Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években. Szerk. Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián (Magyar vidék a 20. században, 5., Sorozatszerk.: Fodor Pál, Horváth Gergely Krisztián, Kiss Réka, Ö. Kovács József). Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020.

A második világháború utáni magyar vidéktörténet egyik fontos, érdekes pontjához érkezett a 2015 óta tartó, lokális vizsgálat- és kutatássorozat: a 60-as évekhez. Míg az 1947–1963 közötti időszakról elmondható, hogy elemeiben megtalálható a történelmi konszenzus (paraszsággal szembeni terror, ellenállás, a forradalmat követő megtorlás és erőszakos visszatagosítás), addig az 1963 után kezdődő időszakra ugyanez nem igaz. A forradalmat követő éveket a közvélekedés és a szakirodalom szerint a megnyugvás, építkezés, kiszámíthatóság jellemzi: a rendszer konszolidációja, kompromisszum; lényegében a Kádár-korszak. A Magyar vidék sorozat ötödik kötete, a Csikós Gábor és Horváth Gergely Krisztián szerkesztésében megjelent *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években* azonban az eddigiekhez hasonlóan (Váltóállítást. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben; Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása” vidéken a hosszú ötvenes években 1-2.; Magyar dúlás – Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról) lokális mélyfúrásokkal nem ezt a képet tükrözi: a folyamatos feszültséget, kisebb-nagyobb súrlódásokat, frusztrációkat, és az ezekre adott hatalmi és emberi reakciókat mutatja be.

A kötet három részre tagolódik: először nagylátószögből értekezik a korszak vidékellenes politikájáról és a *téeszneurózis*áról. Előbbiben Horváth Gergely Krisztián öt dimenzió mentén mutat rá, hogy az elnyomás folytatódott, csak szofisztikáltabb eszközökkel: többek között kisebb jövedelem és nyugdíj, rosszabb társadalombiztosítási lehetőségek sújtották őket. Utóbbiban Ö. Kovács József a termelőszövetkezetek között is a „gyengének” minősített, azaz „az alapvető problémákkal küzdő üzemformák” elterjedtségére (az ország téeseinek mintegy egyharmada!), problémáira hívja fel a figyelmet, továbbá az általános felkészületlenségre, a parasztság elleni trükközésekre, melyek a fentiekkel kiegészítve mind hozzájárultak a faluból való tömeges elvándorláshoz: „1960 és 1970 között 615 ezer agrárkeresővel csökkent

a mezőgazdaságból élők száma, míg – az előbbi adattal összhangban – a községek 600 ezres vándorlási veszteséget szenvedtek el. Ugyanekkor 61%-kal, 650 ezer fővel nőtt a »szocialista iparban foglalkoztatottak száma«”. [47.]

A kötet második része a termelőszövetkezetek belső életébe nyújt bepillantást. Oláh Sándor a székelyföldi, szovjet mintájú téeszekről, az erős központi irányítás problémáiról, az emiatt fellépő totális káoszról, és az azokra adott túlélési stratégiákról ír. Káli Csaba a téeszek elleni izgatások típusairól, a jogszolgáltatás, politika, és kollektivizálás közti kapcsolatot boncolgatja; Czetz Balázs a Fejér megyei „gyenge téeszek” súlyos konfliktusait, és a korszakban állandóan fennálló hiányosságait mutatja be. Konklúziója kíméletlenül vonja le a tanulságot: „Sőt, nyugodtan kijelenthetjük, hogy hiába dotálta az állam a mezőgazdaságot erőn felül, annak lemaradása, másodvonalbelisége soha nem szűnt meg, a téeszek tagjai mindig is másodrendű állampolgárnak érezhették magukat, a vidék hangzatos fejlesztése, felzárkóztatása az egész korszakban a politikai lözsongok szintjén maradt.” [196.]

Csikós Gábor tanulmánya a téeszen belüli játsz-mázásokat ismerteti, mint a kifogáskeresések a motiválatlan téesz-tagok munkájára, a téeszdemokrácia, aminek nem célja a problémák feltárása, megoldása, és zsákutca lehet a vége: „A tagok majd eljutnak addig, hogy nem számít nekik, ki az elnök, csak rendben menjenek a dolgok” [215.], vagy a téesz párttagjaival való kivételezés, ami csak tovább gerjesztette a konfliktusokat. Szulovszky János a nagyhegyesi Vincze Mihály gazdálkodó 50-es és 60-as évekre visszaemlékezéseinek, egyedülállónak nem nevezhető, akár közelebbi családban is még fellelhető ellentmondásaira hívja fel a figyelmet: „Azon túlmenően, hogy mintegy esettanulmányként szemlélteti egy hajdúsági falu viszonylatában a létező szocializmus hétköznapijait, Vincze Mihály visszaemlékezései hasznos adalékul szolgálnak a magyar

társadalom bizonyos köreiben még napjainkban is tetten érhető Kádár-korszak iránti nosztalgia motívumainak megértéséhez is.” [241.]

A harmadik rész a korszak vidékjének mindennapjait veszi sorba. Jobst Ágnes Csepreg falu állambiztonsági hálózatának kiépítési és fenntartási problémáiról, a helyi rezidentúra tevékenységéről ír; Bognár Szabina Horvátkimle és Magyar kimle Kimle néven történő, 1966-os egyesítése, és a vele kapcsolatos, hosszadalmas vitáiról és sajátosságairól értekezik; Völgyesi Orsolya az egyház szinte teljes kiszorulását dokumentálja Mezőfalva kapcsán, amelyek „ráadásul rendkívül gyorsan, az egyén és a közösség számára minden kétséget kizáróan nehezen feldolgozható módon – egyfajta kulturális traumaként értelmezhetően – zajlottak le.” [325.] Sántha István *oral history* alapon, és egyedülálló módon nem a város vagy a falu, hanem a dél-értes puszták életébe, és a benne élők életének gyökeres megváltozásába enged betekintést. Szima Viktória a kultúrpolitika folyamatosan centralizálódó, a már Rákosi-rendszerben megjelenő, de itt kiteljesedő „három T”-kategorizálásról ír a Fejér megyei művelődési otthon hálózatán keresztül, a Művelődési Minisztérium megszületésétől a 1976. évi közművelődési törvényig.

Az utolsó tanulmány, Kis József munkája a többitől eltérően nem egy olyan csoportot vizsgál, amit a hatalom eredendően kisemmizett, hanem azokat a borsodi kommunistákat, akik az 1956-ot követő megtorlás alatt betöltött szerepük miatt kaptak pozíciókat – pártfunkcionáriusok, tanácsi és üzemi vezetők, munkásőrparancsnokok – azonban idővel visszafokozták őket az eredeti munkakörükbe. „Becsapva érezték magukat, és egyre szélesebb körben fogalmazódott meg az a vélemény, hogy már sem a szovjet, sem a magyar kommunista párt nem képviseli igazán a proletárdiktatúra eszméjét.” [395-396.] Ez az újonnan kialakult, sértett réteg egy része a hatalommal szembefordulva közeledett az albán és kínai kommunista irányzatokhoz, így a korábbi sztálinisták „maoisták”, vagy „sárgák” lettek, akik aktívan keresték a kapcsolatot a fenti országok nagykövetségeivel. Azonban a tanulmány nem csak a filmbe illő emberi történetek miatt érdekes: „A borsodi sztálinisták története azért is fontos, mert talán újragondolásra kényszeríti a történész-társadalmat, amely eddig a maoistákat a fiatal, budapesti, változást kívánó egyetemistákhoz kötötte, s nem a Rákosi és Sztálin által fémjelzett diktatúra hú, keményvonalas követőjéhez.” [422.]

A fentiekből is látható, hogy *Az árnyékos oldalon* a sorozat eddig megjelent köteteihez hasonlóan gondosan válogatott tanulmányokkal, adatokkal és mellékletekkel gazdagon ellátott darab, ami „árnyékolja” a képet az eddig megtévesztően konszolidált, nyugodtnak gondolt időszakról, és remélhetőleg további felülvizsgálatokra, kutatásokra készteti a történész társadalmat a korszakkal kapcsolatban. Ahogy Horváth Gergely Krisztián fogalmaz: „Zárásképpen megállapíthatjuk, hogy a hatvanas évek, a mottóban idézett panaszt igazolón, valóban nem tekinthető önálló, s főleg nem pozitív hozadékú korszaknak a hazai vidéki társadalom életében, sokkal inkább a hosszú ötvenes évek folytatása. Ez akkor is így van, ha a korábbi direkt erőszakot az elnyomás látens formái váltották fel.” [50.]

ENDRÉDI TAMÁS

A RETÖRKI ÚJ KIADVÁNYAI

A RETÖRKI munkatársának, Bódi Ferencnek az új kötetét – *A helyi önkormányzatok születése Magyarországon* – szeptember 30-án mutatták be a Polgárok Házában. A kiadvány a helyi önkormányzatok kialakulását, annak körülményeit, valamint működésük első évtizedét veszi górcső alá. A szerző szavait idézve a fűlszövegből: „Bár folyamatosan változott az önkormányzatiság Magyarországon, de a rendszer súlypontja mindig az erős állam és az ennek alárendelt helyi érdek különös egyensúlya maradt. A rendszerváltás olyan jogokat adott a településeknek, amelyeknek korábban sohasem voltak a birtokában. Az önkormányzatiság az a politikai tér maradt, amelyben az egyének, a közösségeknek a legtöbb esélye megvan arra, hogy akaratát érvényre juttassa.”

A RETÖRKI tudományos műhelye mintegy másfél esztendeje azt a célt tűzte ki maga elé, hogy az 1990-es szabad választások harmincadik évfordulójának alkalmából hozzájáruljon azokhoz az erőfeszítésekhez, amelyek a rendszerváltó évek történéseit, meghatározó személyiségeit közelebb hozza a társadalomhoz. E törekvés jegyében készült el és indult útjára 2020-ban a *Kronológia – A rendszerváltás mérföldkövei* online elérhető tudástár, amely a szócikkek mellett életrajzokat, többszáz korabeli fotót, hang- és képanyagot, valamint kordokumentumot tartalmaz. A 2021-es esztendőben az 1956-os forradalom és szabadságharc 65. évfordulója alkalmából tovább bővült a tudástár. Az idei évben 1956 emlékeztetének, értékelésének 1956 és 2012 közötti legfontosabb mozzanatait gyűjtötték össze. A tudástár új szócikkei nyomtatásban is megjelentek. (Házi Balázs – Jónás

Róbert – Nagymihály Zoltán – Rapali Vivien – Strausz Péter: *Változó Idő, változó emlékezet – 1956 értékelésének átalakulása*. Budapest, RETÖRKI, 2021). A *Kronológia* bővítésével egyidőben, 2021. október 23-án intézetünk honlapja is megújult: Elérhetősége továbbra is: www.retorki.hu.

A hatvanötödik évforduló emlékét nem csupán a *Kronológia* kötet, de az Intézet által megjelentetett tanulmánykötet is megidézi. A *Sorsok és horizontok* címen megjelenő kötetben a RETÖRKI munkatársain kívül többek között olyan külsős kutatók írásai is megjelennek, mint Fejérdy Gergely, Horváth Miklós, Kahler Frigyes, Kiss Réka, Székér Nóra vagy Zinner Tibor. (M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán: *Sorsok és horizontok. Tanulmányok a magyar forradalom hatvanötödik évfordulóján*. Budapest, RETÖRKI, 2021).

EMLÉKEZÉS REGÉCZY-NAGY LÁSZLÓRA

2021. július 14-én elhunyt Regéczy-Nagy László, az '56-os szabadságharc résztvevője, a forradalom emlékének következetes őrzője. 1936-tól folytatott katonai tanulmányokat, 1944 novemberében avatták tisztvé. Részt vett a második világháború harcaiban, amelynek végeztével angol hadifogságba esett. 1945 után nem maradhatott a hadseregben, 1948-tól az angol nagykövetség munkatársa, 1949-től sofőrje. 1956 novemberétől meghatározó szerepe volt Bibó István és Nagy Imre írásainak Nyugatra való kijuttatásában. 1957 júniusában tartóztatták le, a Bibó-per harmadrendű vádlottjaként tizenöt év börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban amnesztiával szabadult. 1988-ban a Történelmi Igazságtétel Bizottság (TIB) alapító tagja, 1996-tól a szervezet elnöke. 1990-től a köztársasági elnök hivatalában dolgozott. Élete végéig őrizte, és a többek között fiatalok számára tartott előadásokon is terjesztette a forradalom emlékét.

Egy vele készült interjú részletével emlékezünk rá: „Elvileg a jeltelen sírokban nyugvó, kivégzett bajtársainknak szeretnénk volna tisztességes, emberhez méltó nyughelyet. De tudtuk, hogy, ha előássák ezeket a megsárgult csontokat, a forradalom szelleme is ki fog süvíteni a sírokból, a jeltelen sírokból. Ezt persze nem mondtuk, de követelésnek a Nagy Imre-perben kivégzett kommunistáknak a tisztességes eltemetése volt

az éle a támadásnak. Kivégezték, és jeltelen sírban, a gödöllői erdőszélén elkaparták Rajk csontjait. S aztán mikor elő kellett hozni, és dísztemetést adni neki, két hétre voltak a rendszer összeomlásától. Ezt nem akarták még egyszer. Addig húzták, halasztották, ameddig csak lehetett, és sikerült úgy időzíteniük, hogy ennek a második gyilkosságnak – kommunista gyilkosságnak – a bevallása és az áldozatok temetése megint a rendszer végóráját jelentette. Megmondták az elvtársaknak, hogy senki se emlékezzék. S nekünk azt mondták, hogy már azok az elvtársak sincsenek életben, akik eltemették. Nem így volt. Amikor politikai döntés született, nagy keservesen, akkor abban a pillanatban centiméteres pontossággal meg tudták mondani, hol kell lenyomni az ásót. Nagy Imre koporsóját találták meg először, azután mellette volt közös sírban Maléter és Gimes. És aztán úgy szép sorban a többiek. Ők voltak tulajdonképpen a mezőny szélén, mert őket először a Gyűjtő homokjában ásták el a kivégzés után, éjszaka. Ráhordták a sírjukra – a jeltelen sírjukra – egy nagy halom törött bútort, amit senki se piszkált. S aztán évekkel később, éjszaka, ÁVÓ-s tisztek elővették a halottakat a rombútorok alól, és kivitték a temetőbe, és álnév alatt – Nagy Imre női név alatt – elkaparták őket. A lovasrendőrök minden október 23-án pontosan tudták, hol kell tapodtatni a nem jelzett sírokat. [...] Aztán a hozzátartozók elhelyezték a maguk virágait valahol, jött a lovas rendőrség és szétapostatta minden október 23-án. Aztán én később tanúja lehettem, amint ugyanezek az elvtársak hozták a virágokat az 56-os sírokra. [...] Persze csak egykori neves kommunistáknak volt reménye arra, hogy tárgyalópartnerként a rendszer elismeri őket. Velem nem álltak volna szóba, de Vásárhelyi Miklós, Kopácsi Sándor, másképp léptek fel. Én visszaemlékeztem arra, hogy Rajk Júlia, Rajk felesége hogyan lépett föl a férje gyilkosaival szemben, mikor kiengedték a börtönből. [...] Keményen, a szemükbe nézett, egyik kommunista a másiknak és nem mertek ellenállni neki.”

(RETÖRKI Archívum, Oral History-gyűjtemény, Interjú Regéczy-Nagy Lászlóval, 2014)

ELHUNYT TÓTH KÁROLY

2021. szeptember 19-én elhunyt Tóth Károly (1945–2021) jogtudós, alkotmányjogász, Intézetünk korábbi külsős munkatársa. 1970-től dolgozott a szegedi József Attila Tudományegyetem Államjogi Tanszékén, 1988 és 1991 között az egyetem főtitkára volt. 1998 és 2000 között a Károli Gáspár Református Egyetem dékánjaként, 2003 és 2010 között az Alkotmányjogi Tanszék vezetőjeként tevékenykedett. 1998 és 2001 között az Országos Választási Bizottság (OVB) tagja volt. A szegedi jogi kar *Acta Universitatis Szegediensis Acta Juridica et Politica*, illetve *Acta Universitatis Szegediensis Publicationes Doctorandorum Juridicorum* című sorozatának, illetve a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara kiadványai sorozatának szerkesztője volt. Intézetünk kiadásában – Kukorelli Istvánnal közösen – két kötete jelent meg: *A rendszerváltozás államszerkezeti kompromisszumai*, *Az alapjogi jogalkotás az alkotmányos rendszerváltás éveiben*.

SZER-ÉVFORDULÓ MÜNCHENBEN

A Szabad Európa Rádió 70 évvel ezelőtt indította el magyar nyelvű adását Münchenből. Az évforduló alkalmából a müncheni Ludwig Maximilian Egyetem kutatóintézete, a Geschwister-Scholl-Institut für Politikwissenschaft, a rádió egykori épületében tartott konferenciát, amelynek keretében a meghívott előadók a Rádió történetét és jelentőségét járták körbe. A konferencia meghívottjaként előadást tartott Dr. Nyári Gábor, a RETÖRKI ügyvezető igazgatója is.

A 2021/3. szám szerzői

Endrédi Tamás (Vác, 1991)

A budapesti Bókay János Humán Kéttannyelvű Szakközépiskola, Szakiskola és Gimnáziumban érettségizett 2011-ben. 2012 szeptemberétől a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának mester-szakos történezhallgatója. A RETÖRKI alkalmazásában – megbízás keretében – levéltári rendezési feladatokot lát el.

Gulyás Martin (Csongrád, 1991)

Történész. Szentesen érettségizett, majd a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte történelem alapszakos tanulmányait. Ezt követően a PPKE-BTK-n szerzett történelem szakos mesterdiplomát társadalmi krízisek és uralmi technikák szakirányon. 2014 és 2018 között a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának főállású tudományos kutatója, 2018 óta a RETÖRKI Archívum levéltárosa. 2019-ben *summa cum laude* minősítéssel védte meg történelemtudományi doktori (PhD) disszertációját.

Jónás Róbert (Csenger, 1978)

Történelem szakon alapszakos diplomát, majd a Nemzetközi Tanulmányok mesterszakon abszolutóriumot szerzett a Kodolányi János Főiskolán. A főiskola és a RETÖRKI közös kutatói ösztöndíjpályázatának keretében 2016 júniusa és decembere között fél évet kutatói ösztöndíjasként töltött az Archívumban. Jelenleg a RETÖRKI munkatársa, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőségének tagja.

Juhász-Pintér Pál (Kecskemét, 1979)

Történész, jogász. A kecskeméti piarista gimnáziumban érettségizett, majd a Szegedi Tudományegyetemen magyar-történelem szakon szerzett diplomát, illetve ezzel részben párhuzamosan a Debrecen Egyetem Állam-és Jogtudományi Karán jogászként végzett. Később dolgozott a kiskunmajsai '56-os Történelmi Alapítvány intézményvezetőjeként, majd a Kormányzati Ellenőrzési Hivatal jogászaként, a Nemzetgazdasági Minisztérium jogi referenseként, főosztályvezetőjeként, később a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara projektvezetőjeként. Jelenleg a RETÖRKI tudományos segédmunkatársa és a Károli Gáspár Református Egyetem Történettudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőségének tagja.

M. Kiss Sándor (Budapest, 1943)

Történész, professor emeritus. 1967-ben az ELTE-n szerzett magyar-történelem szakos tanári diplomát, majd 1996-ban kandidátusi címet. 1991 és 1994 között a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület kormányfő-tanácsosa. Tagja volt az 1956-os forradalom és szabadságharc alatti sortüzek történetét kutató Történelmi Tényfeltáró Bizottságnak. 1997-től 2013-ig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézetének alapító intézetvezetője. 2013-tól a RETÖRKI főigazgató-helyettese, majd tudományos igazgatója. Fő kutatási területe az 1956-os forradalom és szabadságharc, illetve az azt követő megtorlás története. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőbizottságának elnöke.

Marschal Adrienn (Esztergom, 1984)

Történész. Esztergomban érettségizett, majd a PPKE-BTK-n végzett történelem-kommunikáció szakon, és itt védte meg 2016-ban *summa cum laude* minősítéssel történelemtudományi doktori (PhD) disszertációját. 2015-2016 között a Nemzeti Emlékezet Bizottságának kutatója, 2015-től a RETÖRKI munkatársa. 2012–2019 között a Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület alelnöke volt. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőbizottságának tagja.

Sárhegyi Tamás Felícián (Budapest, 1991)

Történész. Egyetemi tanulmányai a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem-magyar szakán végezte. Kutatásaiban foglalkozott emlékművekkel és a kollektív emlékezettel, a kanadai magyarsággal és a magyar hallgatói érdekképviselő történetével. 2016–2019 között a Magyar Nemzeti Levéltár Országos levéltárában dolgozott, 2020–2021 között a RETÖRKI munkatársa volt. A PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola doktorjelöltje.

Szabó Róbert (1958)

Történész, könyvtáros, muzeológus. PhD-fokozatot az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1989-ben szerzett, disszertációjának címe: *Politikai propaganda és történelmi ünnepek Magyarországon 1945–1956* volt. Kutatási területe a Demokrata Néppárt és az 1956-os forradalom története. Jelenleg középiskolai tanár és könyvtáros.

Zinner Tibor (Sátoraljaújhely, 1948)

Történész, egyetemi tanár. 1973-ban a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerzett tanári diplomát, majd 1979-ben doktori címet. 1983–1987 között a Magyar Ellenállók, Antifasiszták Szövetsége – Történelmi Bizottságának osztályvezetője volt. 2011-es nyugalomba vonulásáig a Legfelsőbb Bíróságnál dolgozott. 2014–2016 között pedig a VERITAS Történetkutató Intézet kutatócsoport-vezetője. Jenlege a Magyar Zsidó Történelmi Intézet tudományos tanácsadója.

A SZERKESZTŐK ÉLETRAJZAI**Házi Balázs (Budapest, 1987) – felelős szerkesztő**

Történész, levéltáros. A budapesti Toldy Ferenc Gimnáziumban érettségizett 2006-ban. 2013-ban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem mesterszakos diplomát. Segédlevéltárosként a Magyar Országos Levéltár több projektjében is részt vett. 2013–2014-ben az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, majd 2014 októberétől a RETÖRKI alkalmazásában áll. A Bethlen Gábor Alapítvány titkára.

Nagymihály Zoltán (Budapest, 1988) – főszerkesztő

Történész. 2012-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, ahol első-sorban a 20. századi magyar történelem és az emigráció kérdéseit kutatta, szakdolgozata a *Látóhatár* c. müncheni lap történetét mutatta be. 2013-ban és 2014-ben a nemzetpolitikai államtitkárság Kőrösi Csoma Sándor-programjának ösztöndíjasaként kétszer fél évet töltött a németországi magyar diaszpóra közösségeiben. 2014-től a RETÖRKI munkatársa. A PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója, a Bethlen Gábor Alapítvány kurátora.

**Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Archívum**

